

קול לובלין

"לובלינער שטימע"

שנתון ארגוני הלובלינאים בישראל ובחו"ל * יערלעכע אויסגאבע פון די לובלינער אין ישראל און אין די תפוצות
מס' 44 • חשון תשס"ט • www.lublin.org.il • נאָוועמבער 2008 • נומער 44

הקול שנים

דוד שטוקפיש

המייסד והעורך של "קול לובלין" במשך ארבעים שנה
David Shtokfish Founder and Editor of "Kol Lublin" for forty years

2008-1912

teatrnn.pl

ה ת ו כ נ - אינהאלט

80	איציק מנגר / הקבצן השביעי (אידיש ועברית)	3	לזכרו של דוד שטוקפיש
81	תרומות	8	יוסף דקר / דבר היו"ר
82	לזכר נפטרים	10	אביבה לורי / מכתבים לילד יהודי מת
	Joseph Dakar /The organization activity during last year	14	נטע אבידר / התארגנות מקצועית
	Aviva Lori / Letters to a dead Jewish child	15	המפעל של בריקמן (אידיש ועברית)
	Esther Mandelay / Our Search Continues...	18	זהבה גרוסמן-ריינהרץ / שלוש תמונות
	Pejsach Brikman's Leather Processing Factory (synopsis)	24	ישראל (קורט) הרץ / יוחנן וגוסטה הרץ
	Zehava Grosman-Reinherz / Three Photographs from America (synopsis)	25	תומאש צ'ייקובסקי / אליהו הרץ סקוברונסקי
	Tomasz Czajkowski/ Edward Hertz Skowronsky (synopsis)	36	דוד פרידמן / הבט משמים וראה (אידיש ועברית)
	David Fridman / "Look from the sky and see"(synopsis)	41	נטע ז'יטומירסקי אבידר / מחנה ליפובה
	Neta Zytomirski Avidar / Lipowa Camp (synopsis)	51	יוסף דקר / ליפובה 7
	Joseph Dakar / Lipowa 7	53	נטע אבידר / פרטיזנים יהודים במחוז לובלין
	Neta Avidar / Jewish Partisans in Lublin District(synopsis)	57	יהודית מאיר / משפטם של פושעי ליפובה
	Judith Maier / The Trial of a Nazi criminal (synopsis)	60	יהודית מאיר / אבא
	Judith Maier /Measure for measure (synopsis)	65	יהודית מאיר / מידה כנגד מידה
	Judith Maier / Father	68	אברהם בונמן / עדות
	Robert Kuwalek/ Losy jeńców żydowskich z Armii Polskiej na Lubelszczyźnie	71	מרים דורפטמן ארבוס / בלי לדעת לאן
		72	משה הנדלסמן / בלדה לניצולי השואה
		74	רינה פריד נוימן / פרחי נפור
		76	שרה ברנע / אלטע מויד
		78	י. פפירניקוב / בין עצי פולין (אידיש ועברית)
		78	ח.נ. ביאליק / בין העצים הירקרקים

ארגון יוצאי לובלין בישראל * שד' חן 6, תל-אביב 64071

הכינוס השנתי של חברי הארגון

יתקיים ביום חמישי, 27.11.2008, כ"ט בחשוון תשס"ט, בשעה 18:30
במרכז ברודט, רח' צייטלין 22, תל-אביב (בין בתי הספר צייטלין ומוריה)

בתוכנית:

- פגישת חברים
- מצגת:
- אזכרה
- דברי יו"ר הארגון מר יוסף דקר
- קצין גרמני שהיה בלובלין ב- 1941/42 צילם את היהודים בגטו:
- דיוקנאות של אנשים ותמונות מחיי יום יום. אוסף של 70 תצלומי צבע נחשף, הגיע לידינו ויוצג בכינוס.
- *חניה ניתן למצוא בחניון בית ויצו ובשאר החניונים בסביבה.

"קול לובלין"

שנתון ארגוני הלוכלינאים בארץ ובחו"ל
המערכת - רעדאקציע:
נטע ז'יטומירסקי-אבידר, שמוליק אבידר,
יוסף דקר, צשה פישר-טרכטנברג
המייסד והעורך הראשון: דוד שטוקפיש

*

דפוס שלמה לוי, תל-אביב, טל' 03-6881727

כתובת המערכת -

אדרעס פון רעדאקציע: "קול לובלין",

שד' חן 6, תל-אביב 64071

טל' 03-6203957

"Kol Lublin", 6 Sderot Chen,

Tel-Aviv 64071, Israel

דוד שטוקפיש - הקול של לובלין

נולד 2.11.1912 בלובלין - נפטר 21.8.2008 ברמת גן

יוסף דקר

דוד שטוקפיש ז"ל

העולם. שטוקפיש ז"ל אף נסע לבקר בכל הקהילות הללו. הוא הוכר למעשה כמנהיג הלובלינאים בכל העולם, ובתקופתו אכן היה 'ארגון יוצאי לובלין' ארגון בינלאומי.

נוסף לכל אלה הוא כיהן כיושב-ראש הארגון במשך עשר שנים. היה די בפרק זמן זה כדי ששטוקפיש ז"ל ישאיר בארגון את חותמו הגדול.

מאז המלחמה יהדות לובלין מחוץ לעיר לובלין. בעת שאנו זוכרים ומזכירים את יהדות לובלין, מן הראוי שנזכור גם את יהדות לובלין של אחרי המלחמה. אין ספק כי דוד שטוקפיש ז"ל היה מענקי הקהילה.

יהי זכרו ברוך.

מותו של דוד שטוקפיש ז"ל חותם פרק בחיי הקהילה.

שטוקפיש ז"ל היה אחרון הנפילים מהדור הלובלינאי של אחרי המלחמה.

מבין כל הנפילים היו שניים שחותמם היה הבולט ביותר: הראשון היה שמחה בונים וייס, המנציח הגדול של העבר היהודי של לובלין. השני היה דוד שטוקפיש ז"ל.

תרומתו של שטוקפיש ז"ל התבטאה בשני מישורים:

(1) תיעוד בכתב של יהדות לובלין, על תרבותה ועל חורבנה. הוא יסד את השנתון "קול לובלין" וערך אותו במשך ארבעים שנה כמעט. בין ביטאוני הקהילות השונות אין שני לשנתון הזה ברמתו ובוותק שלו.

(2) תחום נוסף ששטוקפיש ז"ל הצטיין בו היה הצלחתו ביצירת חזות מאוחדת של קהילות הלובלינאים בכל

למקום המפגש.
 מאזור קויבישב עברו לאוזבקיסטן. עד לתום המלחמה
 שהו בבוכרה.
 ב-1948 עלו ארצה, וזאת לאחר תקופת המתנה בפולין
 ובצרפת.
 בארץ השתלב דוד בעבודת הדפוס והעיתונאות. כאן גם
 נולד בנם שלום (שולם). עד ליום מותו חי דוד בביתו
 ברמת-גן.

אבא היקר,

הכנת אותנו היטב לקראת הפרידה ממך.
 יותר משנה שאתה אומר כי אריכות ימים כבר קיבלת.
 ואם אין איכות, אז "א נעוואירע די צייט"; או בעברית:
 חבל על הזמן.

כפי שנהגת לציין, התגברת על האויבים הגדולים של
 בריאות האדם: התקף לב, אירוע מוחי וסרטן. אבל לפני
 שלושה שבועות, כשדיבורך נחלש, ביקשת ממני להתכוון
 ולהכין את ההלוויה. שאלתי אותך: "מי החליט?" ענית
 לי: "זה שאני לא מאמין בו - הוא החליט..."

96 שנים של חיים מלאים באמונה ואהבה.
 כפי שאמרת ביום הולדתך ה-95: "נולדתי במלחמת
 העולם הראשונה, שרדתי את מלחמת העולם השנייה,
 ונשאר לי קצת זמן לחכות למלחמת העולם השלישית."
 תודה לאל שלא זכית לכך.
 לפני שנה וחצי אמורים הייתם, אתה ואמא, לחגוג 70
 שנות נישואין.

נפרדתם לזמן קצר בלבד.
 נתנחם בכך שחיית חיים ארוכים ומלאים והיית מוקף
 אהבה של כל אלו שהכירו אותך.

הכלה והבן: **רותי וירוחם שפט**

21 באוגוסט 2008

דוד ורבקה בביתם ברמת-גן

David and Rivka at their home in Ramat Gan

רבקה ודוד שטוקפיטש, לובלין 1932

Rivka and David Shtokfish. Lublin 1932

מביחוסקה 12 (Bychawska) בלובלין

לשדרות הצנחנים 14 ברמת-גן

משפחת שטוקפיטש גרה בלובלין שישה דורות. המשפחה
 מנתה תשע נפשות: ההורים הנדל-צלבה ושלום; והילדים
 רוזה, רחל, שלמה, יחיאל, פרידה, דוד ויהודה.
 בני המשפחה גרו ליד חנות הצבעים של האב שברובע
 "זאמד", פרוור החול (בפולנית: פיאסקי Piaski). באזור
 זה נמצאה תחנת הרכבת, והוא היה מאוכלס בפולנים
 וביהודים.

האב נפטר ב-1936. את הידיעה על פטירת האם קיבל
 דוד באמצעות גלויה מאחותו שבלובלין.
 האחות רוזה, בעלה הירש וילדיהם חיים ומאיר נספו
 בגטו. האחות רחל ושני ילדיה, אברהם ושלום, נספו
 במיידנק; גורל בעלה של האחות רחל אינו ידוע.

דוד, אחיו שלמה ואחותו פרידה הצליחו לברוח מלובלין-
 כל אחד מהם לחוד. שלמה ויחיאל נשלחו לגולאג, ואילו
 יהודה ודוד נשאר בעיר קובל. ב-1940 הגיעו לקובל גם
 אשתו של דוד, רבקה, ואחותו פרידה.

בהיותם אזרחי פולין לשעבר נאלצו בסוף 1940 דוד
 ואשתו לעזוב את בירת אוקראינה, קייב, ולהפליג באנייה
 על נהר הדנייפר לעיר קרמנצ'וק יחד עם בנם ירוחם אשר
 היה בן חצי שנה.

ביוני 1941 פרצה מלחמה בין גרמניה לבין ברית-
 המועצות. דוד גויס להתנגדות העממית, "נירודניה
 אופולטשניה". אשתו עזבה את קרמנצ'וק יחד עם בנם.
 בני הזוג נדברו להיפגש בקולחוז באזור קויבישב (סמרה),
 שם שהו האחות פרידה ובעלה עזריאל. דוד הצליח להגיע

ועידת הלובלינאים הראשונה אחרי המלחמה. ווצלב 1946 Wroclaw
 First Lubliners convention after the war. Wroclaw 1946

מיו"ר ליו"ר. ברכות מנויה ויוסף דקר לדוד שטוקפיש ביום הולדתו ה-95
 Greetings from Noya and Joseph Dakar to David Shtokfish at his 95th birthday

יקיר רמת גן • יו"ר ארגון יוצאי לובלין • חתן פרס מנדלה מוכר ספרים אוהב אדם - א טייערער מענטש

קורות חיים

1. דוד שטוקפיש נולד בלובלין ב-2 בנובמבר 1912.
2. נישא לרבקה מבית רוזנבוש ב-30 בינואר 1937.
3. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939 נמלטו לקייב שבאוקראינה.
4. בקייב נולד הבן ירוחם. הוריו נדדו יחד עמו עד לטשקנט, ושם שהו במשך רוב זמן המלחמה.
5. בתום המלחמה חזרו לפולין, ומשם המשיכו לצרפת ולישראל.
6. לישראל עלו ב-1948 ובנו את ביתם ברמת-גן.
7. ב-1950 נולד הבן השני שולם.
8. לאחר 70 שנות נישואין נפטרה הרעיה רבקה ב-24 בינואר 2007. בת 92 הייתה במותה.
9. במותו הותיר אחריו דוד שלוש נכדות, נכד, שלושה נינים וארבע נינות.

פעילויות בתחומי הכתיבה והעריכה

1. עריכת למעלה מעשרים ספרי 'יזכור' המנציחים ערים ועיירות בפולין
2. עריכת השבועון 'ישראל שטימע' במשך 41 שנים
3. עריכת השבועון 'פאלק און ציון'
4. תרגום ספרה של מרגלית לארקין, 'ששת הימים של יד מרדכי'
5. תרגום ספרו של מרדכי אורן, 'האסיר מפראג'
6. תרגום הספר 'שיח לוחמים' אשר פורסם לאחר מלחמת ששת הימים
7. ב-1982 יצא לאור ספרו 'אין גאנג און געשענישן' - קובץ מאמרים שפורסמו בעיתונים השונים בין השנים 1945 ו-1980.

פרסים ספרותיים

- 1975 פרס על-שם דוקטור קורלנד
- 1983 פרס על-שם רבקה ויהושע גולדברג
- 1986 פרס על-שם לייב רובינליכט
- 1990 פרס על-שם באָלער
- 1992 פרס על-שם לייב מלאך
- 1997 פרס על-שם מנדלי מוכר ספרים מטעם עיריית תל-אביב.
- 1986 זכייה בפרס 'יקיר רמת-גן' מטעם עיריית רמת-גן על פעילותו בסיוע לקליטת עולים

פעילות בארגונים שונים במשך השנים

1. חבר בארגון העולמי לאידיש ולתרבות האידיש
2. חבר נשיאות 'ארגון יוצאי פולין' בישראל ובעולם
3. חבר הנהלת 'ארגון סופרי היידיש בישראל'
4. חבר מרכז מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת)
5. יושב-ראש 'ארגון יוצאי לובלין' בישראל ובעולם
6. מרצה בכיר לשפת האידיש בוועד המרכזי של מפ"ם
7. פעיל בסיוע לקליטת עולים מארצות מזרח אירופה
8. ייצג את ישראל בכמה ועידות בעולם בנושא החייאת שפת האידיש.

Books he edited and translated

ספרים בעריכתו ובתרגומו

דוד שטוקפיש
משני צדדי של מכשך הדפוס
David Shtokfish
 at both sides of the printing press

לזכרו של עורך

דוד שטוקפיש היה ממייסדי ארגון יוצאי לובלין ויושב הראש שלו במשך שנים רבות. הוא היה משומרי הגחלת הלוחשת שנותרה בערמת האפר הגדולה.

כשביקשו להסתפח לארגון בני עיריות סמוכות, היו לובלינאים טהרנים שדחו אותם. אבל דוד קיבל אותם בזרועות פתוחות לרווחה. "אם אדם אומר שהוא מלובלין - הוא מלובלין!"

דוד שטוקפיש חי כפי שרצה לחיות - בתוך עולם הדפוס.

המקצוע שלו היה האהבה שלו. הוא אהב את הדפוס באופן מעשי - היה סדר-דפוס מנעוריו, ובאופן רוחני - כתב מאמרים וערך ספרים. ספרים בעריכתו הלכו והסתדרו בשורה ארוכה על מדפי הספרייה בביתו. ספרי קהילות. ספרי זיכרון.

הוא האמין במילה הכתובה, בדברים המודפסים. מילים שהודפסו בספר - יחיו לנצח. זו הייתה דרכו לקבץ את זכרו של עולם אבוד.

מכאן ההסבר למסירותו לעיתוננו, "קול לובלין". בשקדנות אסף את פרוורי הזיכרון וקיבע אותם בדפוס. דוד שטוקפיש חי את החיים כפי שרצה לחיות אותם. היה שלם עם מטרת חייו ועם דרך חייו. והרי זה הדבר הקרוב ביותר לאושר.

עורכת "קול לובלין": **נטע אבידר**

את הגיליון הראשון של "קול לובלין" היה נוטל הדפוס שלמה לוי מראש הערמה ומביא אותו - טרי ורענן ומדיף ריח דפוס - אל השכן שלו משדרות הצנחנים ברמת-גן, דוד שטוקפיש.

אחרי יום-יומיים היה מצלצל הטלפון בביתו: "א געזונט אויף דיינע קאפ", ברוך אותי שטוקפיש. "עשית עבודה יפה". הרגשתי איך רחב לבי. שמחתי.

לקראת הגיעו לגיל תשעים זימן שטוקפיש את יוסי דקר ואותי לביתו, אותו הבית שגר בו במשך כל ימי חייו בארץ ישראל.

בסלון הקטן, מול הספרייה העמוסה, הגישה רבקה'לה רעייתו תה חם בכוסות זכוכית.

אחרי 39 שנות עריכה הוריד מעל כתפיו את מעמסת התפקיד של עריכת "קול לובלין" והעביר אותה אלינו. נבהלתי.

הוא חייך, הסתובב לאחור על כסא הגלגלים, פתח דלת של ארונית קטנה, הוציא תיק גדוש ניירות מסודרים להפליא. "העיתון של השנה כבר מוכן", הקל עלינו. "את הגיליונות הבאים אתם תצטרכו להמשיך."

למי יביא היום שלמה לוי את הגיליון הראשון?

למי אגיש מתת זו?

מי יברך אותי ?

מי יאשר את דרכי?

צבר ה'אל-ראל - פעילות הארגון שנה החולפת

הפעילות השוטפת

כמו בכל שנה המשכנו בפעילות השוטפת של הארגון:
- הוצאה לאור של הביטאון "קול לובלין" בעריכת נטע ושמוליק אבידר.
- קיום אסיפה שנתית. כמו שכבר קרה לנו לא פעם, הכינוס נערך ביום גשום במיוחד.
- קיום עצרת זיכרון ביום השואה ליד האנדרטה לקדושי לובלין ומיידנק בבית העלמין בנחלת יצחק. בשנתיים האחרונות שינינו את המתכונת. ביוזמתה ובהנחייתה של איטה פישברג הוספנו לאירוע חלק אמנותי.

אירועים מיוחדים

שני אירועים מיוחדים התקיימו השנה:

1. ביקורם בארץ של ראש עיריית לובלין אדם ושילבסקי וסגנו ולודימיז' ויסוצקי.
 2. הסרת הלוט מעל שלט זיכרון לקדושי המחנה בליפובה 7.
- שני האירועים ממחישים את חשיבות שיתוף הפעולה בינינו לבין העיר לובלין ורשויותיה.

ביקורו של ראש עיריית לובלין

בנובמבר 2007 נבחר ראש עיר חדש לובלין, ד"ר אדם ושילבסקי. בעברו היה ראש העיר החדש מרצה בטכניון לובלין.
בניגוד לסגנונו של ראש העיר הקודם, אנדז'י פרושקובסקי, הוא ביקש למעט בנסיעות לחו"ל.
עם הזמן חשתי שמתחיל להיווצר נתק בין לובלין לבין ראשון לציון, העיר התאומה של לובלין. "ניצלת" את העובדה שבמסגרת ציון שישים שנים למדינת ישראל התקיים בירושלים כינוס של ראשי רשויות מקומיות מכל העולם. נפגשתי עם ד"ר ושילבסקי ושכנעתי אותו לנסוע לקונגרס בארץ, ולאחר מכן להיות אורחה של העיר ראשון לציון. ד"ר ושילבסקי נעתר להצעתו.
ראש העיר צירף אליו את אחד מסגניו, עו"ד ולודימיז' ויסוצקי. עו"ד ויסוצקי הוא האחראי לנושא התרבות והמורשת בעיר לובלין.
ביקורם של השניים בארץ הותיר בהם רושם עמוק.

חוויה מיוחדת עבורם הייתה המפגש בביתי עם כחמישים מהפעילים ב'ארגון יוצאי לובלין. השניים נוכחו לדעת מכלי ראשון שבישראל קיימת קהילה לובלינאית תוססת וסקרנית.

אין ספק שביקורם שיפר מאוד את יחסם לישראל, לראשון לציון ולקהילתנו.

הסרת הלוט מעל לוחות הזיכרון לקדושי ליפובה 7

ב-23 ביולי 2007 התקיים טקס גילוי הלוט מעל לוחות הזיכרון לקדושי ליפובה 7.

במקום שהמחנה היה בו עומד היום קניון. חברת 'פלאזיה סנטרס' שבשליטת מוטי זיסר בנתה את הקניון. המודעות שלנו להיסטוריה של המקום ולמאורעות שקרו באתר במהלך מלחמת העולם השנייה הביאו להקמת לוחות הזיכרון ולעיצובם כפי שהם.
הסיפור המלא מופיע בביטאון שבידיכם בפרק מיוחד.

נוכחות

כבכל שנה אני מבקש מחברינו לכבד בנוכחותם את המפגש השנתי ואת האזכרה בנחלת יצחק.
הנוכחות הפיזית היא הצבעה ברגליים האומרת לנו שהפעילות של הארגון חיובית ורלוונטית לכולנו. היא גם מספקת אנרגיה שיש בה כדי לדחוף את כולנו להמשך פעילות.

תרומות

ללא תרומות לא נוכל להמשיך להתקיים. איננו מקבלים כל תמיכה מבחוץ. ארגון יוצאי לובלין מתקיים אך ורק בזכות עבודת התנדבות של החברים ובזכות תרומות כסף של החברים.
אנא תרמו לארגון בעין יפה!

אוקטובר 2008

תצלום: יוסף דקר Photo: Joseph Dakar

ראש עיריית לובלין, נואם בטקס הסרת הלוט מעל לוחות הזיכרון לקרבנות מחנה ליפובה

Lublin's Mayor, Dr. Adam Wasilewski, delivers a speech at the Dedication Ceremony of the plaques commemorating the victims of Lipowa Camp

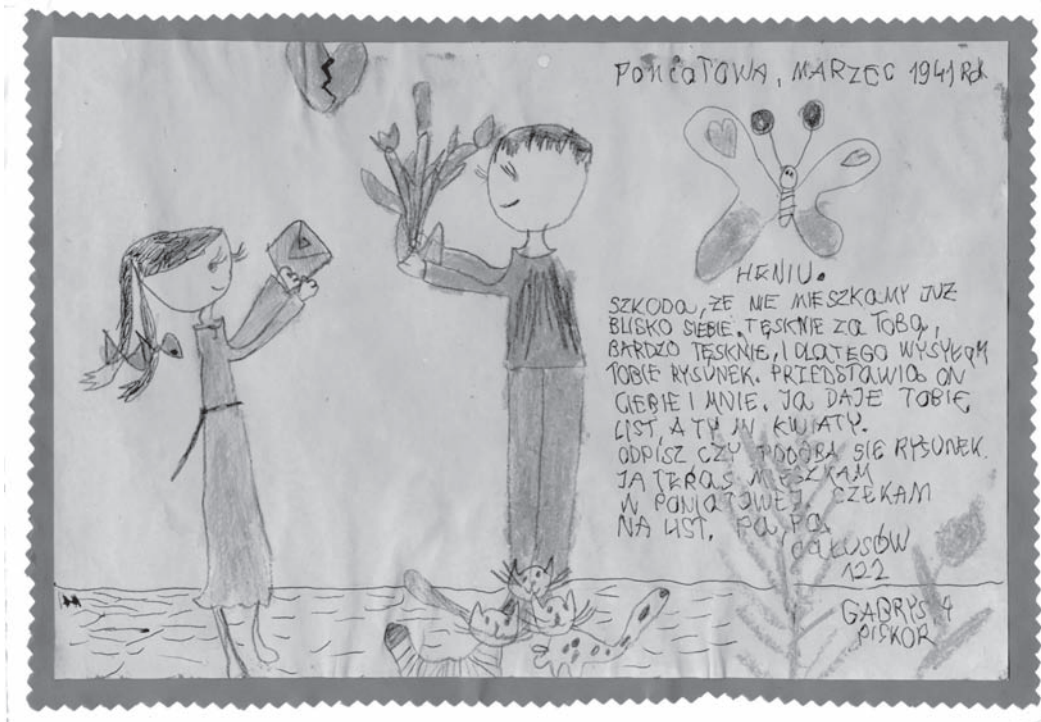
מפגש בבית דקר בין פעילי הארגון לבין ראש עיריית לובלין, ד"ר אדם ושילבסקי, וסגנו עו"ד ולודימיז' ויסוצקי

Lublin's Mayor, Dr. Adam Wasilewski, and his deputy Wlodymierz Wisocki, meet with "Israeli Lubliners" at Dakar House

אביבה לורי

מכתבים לולד יהודי את

הניו זייטומירסקי נספה בגיל 9 במחנה ההשמדה מיידנק ב-1942. כעבור 60 שנה החלו ילדי עיר הולדתו לובלין לכתוב לו מכתבים לכתובת האחרונה של משפחתו בגטו. היזמים של פרויקט ההנצחה הזה הם פולנים-נוצרים, שבצעירותם כלל לא ידעו על השואה

תצלום: בראמה גרוזצקה, תיאטר NN בראמה גרוזצקה

אחד מאלפי המכתבים שנשלחו להניו בשנים 2005-2007

One of the thousands of letters sent to Henio between 2005 and 2007

כאילו חיו באותה תקופה, חלקו חוויות משותפות. זהו אחד מאלפי המכתבים שנשלחו בין השנים 2005-2007 להניו זייטומירסקי, הילד מהציור, לרחוב קובלסקה 11 בלובלין. אבל המכתבים שנשלחו לא הגיעו להניו. הם חזרו עם חותמת הדואר: "לא ידוע". הניו זייטומירסקי לא גר שם יותר. הוא לא גר בשום מקום. ב-9 בנובמבר 1942 הוא הוצא להורג בתא גזים במיידנק. ילד בן תשע הלך למותו לגמרי לבד. רחוב קובלסקה היה הכתובת האחרונה שלו בגטו לובלין.

"חבל שאנחנו כבר לא גרים קרוב. אני מתגעגעת אליך, מתגעגעת מאוד, ושולחת לך ציור שבו רואים איך אני נותנת לך מכתב ואתה נותן לי פרחים. תענה אם המכתב מוצא חן בעיניך. אני מחכה. 122 נשיקות, גברישיה".

ילדה כותבת מכתב לילד. הילד בן שמונה, הילדה גם כן. הוא גבוה ממנה בראש. לה יש סרטים בצמות. ברקע מצוירים לב שבור, פרפר וחתולים. ציור עליו בצבעים אדומים. אפילו תאריך צירפה הילדה, מארס 1941,

באר, פנס, אבנים

"הניו היקר, אני בעצמי לא מבין למה אני כותב לילד מת. בין הילדות שלך לשלי היו הבדלים רבים, אבל נדמה לי שהיינו יכולים למצוא שפה משותפת. חברך מילדות, אלק לוויצקי".

ב-2001 ארזה נטע אבידר-זייטומירסקי מזוודה ונסעה לפולין. בין הבגדים הניחה אבידר-זייטומירסקי, צירת מנתניה, כמה תמונות ומכתבים ישנים של משפחתה ויצאה לסיור עם חבריה, בני דור שני לשואה, בארגון יוצאי לובלין בישראל. במהלך הביקור פגשה את טומק (טומאש) פיטראסיביץ' וויטק (ויטולד) דומברובסקי, מנהלי "בראמה גרודסקה (שער העיר), תיאטר NN", מרכז תרבות מקומי, שעיקר עיסוקו שימור ושחזור המורשת היהודית.

היא עצמה נולדה בקיבוץ עמיר שלושה חודשים לאחר מותו של הניו, בן דודה. אביה, יהודה זייטומירסקי, היה היחיד ממשפחתו שעלה לפני המלחמה, וניצל. אביו של הניו, שמואל, היה אחיו הגדול. "פגשתי את טומק וויטק והם שאלו אם יש לי בבית תצלומים, מכתבים ומסמכים של משפחתי", אומרת אבידר-זייטומירסקי, "חזרתי הביתה והחלטתי להרים את הכפפה".

כמורה במקצועה הכינה אבידר-זייטומירסקי מצגת מהתצלומים שהיו ברשותה על חייו הקצרים של הניו, צירפה אליהם את חליפת המכתבים שהתנהלה במשך כארבע שנים בין אביה לאחיו ב-1939-1943, ושלחה ללובלין. אחת התמונות באלבום המאולתר צולמה ב-5 ביולי 1939, חודשיים לפני פרוץ המלחמה. הניו, ילד בן שש, עומד בפתח בניין (בנק פקאו היום), לבוש בבגדים חגיגיים, מחייך.

זו היתה תמונתו האחרונה שהגיעה במכתב כתוב עברית ששלח אביו לארץ. "בעוד חודשיים יתחיל הניו לבקר בבית ספר 'תרבות' והוא רוכב כבר על דו-אופניים. בעיני כל הוא שובב נורא ובעיני הוא נחמד מאין שכמותו. הנני שולח לך את תמונתו האחרונה". האב לא ידע אז איזה משמעות נוראה תהיה למלה הזאת.

טומק פיטראסיביץ', בן 50, גדל בלובלין. לפני המלחמה היו שליש מאוכלוסיית העיר יהודים, אבל על היהודים או השואה מעולם לא דיברו בבית הוריו. חוץ מפעם אחת, בילדותו, הנושא הזה מעולם לא העסיק אותו. "בבית הספר היסודי היתה לי מורה זקנה. יום אחד היא כעסה עלינו מאוד, וסיפרה שהיה בכפר שלה ילד בן תשע, שבזמן המלחמה חייל גרמני הוציא אותו מהבית והוביל לאורך הרחוב הראשי של הכפר עד ששיערו של הילד הלבין. היא סיפרה את הסיפור הדרמטי הזה כדי

שנירגע.

"זה עשה עלי רושם אדיר, לא בגלל שהוא היה יהודי אלא בגלל השיער הלבן. כשכבר התחלתי לעסוק בנושאים יהודיים, חזרתי לחברים שלי מהכיתה ושאלתי אותם אם הם זוכרים את הסיפור. איש מהם לא זכר. הבנתי שאני האדם האחרון שזוכר את הילד הזה, ואם אני לא אעשה עם זה משהו, אף אחד לא יידע שילד כזה אי פעם חי".

הוא סיים תואר שני בפיסיקה תיאורטית והיה חבר בקבוצת תיאטרון סטודנטים אוונגרדי. הקבוצה עברה גלגולים שונים, עד שהתעצבה ב-1992 ועברה למשכנה הנוכחי בברמה גרודסקה, שער שעד תחילת המלחמה היה הגבול בין העיר הנוצרית שבין החומות לעיר היהודית, שהשתרעה סביב ארמון המלך, מצדו השני של השער. כאשר הוכנסו כל היהודים לגטו, הגרמנים פוצצו את כל הרובע היהודי וכיום, חוץ מבאר אחת, פנס רחוב אחד ושרידי אבנים, כמעט ולא נשאר ממנו דבר.

על חלק גדול מהשטח הוקם פארק. השער הוא מבנה רחב מימדים מימי הביניים, עם קשתות וגרמי מדרגות עולים ויורדים לכל הכיוונים. פיטראסיביץ', שהיה מנהל קבוצת התיאטרון, צירף אליו את דומברובסקי, מוסיקאי, וביחד הם חיפשו תכנים אמנותיים לתיאטרון. "שאלנו את עצמנו מה היה פה קודם, מי ישב במבנה הזה לפנינו,

תמונתו האחרונה 5.7.1939 His last photo

וככה התגלגלו הדברים עד שהגענו לזה שפעם ישבו כאן יהודים", אומר דומברובסקי. "עד 1989 בכלל לא דובר כאן על דברים כאלה, לובלין היתה עיר ללא היסטוריה. במדריכים ישנים של העיר נכתב שבלובלין 'גרו גם יהודים', ובפועל חיו כאן 42 אלף יהודים. היו יותר ממאה בתי תפילה, עשרה בתי כנסת, בהם בית הכנסת הגדול של המהרש"ל שהכיל ביום כיפור 3,000 מתפללים. היו כאן עיתונים ותיאטרונים, בחורים יהודים אהבו בחורות נוצריות ולהפך, אבל כאן גם היה אחד ממחנות המוות הגדולים ביותר, מיידנק. בשבילי זאת היתה תגלית גדולה שהאנשים שנרצחו שם היו רובם יהודים. מתוך 79 אלף, 60 אלף היו יהודים". פיטראסיביץ' הסתכל יום אחד לעבר העיר היהודית הלא-קיימת וקיבל החלטה: להחזיר לנשמות האילמות את חייהן. "זה הגורל שלי", הוא אומר, "מעין סוד שאני חייב לחשוף". מאז נהפך המרכז למכון מחקר ותיעוד של ההיסטוריה היהודית בלובלין. המקום עבר שיפוץ מאסיווי. כ-30 עובדים אוספים עדויות מוקלטות מניצולים ומשכניהם הפולנים על החיים לפני המלחמה, אוצרים תערוכות צילום, משחזרים רחובות ובניינים, מקיימים סמינרים למורים וסיורים לתלמידי בתי ספר, לומדים שירים ביידיש, עורכים קבלת שבת לחברים ולכ-30 היהודים שעוד נותרו בעיר. במאפייה מיוחדת אופים להם חלה, הם מקדשים על יין כשר, מתפללים ושרים זמירות שבת.

בוכים וזוכרים

"הניו היקר, אף פעם לא כתבתי מכתב לאדם מת, אבל אנסה. אחי עוד מעט יהיה בן שמונה, זה קצת מפחיד. מתת כמו רבים אחרים, ובגלל מה? בגלל שהיית יהודי ואולי בגלל זה שהיית פולני? צריך לדאוג שאף פעם זה לא יחזור על עצמו. אף פעם".

ב-2001 הגיעו אליהם מישראל התמונות של הניו. "הן שכבו כאן ואף אחד לא ידע מה לעשות אתן", אומר פיטראסיביץ', "אבל פתאום היתה לי תחושה של התעלות ושליחות. הרבה שנים לא רציתי לעסוק בשואה. פתאום, כמו שלפעמים נהר עולה על גדותיו, הבנתי שאי אפשר עוד להתעלם מהשואה והרגשתי שאני מוכרח לעשות עם זה משהו.

"הילדות שלי עברה בשכונה בפאתי העיר, במרחק של כשני קילומטרים ממיידנק. מבחינתי זה היה רק מקום מלא אימה ורוחות רפאים. כשמצאתי את התמונות של הניו, הבנתי שזה סימן. אני לא אמור להגיד את זה כי

אני פיסיקאי, אבל עובדה. פתאום הרגשתי שאני רוצה לעשות משהו בשביל הילדים האלה. האיחוד האירופי החליט לתת לנו כמה עשרות אלפי יורו בשביל לעשות תערוכה במיידנק, וכשקיבלנו את הכסף, החלטתי שאני רוצה לעשות לילדים האלה מצבה".

לא מצבה אחת אלא שתיים הקים תיאטר NN: תערוכה במיידנק ופרויקט "מכתבים להניו", שמתקיים בלובלין זו השנה הרביעית ברציפות. התערוכה במיידנק, "אלמנטאז" (מקראה ראשונה, בפולנית), מתקיימת בבלוק 53 ומוקדשת לילדים שהיו במחנה. "המלים הראשונות שילדים לומדים לכתוב הן אמא, אבא, בית, כלב, חתול", אומר דומברובסקי, "באלמנטאז של מיידנק הם לומדים מלים כמו מסדר, קרמטוריום, בלוק, תא גזים, טרנספורט, מספר, מחנה וסלקציה".

הפרויקט השני התחיל לפני כשש שנים במבצע בשם "מכתבים לגטו". תלמידי בתי ספר בלובלין שלחו מכתבים לילדים בני גילם לכתובות בגטו. המכתבים חזרו לשולחים עם חותמת "שם לא ידוע". "נכנסו לכיתות בבתי הספר ונתנו לילדים בני 12-13 כתובות. אמרנו להם שזה קשור לשואה. חלק מהכותבים כתבו על עצמם, במכתבים אחדים היו דפים ריקים, אחרים כתבו 'המורה אמרה לכתוב, אז אני כותב', והיו כאלה שכתבו מכתבים מאוד אישיים ונוגעים ללב. יותר מ-1,000 מכתבים נשלחו, בהם מכתבים להניו".

לפני שלוש שנים החליטו במרכז להתמקד בילד אחד, בהניו, כדי ליצור קונקרטיזציה לקורבן. הם פתחו אתר באינטרנט והוציאו לאור חוברת עם צילומים ששלחה אבידור-זייטומירסקי. קדמו לכך ימי עיון למורים ולאנשי חינוך, שלמדו את קורות חייו של הניו והקדישו לכך שיעורים מיוחדים. ביום השנה למרד גטו ורשה, ב-19 באפריל 2005, היום שבו מציינים את יום השואה בפולין, הוקמה בחזית בנק פקאו, המקום שבו צולמה תמונתו האחרונה של הניו, תיבת דואר מיוחדת למשלוח המכתבים להניו. רשויות הדואר התייחסו לתיבה כתיבה רגילה ונאלצו להתמודד עם שקים מלאים באלפי מכתבים שנשלחו בחזרה לשולחיהם. באותו יום נערך סיור רגלי בעקבות הכתובות שבהן התגורר הניו, כולל בגטו. היום הסתיים בתפילה חרישית ליד הפנס האחרון מהעיר היהודית.

גם ב-2006 התנהל הפרויקט באותה מתכונת. ב-2007 התבקשו העוברים ושבים לכתוב את המכתבים במקום. גם כאן ההיענות היתה יוצאת דופן. מאז הפך הניו זייטומירסקי לאייקון של השואה לא רק בלובלין, אלא בפולין כולה. הוא היום חלק ממערכת החינוך הכללית.

מכתבים להניו מוחזרים לשולחיהם ועליהם
 חותמת הדואר: "לא ידוע"
 Letters to Henio are returned
 with a postmark: "Unknown"

תצלום: בראמה גרוזצקה, תיאטר NN - Brama Grodzka

"איך בין א גוי מיט א יידישע נשומה" (אני גוי עם נשמה
 יהודית, ביידיש).
אז מה אתם בעצם עושים כאן?
 פיטראסיביץ': "בוכים".
 דומברובסקי: "זווכרים".

העיתונות הארצית והמקומית הקדישה לו ולפרויקט
 כתבות רבות. עיתוני בית ספר מספרים את ההיסטוריה
 שלו ומנסים בעזרתו להבין את משמעות השואה, שבעבור
 רבים מהם היתה מושג מופשט לחלוטין.
 "הפכנו את התיאטרון למקום שבו מספרים את

ההיסטוריה", אומרים
 פיטראסיביץ' ודומברובסקי.
 התיאטרון שלהם היום הוא
 הצגת יחיד שבה דומברובסקי
 הוא השחקן ופיטראסיביץ'
 הבמאי. הרפרטואר כולל
 סיפורים מאוצר אגדות העם
 היהודיות, שירים ביידיש
 ומעשיות של סופרים יהודים
 בליווי אקורדיון. הם מסתובבים
 ברחבי פולין ובפסטיבלים שונים
 בעולם. "זו הרפתקה בשבילי,
 לא עבודה ולא תיאטרון", אומר
 דומברובסקי. "אני עובד כאן
 המון שעות ביום, העבודה שלי
 היא ההובי שלי. אנשים בלובלין
 שואלים, 'עובדים אצלכם רק
 יהודים?' אבל כאן לא עובד אף
 יהודי".

תצלום: בראמה גרוזצקה, תיאטר NN - Brama Grodzka

תמונתו של הניו מוקרנת על הקיר באותו מקום בו צולמה. למרגלותיה נרות. לפנייה תיבת דואר.
 נערה מנגנת בכינור לזכרו

A photo of Henio outside Bank PKO in Lublin

**אולי יש לך שורשים יהודיים
 בלי שאתה יודע?**

נטע זייטומירסקי אבידר

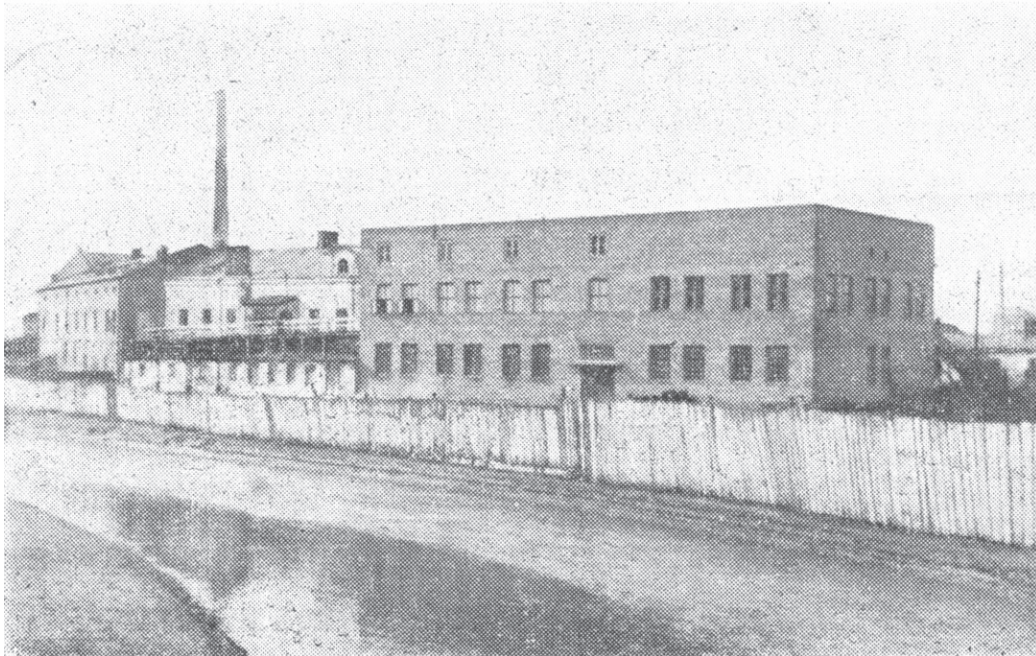
התארגנות מקצועית

יהודים. המפעל הגדול ביותר לעיבוד עורות היה **המפעל של פסח בריקמן**. הוא שכן ברחוב טובארובה מספר 41, על גדת הנהר ביסטריצ'יה. חברתנו אסתר מינרס מארצות-הברית מצאה בגיליון של "לובלינער טאגבלאט" משנת 1937 מאמר על אודות בית החרושת לעורות של בריקמן. להלן אנו מביאים מאמר זה.

בשנות מלחמת העולם השנייה תפסו הגרמנים את המפעל של בריקמן והפעילו אותו לצרכיהם. עובדי כפייה יהודים ממחנה ליפובה נשלחו לעבוד בו. על קורותיו של פנחס זיסקינד, שבוי מלחמה שנשלח ממחנה ליפובה כדי לעבוד במפעל של בריקמן, כתבה בתו יהודית מאיר. הסיפור "מידה כנגד מידה" מתפרסם בגיליון זה של "קול לובלין" בעמוד 65.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התארגנו פועלי לובלין באיגודים מקצועיים. הדבר נבע בעיקר ממחסור כלכלי ומתנאי ניצול קשים. האיגודים נוסדו בידי שתי מפלגות פוליטיות בעלות מודעות חברתית, 'בונדי' ו'פועלי ציון'. האיגודים ארגנו שביתות כדי להשיג את מטרותיהם. האיגודים המקצועיים שהוקמו היו איגודים של עובדי המסחר, עובדי העור, עובדי הטקסטיל, פועלי המאפיות, הנגרים, הקצבים, עובדי המגדניות. גם הסבלים הקימו איגוד לעצמם. ואפילו עובדי הקהילה - חזנים, שמשים וקברנים - ניהלו מאבק מקצועי והציגו תביעות להנהלת הקהילה.

איגוד פועלי העור כלל את הפועלים במקצועות העור השונים: בורסקאים, רצענים, סנדלרים וכן הלאה. תעשיית העור בלובלין הייתה בעיקרה בבעלות של

P. Brikman's leather processing factory

בית חרושת לעיבוד עורות של פ' בריקמן

לובלינער טוגבלאט

בית החרושת לעיבוד עורות של פ' בריקמאן

ייסודו וצמיחתו

בקר] בהתאם לדרישות החדישות ביותר בענף הזה. כל בית-חרושת מייצר את התוצרת המיוחדת לו. בית החרושת של בריקמן מייצר את עורות הבקר הטובים ביותר בפולין.

בבית החרושת נערכו גם הרחבות בנייה. נוספו בו בניינים חדשים כנהוג בבתי החרושת שבארצות חוץ.

אחד מהיתרונות החשובים, יתרון המזכה את פ' בריקמאן בהוקרה מיוחדת, הוא העובדה שמאז הקמתו ועד היום - לרבות בעת המשבר הכלכלי שפגע עמוקות בתעשייה הפולנית - לא פסק בית החרושת של בריקמאן מעבודתו אפילו ליום אחד.

בעל בית החרושת, פסח בריקמאן, הוא בן עירנו. במקצוע עיבוד העורות הוא עובד מנעוריו. הוא ידוע לא רק באישיותו ובפועלו למען בית החרושת שלו, אלא נודע גם בתרומתו לחברה, ליחידים ולמוסדות תרבות. תרומתו מוענקת בשקט, בצנעה וללא פרסום.

בית החרושת שלו זכה לשם טוב בחוגי המסחר בזכות התנהלותו הסולידית.

צ.

שלחה את המאמר למערכת: **אסתר מינרס**
תרגמה מאידיש: **שרה ברנע**

בלובלין קיימת שורה של בתי-חרושת לעיבוד עורות. בזכותם הפכה לובלין לעיר מרכזית בתעשיית עיבוד העורות בפולין. אחד מבתי החרושת הגדולים ביותר הוא בית החרושת של פסח בריקמאן. כדאי לדעת את סיפור התפתחותו.

בית החרושת לעיבוד עורות של פ' בריקמאן הוקם בשנת 1902. בשנים הראשונות היו מעבדים בו רק עורות של סוסים. הציוד של בית החרושת היה פרימיטיבי למדי. לא היה קיים בו ציוד מכני מינימלי, והוא הופעל רק בכוחם הפיזי של בעלי המלאכה. השינוי חל לאחר שבת החרושת עבר לבעלותו של פ' בריקמאן. התחילה תקופה חדשה בהתפתחותו של בית החרושת. מבית-מלאכה קטן המעסיק 25 עובדים הוא הפך לבית-חרושת של ממש המעסיק 80 עובדים, ויחד עם טכנאים ואנשי ההנהלה יש בו 90 מועסקים.

כיום בית החרושת מאובזר בטכנולוגיה חדישה. יש בו מכונה בעלת 100 כוחות סוס המופעלת באדים. יש בו דוד אדים עם ארובה חדישה, מנועים חשמליים - כל הציוד הדרוש לעיבוד העורות. מעבדים בו עורות מסוגים שונים. לאחרונה מייצר בית החרושת עורות כרום בצבעים שונים ובטיב שונה, כמו גם עורות יוכט [עורות

גארבעריי-פאבריק פ. בריקמאן

(איהר ענטשטעהונג און ענטוויקלונג)

ליך פערגרעסערט. עס זענען צו-געבויט געווארען נייע געביידעס לויטן מיסטער פון די בעסטע אויסלענדישע פאבריקען.

אינע פון די וויכטיגסטע פלוסען, פאר וועלכע ה' פ. בריקמאן פערדינט בעזונדערע אנטערקענונג איז דער פאקט, וואס חנם דער עקאנאמישער קריזיס האט אזוי טיעף געטראפען דער אינ-דוסטריע אין פוילען האט דאך די גאר-בעריי-פאבריק פון ה' בריקמאן ביז היינט קיין איין טאג נישט איבערגע-טען די ארבייט.

דער אייגענטימער פון דער פאבריק, ה' פסח בריקמאן איז אונזערס א בן-עיר. אין יער לעדער-בראנושע איז ער בע-שעפטיגט פון זיין יוגענד אן ער איז נישט נאר בעקאנט אין די סוחרישע קרייזען פון זיינע פערזענליכע לייס-טונגען פאר דער פאבריק, נאר אויך פאר זיינע פיעלע שפענדונגען בע-שיידען, שטיף און בעזונדערע פאמ-פעס - פאר אלע אויסגאהם קולטי-רעלע און געזעלשאפטליכע אינסטי-טוציעס און פפבוד' יחידים, די פא-בריק האט א בעזונדערען גוטען שם אין זיי האנדעלס-קרייזען פאר איהרע סאלידע צאהלונגען.

היינט צו טאג איז די פאבריק איינ-געארדענט לויט די נייעסטע מאדערנ-גען פון דער טעכניק. זי בעזיצט א סא-ראווע מעשין פון 100 מערד קראפט, א פאראווע קעסעל מיט א מאדערנעם געמיינערטען קוימען, עלעקטרישע סא-טארען, אלע נויטיגע מאשינען צו גאר-בען און אויסצופערטיגען פערשידענע לעדער. די פאבריק ארבייט אויס-פארעמווע לעדער, בלאנק פאסטן און זיכט - לעדער אין א אלגעמיינעם סכום פון 700 ביז 800 לעדער וועכענטליך. די פאבריק פראדוצירט אויך לעצטענס כראם לעדער, כראמעס בוקאטען ווא-שעפען, שווארצע און קאלירטע, וועלכע האבען צוליב זייער גוטע אויסארביי-טונג און קוואליטעט זיך באלד ערוואך בען זייער א גוטען שם. יעדער פאבריק האט איהר ספעציעל ארטוקעל אויסאר-בייטונג די גארבעריי פאבריק פון ה' פ. בריקמאן ארבייט אויס די בעסטע יוכמען אין פוילען.

די פאבריק האט זיך אויך אויסער-

א רייע גארבעריי-פאבריקען עקזיס-טירען אין לובלין, אדאנק וועלכע ליב-לין איז געווארען איינע פון די הויפט צענטערן פון דער גארבעריי אינדוס-טריע אין פוילען. איינע פון די גרע-סערע פאבריקען איז די גארבעריי-פאב-ריק פון ה' פ. בריקמאן. וועגען איהר ענטשטעהונג און ענטוויקלונג איז כדאי איבערצוגעבען איהר ענטוויקלונגס-ני-שיכטע.

די גארבעריי פאבריק פון ה' פ. בריקמאן איז ענטשטאנען אין יאהר 1910 און האט דאמאלס פראדוצירט בלויז פערד לעדער. די פאבריק איז געווען זעהר פרימיטיוו איינגעארדענט, נישט פערטראגט די מינדעסטע טעכאנישע איינריכטונג און איז געוועזען בעוועגט נאר מיט טענטישע קראפט. ערשט מיטן מאכענט ייען די פאבריק איז געווארען דאס אייגענטום פון ה' פ. בריקמאן. האט זיך פאר איהר אָנגעהויבען א נייע עראָ, עס איז שוין נישט מעהר יענץ פאבריקעל מיט 25 בעשעפטיגטע, נאר זי ווערט א פאבריק אין פולסטען זין פון וואָרט, בעשעפטיגענדיג ביים היינ-טיגען טאג 80 ארבייטער אין צוזאמען מיטן טעכנישען אין ביווא פערסאנאל ביז 90 פערזאן.

מי היה פסח בריקמן?

פסח בריקמן נספה בוורשה ב-1942 יחד עם אשתו רבציה, בתו הבכורה ברוניה, בעלה ובנה.

(מתוך 'ספר לובלין - אנציקלופדיה של גלויות')

יהודית מאיר מוסיפה:

אמי ז"ל, מלכה לבית אקרמן, אהבה את לובלין ואהבה לספר על אודותיה.

אמי וחברתה מינדל הרשהורן גרו ברחוב טובארובה (Towarowa). באותו הרחוב היה המפעל של בריקמן, על גדת הנהר ביסטריציה. אביה של מינדל עבד במפעל של בריקמן. אמי וחברתה מינדל למדו יחד עם הבת הצעירה של פסח בריקמן באותה הכיתה. לעתים הן הכינו שיעורים ביחד - בבית אמי, בבית מינדל או בבית בריקמן שהיה בתוך המפעל. לא היה הבדל בין עניים לבין עשירים: הבנות היו מכינות שיעורים יחדיו, ואילו בָּרָק, בנו של בריקמן, היה משחק כדורגל יחד עם ילדי השכונה.

פסח בריקמן בנה בית-כנסת בתוך המפעל כדי שהפועלים יוכלו להתפלל בו. בשבתות ובחגים הייתה נערכת תפילה בבית הכנסת הזה, ולאחריה הוגש כיבוד.

במרתף ברחוב טובארובה גר רב עני. היו לו עשרה ילדים. פסח בריקמן בנה דירה בצמוד לבית הכנסת והזמין את הרב מרחוב טובארובה לבוא ולגור בה יחד עם אשתו וילדיו.

מעשרת בניו של הרב נשארו בחיים רק שניים שברחו לרוסיה בזמן המלחמה.

אוגוסט 2008

פסח בריקמן Pejsach Brikman

נולד ב-1882 למשפחה חסידית מיוחסת. קיבל חינוך דתי וחילוני. נשא לאישה את בתו של בר רוט ועסק במסחר עורות. ב-1915 רכש את בית החרושת לעורות של לידזקי שבפרבר ווליה והפך אותו לבית החרושת הגדול בלובלין.

במשך כל 25 שנות קיומו של בית החרושת לא פרצה בו שביטה, וכל הסכסוכים בין פסח בריקמן ופועליו נגמרו בהסכם הדדי.

היה נדבן, וידו פתוחה לעזור. כל מוסד ציבורי, מיתרבותי ו'ציטיש'אי ועד ליישיבת חכמי לובלין, נהנה מעזרתו. כל קרן ציונית (קרן קיימת, קרן היסוד, קרן תל חי) קיבלה את תמיכתו בנדיבות לב.

FABRYKA GARBARSKA

P. BRIKMAN

LUBLIN, TOWAROWA 41, TEL. 21-44
Adres dla depesz: „PEBRIKMAN” LUBLIN

Wyrabia skóry:

podeszwowe
brandzłowe
juchtowe
blankowe
chromowe
pasowe

Poleca na rynek KRUPONY PODESZWOWE:
„garbunek zasypowy – nieprzemakalne“.

סיפורן של שלוש תמונות שהגיעו מאמריקה

האח ישראל מלבוב ואשתו.

בשורה העליונה (מימין לשמאל) נראים האח נתן ואשתו; האחות הבכורה, רייזל צוקרמן-לרנר; האחות שרה-בלומה ובעלה; והאח משה ואשתו.

אני יודעת מעט על אודות התמונה, אולם אני מביטה בה וחושבת על הנוכחים:

סימה צוקרמן הייתה אחותה הצעירה של סבתי, ציביה צוקרמן-גרוסמן. התמונה צולמה בפולין אחרי חתונתה, ויש להניח שהיא נמצאה בבתייהם של כל אחיה ואחיותיה של סימה בפולין של לפני מלחמת העולם השנייה.

היו עשרה אחים ואחיות במשפחת **צוקרמן**. הם נולדו בעיר לוקוב הנמצאת דרומית מזרחית לוורשה, בין ורשה ללובלין. יש להניח שהתמונה צולמה בעיר הולדתם. זוהי תמונת סטודיו מבוויימת. בתמונה מופיעים שבעה אחים ואחיות עם בני זוגם. ידיהם של כל בני זוג שלובות אלה באלה או חובקות את בן הזוג. לא כולם הגיעו לחתונה... חלקם הגיעו יחד עם ילדיהם. הילדים נראים בתחתית התמונה, ודודי זכר שהם היו שובבים.

החתן בא ממזריץ'. לאחר שעבר לאמריקה, שינה את שמו לצירלי. הוא התעתד לגור באמריקה, כי היה בה עוד לפני החתונה.

משמאל לסימה הכלה יושבים סבי וסבתי - סבתי ציביה, אחות הכלה, ובעלה יענקל-יוסק גרוסמן. שניהם היו אז צעירים, וככל הנראה הותירו בביתם את ילדיהם הקטנים; אבי יצחק היה הבכור שבהם.

בתמונה רואים כי סבי יענקל היה קירח, תכונה משפחתית אשר ירש בני הצעיר.

בשורה העליונה נראית האחות הבכורה, רייזל לרנר. היא הגיעה לחתונה לבדה.

לאחר שסבתי נישאה ועברה לאוסטרוביץ, אביה לא היה בין החיים; אבי יצחק נולד ב-1914 ונקרא על-שם סבו, יצחק צוקרמן - אביהם של עשרת האחים והאחיות לבית צוקרמן. הסבתא-רבתי שלי לא הייתה בחיים בזמן החתונה של סימה, כי אחותו של אבי אשר נולדה ב-1916 נקראה פלה-פייגה (ציפורה) על-שם סבתה פייגה צוקרמן. שנתיים אחריה נולד הדוד פלק-פייבל. ב-1920

למי בכלל יש תמונות מלפני המלחמה?

רק למי שהיו לו קרובים בארץ או באמריקה, והוא התכתב אִתָּם ושלח להם תמונות; או למי שבעת יציאתו מפולין לקח אִתָּו תמונות של בני משפחתו.

לאבי הייתה דודה באמריקה - סימה, אחות אמו. האחיות התכתבו. בתום המלחמה שלחה מאמריקה הדודה סימה תמונות לאבי.

אחרי מות בתה של סימה, פלורנס, קיבלנו שלוש תמונות משפחתיות נוספות מנכדה של סימה, אבי רותם המתגורר בכוכב יאיר. היה זה בשנות התשעים. הדוד שלי, אחיו של אבי, היה עדיין בחיים וזיהה את האנשים שהופיעו בתמונות.

אין לי תמונות ממשפחת אמי, מאחר שלא היו קרובי משפחה מחוץ לפולין אשר היה אפשר להתכתב אִתָּם. לכן לא אדע לעולם איך נראו סבתי גולדה (זו שאני קרויה על-שמה) ושאר בני משפחת אמי אשר נרצחו בשואה. לא נותרה מהם ולו תמונה אחת.

יש משהו מיוחד בהסתכלות בתמונות ישנות, בייחוד כאשר אלה תמונות של בני המשפחה הגדולה שלך שהייתה ואיננה. הן מגלות כמה גדולה הייתה יכולה להיות המשפחה היום. כאשר מביטים בתמונות, אי אפשר שלא להרהר בכך.

שלוש התמונות הללו הן מיוחדות וחושפות **רסיסים מהסיפור של משפחת אבי, יצחק גרוסמן**.

תמונות הן אילמות, אבל הן כל מה שנשאר לי פרט לתורשה.

באמצעות התמונות אנסה לספר חלק מסיפור המשפחה.

תמונה מספר 1: חתונתה של הדודה-רבתי **סימה**

בתמונה נראית משפחתה של סבתי, **ציביה צוקרמן-גרוסמן**. זוהי תמונת החתונה של האחות הצעירה סימה.

במרכז התמונה, בשורה השנייה, יושבים סימה וצירלי שפייזל - הכלה והחתן; משמאל להם רואים את סבי וסבתי, יענקל-יוסק וציביה גרוסמן; מימין לזוג יושבים

חתונתה של סימה - שבעה מתוך עשרה זוגות של אחים ואחיות
Sima's wedding - seven out of ten pairs of brothers and sisters

נולדה הבת הצעירה, דודתי לאה-לולה.

דומה כי החתונה של סימה וצירלי הייתה בתחילת שנות העשרים של המאה הקודמת. הבת שנולדה לסימה ולצירלי בפולין נקראה פייגה, ובאמריקה היה שמה פלורנס.

למעשה אני מחזיקה בידי תמונה אשר צולמה לפני כתשעים שנים.

כל תשע המשפחות שהקימו בני משפחת צוקרמן ואשר נשארו באירופה נמחקו בשואה, לרבות כל ילדיהם. מכל בני המשפחה הרבים האלו נשארו לדודה-רבתא שלי, סימה, רק שלושה אחיינים חיים: **אבי, יצחק גרוסמן**, שהיה בשבי בגרמניה; **דודי, פייבל גרוסמן**, שהיה חייל בחיל התותחנים של הצבא האדום; ו**בן-דוד של אבי, מנדל לרנר** - בנה של רייזל צוקרמן-לרנר שנתגלגל לרוסיה, ובארץ חי בהרצליה.

דודי פייבל ברח מלובלין ללבוב, אל הדוד שלו ישראל צוקרמן. הדוד הודיע שזהו בנו מנישואיו הראשונים בפולין, והודות לכך דודי הצליח להגיע לצבא האדום. הדוד מלבוב כתב אליו ושלח לו חבילות לצבא. אחר כך נפסקו המכתבים והחבילות...

מכל האנשים שצולמו בתמונת החתונה לא נותר אף אחד. כולם נרצחו בשואה. נותרו בחיים רק הכלה והחתן, סימה וצירלי שפייזל, שחיו אז באמריקה.

תמונה מספר 2: סבתא ציביה גרוסמן וילדיה - קיץ אחד, ליד המנסרה

בילדותי שמעתי סיפורים על אודות המנסרה של סבי. אני מסתכלת בתמונה הזו שצולמה ליד המנסרה. נינוחים בחיק הטבע מצולמים בה סבתי וארבעת ילדיה: הבן הבכור יצחק (אבי), פלה, פֶּלֶק ולולה. אחרי מלחמת העולם הראשונה קנה סבי, יענקל-יוסק גרוסמן, מנסרה בטרנוניקי. המנסרה שכנה על שפת הנהר, מחוץ ללובלין.

משפחתו הצעירה של סבי עברה לגור במרכז לובלין. עד 1928 הם גרו ברחוב קרולבסקה מספר 17, ולאחר מכן עברו להתגורר בקרקובסקיה פשדמישצ'יה 53 וגרו שם עד שגורשו בידי הגרמנים. במהלך השבוע עבד סבי במנסרה ונשאר ללון שם, ובסופי השבוע הגיע ללובלין. בקיץ הייתה המשפחה גרה בדירה שמעל המנסרה. לאחר שסיים דודי פייבל את לימודיו ביגימנסיה הומניסטיקה,

עבר לטרנוניקי והחל לעבוד במנסרה יחד עם אביו. התמונה צולמה באחד הקיצים, ככל הנראה בתחילת שנות השלושים. נראים בה סבתי וכל ילדיה: הם היו אז בני-עשרה וצולמו כשהם לבושים בבגדי קיץ ונועלים נעליים גבוהות. אבי נראה בתמונה כבן שש-עשרה, כלומר ככל הנראה היא צולמה כעשר שנים לאחר חתונתה של סימה. התמונה הזאת נשלחה לאמריקה או נלקחה לשם בידי הדודה-רבתא סימה.

כאשר הבטתי בתמונה לראשונה, הכרתי מיד את אבי. גם תווי הפנים של דודי היו מוכרים לי. אני מביטה בתמונה ומסתכלת בדודות שלי: לא הכרתי אותן, ואני לא יודעת הרבה על אודותיהן. כל שאני יודעת הוא שהן למדו ביגימנסיה הומניסטיקה בלובלין ונרצחו בשואה...

בתמונות שלי מגיל עשר בערך ניתן לראות כי אני דומה מאוד ללולה, אחותו הצעירה של אבי. אותה התסרוקת, אותו החיוך, אותו מבנה של האף והלחיים. כשפרצה מלחמת העולם השנייה, דודותי היו מבוגרות יותר. איך הן נראו אז?

גם על אודות סבתי איני יודעת הרבה. אני מבחינה בנטייה המשפחתית "לשנות ממדים" עם השנים, נטייה אשר השפיעה גם עלי.

בולק אורטמן, חברו מילדות של אבי בלובלין, סיפר לי כי סבתי הייתה דואגת לכולם (וגם לו). הוא הזכיר בחיוך נוסטלגי את הקיץ במנסרה. קרובת משפחת מאוסטרובייץ, שם גרה משפחת גרוסמן במשך דורות, סיפרה לי שכולם התאהבו בסבתי ציביה. היא הגיעה ככלה צעירה, וכשעזבה ללובלין כל הכלות הצעירות במשפחת גרוסמן היו נוסעות עד אליה כדי לקבל הדרכה לפני הנישואין.

מי צילם את התמונה? אולי סבי? אולי צלם שנשכר במיוחד לשם כך?

סבתי ציביה ודודתי פלה ולולה נרצחו בבלז'ץ באביב 1942. סבי הגיע לגטו במיידן טטרסקי, ולאחר חיסול הגטו נרצח בידי גרמנים בשדה מחוץ ללובלין. באותו מקום עומד היום הבניין הראשון של הפוליטיכניקום אשר נבנה אחרי המלחמה. כשהגיע דודי ללובלין במדי הצבא האדום בגמר המלחמה ושמע את הסיפור, הוא שכר אנשים והורה להם לחפור בכל השדה בחיפוש אחר גופת אביו. הוא לא מְצָאָה.

סבתא ציביה גרוסמן וילדיה - קיץ אחד, ליד המנסרה
Grandma Tzivia and her children - one summer at the sawmill

תמונה מספר 3: תמונת סטודיו משפחתית מלובלין

יש להניח שזו תמונת פרידה. שתי האחיות לקחו את ילדיהן והלכו לסטודיו לצילום בלובלין. הן הצטלמו למזכרת. ככל הנראה התמונה צולמה ערב נסיעתן של סימה ובתה פייגה לאמריקה בתחילת שנות השלושים. פלורנס הייתה בקירוב בת-גילה של לולה, ההבדל בגילאים היה קטן... לולה הייתה ילידת 1920. יש דמיון בין בנות הדודות הצעירות: לשתיהן אותה התסרוקת, לשתיהן בגדים רקומים. בגדיה של לולה שונים בתמונה הזו מבגדיה בתמונה ליד המנסרה.

אחרי הולדת הבת פייגה-פלורנס נסע האב צירלי שפייזל לאמריקה. סימה נשארה יחד עם הילדה בפולין והתגוררה אצל אחיה - בכל פעם אצל אח אחר. בשנה האחרונה שלפני המעבר של האם והבת לאמריקה גרו השתיים בלובלין, ושם למדה הילדה בכיתה א'.

מתוך התבוננות בתמונה באבי ובדודי אני למדה כי התמונה הזו צולמה אחרי התמונה במנסרה. אבי נראה כאן מבוגר במעט. אני מביטה בסבתי, באחותה וילדיהם. זהו רגע של חסד והרמוניה, לפני שהגורל הכריע את עתידו של כל אחד ואחת מהם. סבתי ואחותה לא התראו

אחרי שסימה נסעה לאמריקה. הן התכתבו. סימה הייתה מתארת לסבתי את ה"לוקסוס" של המטבח האמריקני של שנות השלושים, וסבתי קינאה בה. דודי סיפר שהיא אהבה כלים; דומה כי ירשתי ממנה את אותה האהבה. פלורנס זכתה לגור באמריקה; יש לה שלושה בנים, והיא זכתה לראות נכדים. אחד מבניה, אבי רותם, גר בכוכב יאיר יחד עם שלושת ילדיו.

בזמן המלחמה נשלחה מלובלין גלויה לאחות סימה. הכתובת המופיעה על הגלויה היא "רחוב אחד במאי מספר 9, אצל משפחת ליפשיץ". הבניין הנמצא בכתובת הזאת אינו בתחומי הגטו של לובלין. גם הגלויה הזאת הגיעה לידינו מאמריקה. מה קרה למשפחה שלנו בלובלין בזמן המלחמה - לא נדע. אחרי המלחמה סימה הייתה בקשר עם שלושת האחיינים שלה שנותרו בחיים. לאחר שנפטר אבי, המשיכה להיות בקשר עם אמי. אני זוכרת שהייתה שולחת אלינו מכתבים וחבילות, והיא המשיכה בכך עד למותה.

קיץ 2008

מה שמונק? מה נשמע בבית?

האם שמורים אתך מכתבים מלובלין?
גלויות?

הודעות של הצלב האדום?
מהימים שלפני המלחמה? בזמן המלחמה?

בגליון הבא של קול לובלין
אנו רוצים להעלות את הנושא

מכתבים

נא לא סרקו את המכתבים וכתבו את סיפורם
שלחו אל:

נטע אבידר, רח' סוקולוב 55, נתניה 42254
טל. 09-8824390 nachum_a@bezeqint.net

תמונת סטודיו משפחתית מלובלין - שתי אחיות וילדיהן
A family studio photograph from Lublin - two sisters and their children

ההורים:

יוחנן (יאן) וגוסטה הרץ

האם: סגנית מנהלת בבית היתומים היהודי
Gusta Hertz

רבים הושג שחרורם משרות צבאי פעיל בשנת 1935. ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה השתתף יאן הרץ, שכבר היה בפנסיה, בהקמת ועד יהודי לעזרת הצבא הפולני. הוועד אסף כספים ואף ארגן בקיץ 1939 חגיגה גדולה, בה נמסר בפומבי לידי מפקד הגדוד השמיני שחנה בעיר חלק מהציוד שנרכש במגבית הזאת.

אשתו **גוסטה הרץ** הייתה עסקנית ציבורית מובהקת. הקדישה את מיטב מרצה לעבודות סעד ליתומים ונוער בעיר.

הצטרפה ל"ארגון הנשים" והייתה סגנית יו"ר וגזברית של הארגון שנקרא אח"כ "אגודת נשים ציוניות". בארגון מפעלים, תערוכות, הגרלות, "ימי פרח", נשפים וכדו' הכניסה גוסטה הרץ אהבה ומרץ ועסקה בפעולה זאת עד ימיה האחרונים.

רצה הגורל שמבית-היתומים "אוכרוונה" ברחוב גרודזקה 11, אותו טיפחה משפחת הרץ באהבה רבה ומרץ, שם נכלאו בצפיפות איומה "נכבדי" היהודים, יצאו באחת האקציות הראשונות גם גוסטה ויאן הרץ ואתם בתם המאומצת מינקה לדרכם האחרונה.

כתב: בנם, **ישראל (קורט) הרץ**
מתוך הספר "לובלין - אנציקלופדיה של גלויות"

האב: קצין בצבא הפולני
Jan Hertz

ביתם של יוחנן (יאן) וגוסטה הרץ, שהתגוררו ברחוב נייצלה 10, היה בית ועד לחוגי אינטליגנציה יהודית, שראו בהתבוללות תרבותית בסביבה הפולנית דרך לאמנציפציה לאומית. **יאן הרץ** היה קצין, בעל מעמד חשוב ב DOK-2 בלובלין, ומילא תפקיד של ראש לשכת הביקורת הצבאית במפקדה המחוזית.

בתוקף השפעתו על חבריו בקצונה הפולנית, נעשו מאמצים רבים להקלת המשטר האנטישמי החמור שפגע קשות ביהודים שהיו בצבא, בעיר לובלין ובמחוז.

ביוזמתו הוצא ספרון על בָּרֶק יוֹסֵלְבִּיץ' ואף נעשו מאמצים לריכוז חומר לתולדות השתתפות יהודי פולין בתנועת השחרור הלאומית ובמרידות 1891 ו-1893.

יחד עם זיקתו לתרבות הפולנית שמר אמונים לדת, ואף הסכים לקבל תואר "גבאי כבוד" של בית הכנסת העתיק "קוטלער שוהל" ברח' קובלסקה 2. ביוזמתו שופר ושופץ בית הכנסת, תוך שמירה על סגנונו וקישוטיו העתיקים. בתקופת ההתנפלויות של פורעים ביהודים ובימי החרם על הסחר היהודי, עמד בראש המשלחות שהתייצבו לפני שלטונות העיר והמחוז כדי למחות ולתבוע מהשלטון הגנה לנתקפים.

עם יסוד "ישיבת חכמי לובלין" ניאות לפנייתו של ראש הישיבה, הרב שפירא, לטפל בכל העניינים הקשורים בחובת השרות הצבאי של תלמידי המוסד. אחרי מאמצים

ראיון עם הבן

אליהו הרץ (אדוארד סקוברונסקי)

מראיון: תומש צ'ייקובסקי

25 בדצמבר, 2006

תצלום: תומאש צ'ייקובסקי Photo: Tomasz Czajkowski

Edward Hertz-Skowronski

אחי הבכור **מקס** (מקסימיליאן) היה עורך-דין, השני **דולפי** (אדולף) היה רופא בצרפת, ואילו אחי השלישי **קורט** (ישראל) עלה לארץ ישראל. בשנים מאוחרות יותר היה אחי קורט שליח של התנועה (מפלגת הפועלים המאוחדת) ושל ההסתדרות בארצות שונות, לרבות ארצות אפריקה אשר למדינת ישראל לא היו יחסים דיפלומטיים עמן. היו לו קשרים גם בארצות ערב. הוא ידע ערבית.

אילו בתי-ספר סיימת?

בלובלין - 'הגימנסיה ההומניסטית'.

האם אתה זוכר את המורים שלך?

מעט מאוד, כי במחנה חליתי בטיפוס. זה השפיע על הזיכרון, וכבר לא יכולתי להמשיך בלימודים. האחים ניסו לעזור לי, אבל זה לא הסתדר.

שמי **אדוארד הרץ-סקוברונסקי**, אבל למעשה שמי מהבית היה הרץ. נולדתי ב-20 באפריל 1920 בעיר **סאנוק**. אבי שירת אז בצבא הפולני בסאנוק.

ספר על החיים שלך מהתחלה.

מה שזכור לי זה שאבי היה קצין בצבא פולין. הוא היה ראש לשכת הביקורת הצבאית במפקדה המחוזית של לובלין והיה ממונה על כל היחידות של הנהלת הסגל (D.O.K 2).

הוא נָסַר ב**בריסק** ואחרי זה ב**שלונסק** ועסק בארגון של כל היחידות. ב-1923 העבירו אותו ללובלין, והוא עבד באותה המסגרת עד לצאתו לגמלאות.

ספר על גורלך, על ילדותך.

הלכתי לבית הספר. היו לי שלושה אחים ועוד אחות מאומצת, **מינקה**. אימצנו אותה, כי היא הייתה יתומה.

משפחת הרץ

האב, האם ושלושת ילדיהם: מימין הבן הבכור מקס, באמצע קורט, משמאל דולפי.
אליהו (אדק) עדיין לא נולד. על הקיר תמונתה של סבתא רחל.

Hertz family

Parents and their children: Max at the right, Kurt in the middle, Dolfi at the left of the picture.
Eliyahu (Edek) wasn't born yet. On the wall is the picture of grandmother Rachel.

היכן גרת?

ברחוב נייצלה 10. גרו אתנו שכנים טובים מאוד, וכל הדיירים היו בערך באותה הרמה. היו לנו יחסים טובים מאוד עם האנשים.

ספר על מרכזה של לובלין - קרקובסקיה פשדמיישצ'יה, כיכר ליטבסקי.

אני זוכר ששם תמיד שיחקנו בכדור. במקום נשאר הריסות של בניינים ממלחמת העולם הראשונה. ברחוב הראשי היו הרבה חנויות, מקום של מפגשי אנשים, בתי קפה...

האם הלכת לבתי קפה?

לא. אני עדיין לא הלכתי, אבל אני זוכר שאמי ואבי היו יושבים שם.

כיצד הרגשתם לפני המלחמה - יהודים או פולנים?

כיהודים.

האם היו עוד יהודים בצבא?

לא, לא היו. ידענו שהרב פרנקל למשל היה רב-סרן ועוד.

כיצד זכורה לך לובלין?

אני זוכר שהיו באים אלינו קצינים והיו אומרים: "נו, יאנק, תחתום שאינך יהודי, שאתה נוצרי." אבי היה עונה: "איני יכול לעשות זאת. אני פולני, אבל..." היו לו אפילו הצטיינות מהצבא, כמו למשל חרב - מתנה של המרשל פילסודסקי.

האם אביך סיפר על המרשל פילסודסקי?

סיפר שהיה בפגישות עמו בקרקוב ובמקומות אחרים שאבי עבד בהם.

האם היה לך קשר עם הרובע היהודי? האם ביקרת שם?

כן, היו לנו מכרים שם שהיו באים אלינו. לאבי לא היה זמן פנוי, כי תמיד היה עסוק.

היו באים אנשי צבא לבקש עזרה, לרוב בימי שני ושלישי, ואבי היה שומע ועוזר. יום שלישי היה יום של בכי.

מי פגע באנשים אלו?

אני לא יודע, או מאהבֶּת או אחרים... בשבת היו יוצאים לשתייה ולמפגשים.

האם אתה ביקרת ברחובות הרובע היהודי שליד המצודה? האם הכרת את הסביבה?

כן. שם היה הקן של תנועת הנוער 'השומר הצעיר', ולפעמים הלכתי לשם.

תוכל לספר משהו על האזור הזה? מה זכור לך?

היה זה רובע די עני. גרו שם אנשים שלא הכרתי, ולא היה לי כל קשר אתם. אם היה קשר, היה זה רק עם ילדים בני-גילי או קצת יותר מבוגרים. דיברנו על כדורגל, זה בערך מה שעניין אותנו.

ולתנועת הנוער הלכת?

אחי הגדול ממני היה לוקח אותי. היה בינינו הבדל בגיל - כשש שנים.

הוא היה הפעיל ביותר בתנועת 'השומר הצעיר'. את כל הטיולים והפעילויות הוא ארגן.

האח קורט (יושב שני משמאל) עם חברי ילדות

Brother Kurt (sits second from the left) with his childhood friends

1935. Edek with his parents at a street in Lublin

1935. אליהו (אדק) עם הוריו ברחוב לובלין

1939. שלושה אחים בלובלין. במרכז דולפי שהגיע לחופשת קיץ מצרפת, מימין מקס, משמאל אדק
1939. Three brothers in Lublin. From left to right: Edek, Dolfi, Max

איזה אח?

ישראל. או כפי שכינינו אותו, קורט.

האם תוכל לספר על זה עוד? האם אתה היית פעיל בתנועה הזאת?

פעיל! מעט מאוד. בגיל הזה, בהיותי בן 15-16, עניין אותי ספורט.

מה דעתך, אילו יחסים היו בין היהודים לבין הפולנים בלובלין לפני המלחמה?

קשה לי להגיד לך. לי אישית היו חברים פולנים בבית המגורים שלנו כבר מגיל צעיר ביותר: **טדז'יק, יורק, בן של מוטרשביץ', בן של פיטינסקי.**

האם היו לך חברים פולנים יותר מחברים יהודים? כן. בהתחלה, בהיותי בן 9-10, כמעט כל החברים שלי היו פולנים.

האם ביקרת בבית-כנסת?

כן. הלכתי לבית הכנסת... כאשר היו חגים גדולים, מיוחדים. לא בשבתות, רק בחגים. היו באים אלינו ומבקשים את אבי לבוא, כי הוא היה אדם חשוב מאוד.

ואתה הלכת עם אביך?

כן. הבנים האחרים כבר למדו באוניברסיטה. היו בינינו הבדלי גיל גדולים.

מה זכור לך מבית הכנסת?

לאבי היה שמור מקום כבוד בבית הכנסת, ליד כותל המזרח...

היכן זה היה?

אינני זוכר. אבל היה זה בית-כנסת גדול. אבי היה שם בהנהלה.

האם היית בבית הכנסת הגדול?

כן. פעם נכנסתי לשם, אבל אינני זוכר.

האם היית פעם ברחוב קרוויצקה?

כן, הייתי. הייתי עובר שם בדרך לשדות.

כיצד אתה זוכר את הרחוב?

(עונה מאוד בשקט) למען האמת אני זוכר שהיה זה רחוב, אבל אינני זוכר דברים אחרי מחנה הריכוז.

כיצד אתה זוכר את תחילת המלחמה? איפה היית אז?

הייתי בלובלין. פתאום שמענו אווירונים. היינו בבית. אבי גויס עוד לפני כן. אני זוכר שאבי כבר היה בגמלאות, אבל כל הזמן הוא זומן לצבא - שיעזור, שיבדוק. כל הזמן היו באים אלינו קצינים.

פרצה המלחמה, מה קרה לך לאחר זה?

הייתי רק עם אחי מקס שהגיע מוורשה.

אחי דולפי למד רפואה בצרפת, קיבל את הדיפלומה שלו, וחודש לפני המלחמה הגיע הביתה לחופשת קיץ.

המלחמה מצאה אותו כאן בבית.

אחי קורט היה בארץ ישראל, כי כבר בשנת 1935 נסע לשם.

מה קרה לך?

הייתי עם המשפחה. מה יכולנו לעשות? היו הפצצות.

אבי לקח אתו את האח הרופא, דולפי, כי הוא קיבל פקודה לצאת לכיוון רומניה. אני רק יודע מפי קרוב-משפחה שהוטל על אבי לארגן שם משהו. היה שם גם הבן של פיטינסקי. היינו ידידים, בערך בני אותו הגיל. כאשר התברר שהגרמנים מתקרבים, אמר אבא לאחי: "לך לרומניה ותצטרף שם לצבא הפולני, אם יהיה צורך בזה." כך עשה גם **לשק פיטינסקי**. גם הוא שמע בקול אבי. לשק הצטרף לצבא **שיקורסקי**, ואחי נסע לצרפת

- גם שם היה צבא פולני. [1*]

מה עשית אתה? היכן היית?

הייתי בלובלין. אני זוכר כיצד הגרמנים נכנסו. לא נתנו לי לצאת לרחוב. הגרמנים נכנסו, היו הפצצות, ישבנו.

ספר מה קרה אחרי זה.

התחילו באקציות נגד היהודים. ידענו שלוקחים אנשים לעבודות, ואחרי זה היה על היהודים לענוד את הטלאי. אבי היה כנראה ליד קאטיין. אינני יודע מה קרה שם. אבי היה עם הצבא על הגבול עם רוסיה. אבי פשט את המדים של הצבא הפולני, וכאזרח נסע **ללוצק**. שם הוציא תעודות שהוא סוחר.

אמי אמרה לי ולאחי מקס שכאן אין לנו מה לעשות. היא אמרה שהיא ואחותי יישארו במקום, ואנחנו נברח לכיוון **לבוב**, לשטח הסובייטי.

*1. בספטמבר 1939, לאחר התמוטטות צבא פולין, נמלטו אלפי פולנים דרך רומניה כדי להמשיך ולהילחם בגרמנים. לוחמים פולנים השתתפו בהגנה על צרפת במהלך הפלישה הגרמנית במאי 1940, בקרב על בריטניה, בכיבוש איטליה (בקרב הקשה במונטה קסינו) ועוד.

בפריז קמה ממשלת פולין הגולה, ולאחר נפילת צרפת היא קבעה את מקום מושבה בלונדון. בראשה עמד הגנרל שיקורסקי.

במה עזרת?

עזרתי בכך שהתקבלתי לעבודה בחברת 'קומפאסי' - חברה גרמנית לגביית מס הכנסה מהפולנים. עובדי החברה היו פולנים. בחברה היו זקוקים למתורגמן, ואני ידעתי גרמנית. בהוראת אנשי הארגון עברתי למשרד גרמני אחר, שבו חיפשו שליח. במשרד הגרמני הייתה מנהלת חשבונות, ותפקידי היה להעביר לה את כל המכתבים שהתקבלו באותו היום. אמרתי שזה רחוק מאוד, ואני לא אספיק להגיע באותו היום. אבל בדרכי הייתי עוצר בארגון שלנו. אנשינו היו פותחים את המכתבים, בודקים אותם, סוגרים אותם מחדש - ואני המשכתי במילוי שליחותי: להעביר את המכתבים ליעדם. כך עבדתי הרבה זמן.

כיצד זה קרה שלא הוכנסת למחנה ריכוז?

יום אחד, בהיותי ברחוב, נשמע לפתע קול פיצוץ. מישהו זרק רימון. הגיעה המשטרה, סגרה את כל הרחובות, תפסה את כל אלה שהיו ברחוב והכניסה אותם לבית הסוהר, לפוויאק (Pawiak). שבועיים ישבתי בבית הסוהר, ואז שלחו אותי לאושוויץ. באושוויץ לא היה מקום, והעבירו אותי לגרוס ריזן - מחנה ריכוז לא רחוק מאושוויץ.

משם שלחו אותי לעבודה במחנה הלבאנו. בהלבאו היה בית-חרושת למנועי מטוסים.

בכל המחנות האלה התייחסו אלי כאל גוי. לא ידעו שאני יהודי.

נתנו אוכל, אבל מעט.

ידעתי גרמנית. המהנדס, מנהל המפעל, היה צריך אותי לעבודה במשרדו כמתורגמן. הוא היה נותן לי מנה נוספת של אוכל.

באו למחנה יהודים הונגרים, ואני זרקתי להם דרך הגדר את האוכל הנוסף שקיבלתי. איש ש"ס ראה ממגדל השמירה איך אני זורק אוכל ליהודים ההונגרים וירה בי. לקחו אותי למרפאה, והרופאים הוציאו את הכדור מכתפי.

במחנה היה רעב גדול.

היו שם טטרים. הם אכלו מתים. היו מדליקים מדורות ואכלו.

למפקד המחנה היה כלב שנקשר אלי. תמיד היו לי כלבים וחיות. בילדותי, בבית הוראי, תמיד היו אתי בעיות, כי הייתי מביא בעלי-חיים לחצר. גם הכלב הזה נקשר אלי. עברו כבר חמישה-שישה ימים ללא אוכל, והאנשים אמרו לי: "אָדְק, תפוס את הכלב, ואנו כבר נעשה משהו."

1943. אדק חבר במחתרת הפולנית א.ק.
Edek a member of AK. 1943

אחר כך חזרנו ללובלין. הזמנים היו קשים, קשים מאוד, ואני ואחי מקס ברחנו לוורשה.

למה אתה מתכוון ב"זמנים קשים"?

הגרמנים לקחו יהודים לעבודות כפייה קשות, הכו אותם.

הפולנים עזרו קצת. באמצעות מכר פולני אני ומקס קיבלנו תעודות לידה של פולנים. היה לנו מראה של פולנים ודיברנו רק פולנית, ולא היו יכולים לזהות אותנו.

האם אתה זוכר את היחס של הפולנים?

מה אני יכול להגיד?

אילו חברי הטובים הפולנים היו יודעים שאני יהודי, אינני יודע מה הייתה תגובתם.

הייתי חבר בארגון א.ק. [2*] בוורשה, ואיש לא ידע שאני יהודי.

ראינו ברחובות פולנים עם בקבוקי משקאות חריפים, שאותם קיבלו תמורת מסירה של יהודי לשלטונות. היו באים אלינו לחפש יהודים. לא פעם דרשו מאנשים להוריד את המכנסיים.

בי לא חשדו מעולם. היו בטוחים מעל לכל ספק שאני בן לאצולה הפולנית.

מה עשו אנשי הארגון לאלה שמסרו אנשים לגרמנים?

ארגון א.ק. היה ארגון חלש יחסית, ואני עזרתי שם.

*2. א.ק. (A.K.) ארמיה קריובה) - המחתרת הפולנית הלאומית, צבאה של ממשלת פולין הגולה על אדמת פולין.

הכלב התקרב אלי, אני ליטפתי אותו. האנשים תפסו אותו ואכלו אותו. איני יודע כיצד.

מה עוד לספר?

חיפשו את הכלב.

מפקד המחנה השתולל מכעס: "איפה הכלב שלי?!"

הוא העמיד אותנו למסדר ואיים: "כל עשירי יוצא להורג!"

היה צורך להסגיר מישהו. ידעתי שאם מישהו יסגיר אותי, לא אחזיק מעמד. קמתי בעצמי והודיתי באשמת.

המפקד סטר לי והכה אותי. השיניים נשברו לי.

נפלתי. לא היו לי כבר כוחות, וידעתי שלא אחזיק מעמד.

המפקד אמר: "לא. לא אהרוג אותך. אתה תמות מרעב." הוא נתן פקודה לסגור אותי במרתף כלשהו.

סגרו אותי במרתף, לא הרחק מהיציאה מהמחנה. שומר ס"ס בשער היה עובר הלוך וחוזר מול אשנב המרתף שבו שכבתי. ראיתי את השומר דרך החלון הקטן שהיה קבוע בקיר המרתף, קרוב לתקרה.

היה זה מזל שפתאום קראו לו. הוא הניח את קערת האוכל שהייתה בידי לזמן-מה על אדן החלון והלך. עד היום איני יודע כיצד יכולתי לטפס לגובה של שניים או שניים וחצי מטר ולתפוס את האוכל שלו. הוא חזר וצעק:

איפה האוכל שלי?! אבל דלת התא הייתה סגורה, ולא עלה בדעתו שזה אני.

לאחר יומיים קיבל מפקד המחנה צו העברה למקום אחר, והגיע מפקד חדש. המפקד החדש הוציא אותי מהכלא.

פינו את הבסיס. זה כבר היה סוף המלחמה.

שלחו אותנו ל**בוכנוולד**, ומשם הובילו אותנו ל**ברגן בלזן**.

הלכנו ברגל ומשכנו עגלות של גרמנים. בברגן בלזן כבר הייתי חולה לגמרי. ביום האחרון כבר לא היה אוכל בכלל.

האנגלים שחררו את ברגן בלזן. הם נתנו לאסירים בשר לאכול. האסירים התנפלו על האוכל ומתו. אני הייתי כל כך חלש עד שלא יכולתי לאכול. זה היה המזל שלי.

הייתי עלול למות מהאוכל.

משקלי אז היה 24 קילו.

למחנה הגיע ה**רוזן פולקה בֶּרְנְדוֹט משבדיה**.

בתקופת המלחמה קיימה שבדיה קשרי מסחר עם גרמניה הנאצית. אם מתוך רגשי אשמה ורצון לכפר על עוונם, אם מתוך חשש מפני איבת העולם - המשלחת השבדית לקחה בתום המלחמה אסירי מחנות לשבדיה על מנת לטפל בהם ולשקם אותם.

לקחו אותי לבית-חולים בעיר השבדית **אודֶבֶלָה**

(**Uddevalla**).

בשבדיה לא האמינו שאשאר בחיים. הייתי חולה מאוד. וכרגיל - נס. האחות הראשית, **בֶּרִיטָה וִינְבֶּרְג**, קיבלה שלוש זריקות של פניצילין עבור כל החולים. היא בחרה בי והזריקה לי זריקה אחת... שכבתי שם, ומפעם לפעם

1946. אדק בבית מציליו-ידידיו השוודים אֶרְנֵט וְבֶרִיטָה וִינְבֶּרְג
1946. Edek at his Swedish savers-friends home

היא הייתה מגיעה כדי לשאול אם זה עזר.

דיברתי קצת גרמנית... ובעלה היה כתב ספורט וידע גרמנית. הוא הגיע, ואנחנו דיברנו. הוא שאל אותי על המשפחה שלי. אני אמרתי לו שאינני יודע היכן הם. אח אחד היה אז בצרפת, אח שני בישראל ואח שלישי בפולין. אני לא יודע... התיידדנו. איני מבין: היו שם יותר משמונים איש, והיא בחרה בי. הייתי מאוד חולה. כולם התחילו כבר ללכת, ורק אני עדיין שכבתי. מכל מקום, האחות ובעלה לקחו אותי אליהם. לביתם. לא היו להם ילדים, והייתי אצלם כמו ילד. אחרי שמונה חודשים קיבלתי מכתב. הייתה לי כתובת בשוויץ, ידעתי שאחי היה שם. הוא כתב כאשר היה עדיין בצבא הפולני שם.

מה עוד אני יכול לספר?

על אבי.

ידוע לי שאחי רצה להוציא את אבי מהגטו, אבל היהודים בגטו ביקשו מאבי שלא יעזוב אותם: "אתה מציל אותנו. אתה יודע גרמנית, היית פעם בצבא ואתה יודע מה לעשות."

לא נתנו לו לעזוב את הגטו.

אבי ואמי, יחד עם אחותי, נשלחו לבלז'ץ.

אביך, אמך ואחותך נשארו בגטו בלובלין?

כן. כאשר אבי חזר מלוצק, הוא השתדל לחזור הביתה ללובלין.

מתי קיבלת מהם ידיעה אחרונה?

לי היו כבר ניירות אריים. אחי עורך הדין, שגם לו היו ניירות אריים, בא כפולני אל ההורים והציע להם שייסעו לפולאוו בתור פולנים. היהודים בלובלין ביקשו את אבי: "אל תעזוב אותנו. אתה היחידי שיכול להגן עלינו, אתה היחידי שידע מה לעשות." והם לא נסעו.

למה האח רצה להעביר אותם לפולאוו?

כי שם היה ניתן למצוא דירה. אחי מצא דירה אצל מכרים פולנים ורצה שההורים יעברו לשם ויתחבאו. פולאוו לא רחוקה מלובלין.

איזה אירוע בזמן המלחמה או במחנה הריכוז השפיע על המשך חייך?

העבודה במחנה הייתה קשה מאוד. לקחו אותנו לעבודה קשה בהרמת אבנים לסלילת דרכים. בגרוס רוזן היה קשה, קשה מאוד.

כיצד הסתדרת נפשית עם העבר שלך?

אני לא יודע. תמיד הייתי... וזה השפיע פחות. כאשר אנשים היו רעבים, תמיד מצאו קצת עשב. אני לא יודע... אני לא יודע כיצד הסתדרתי, תמיד איכשהו המשכתי...

האם כעת אתה נזכר במחנות הריכוז שהיית בהם?

כן.

האם חוזרים אליך האירועים האלה?

לפעמים חוזרים... אני חולם... אז אני כמעט אבוד.

על מה אתה חולם?

אני חולם שרודפים אחרי, שמכים, שבאים... שאנו עומדים בפניהם, שהגרמנים עומדים ומכים... כל הזמן קורה משהו - מה שראית והיית. לא תמיד אתה שם, אבל אתה רואה את זה.

האם סיפרת למישהו כאן בישראל על מה שעבר עליך?

לא הרבה... סיפרתי. כולם יודעים, כל אחד הרגיש את זה. זאת אומרת, אני משתייך לארגון אסירי מחנות ריכוז לשעבר.

האם אתה חולם על לובלין מלפני המלחמה?

לובלין... לפעמים, אבל לעתים רחוקות מאוד, זה נדיר.

בעבר חלמתי על החברים שלי.

אני יכול לספר לך דבר מעניין אודות הפיטינסקים. היו להם שני בנים, טדז'יק ולשק. טדז'יק היה החבר שלי, מגיל שלוש עד לגיל 15-16. היינו מאוד קשורים. אחד לא היה הולך בלי השני. היינו חברים.

לשק היה החבר של אחי קורט, זה שעלה לישראל.

מה קרה? ב-1939 לשק היה חייל בצבא הפולני. הצבא הפולני התפרק. לשק, יחד עם אחי הרופא דולפי, נסע לרומניה. בגבול רומניה אבא אמר להם שזה הסוף, שאין להם מה לעשות ברומניה... שיברחו לצרפת, לאנגליה, לצבא של שיקורסקי.

אחי הצטרף ליחידות של הצבא הפולני בצרפת.

לשק הצטרף לצבא של שיקורסקי באנגליה. יחד עם יחידתו, בפיקודו של גנרל אנדרס, עבר דרך מצרים והגיע לארץ ישראל. בהיותו בארץ ישראל נפגש עם אחי קורט בקיבוץ עין-שמר. מארץ ישראל עבר לשק עם הארמיה האנגלית לאיטליה, ושם נהרג בקרבות הקשים במונטה קסינו. הוא היה קצין.

פיטינסקי, אביהם של לשק וטדז'יק, היה אלכוהוליסט. תמיד התלונן בפני אבי.

אחרי הכיבוש הגרמני פתח חנות מכולת, לא רחוק מהבית ברחוב נייצלה.

אמי באה לקנות במכולת שלו.

הוא אמר לאָמי: "חכי בצד עם כל היהודים עד שהפולנים יגמרו לקנות."

אמי ספרה על המקרה הזה עם פיטינסקי במכתב ששלחה לוורשה, אל אחי מקס ואלי.

כאב לנו מאוד לשמוע על זה.

מה כתבה אמך במכתב הזה?

תמונה מצרפת וזו מישראל. אני באמצע, וזה דולפי.
זה כבר אחרי המלחמה? כתוב כאן: "1946, פריז, לאחר המלחמה."

זה כאשר דולפי היה בצבא בשוויץ. מה שהיה אתו זה מעניין. הוא חזר לצרפת והצטרף לצבא ליד שטרסבורג. זה היה על הגבול בין שוויץ לבין גרמניה. כשהגרמנים פלשו לצרפת, והצבא הצרפתי נסוג, דולפי כבר ידע מה קורה, מה עושים הגרמנים ליהודים. בהפתעה ובבלבול של הימים הראשונים הוא לקח את כל החיילים היהודים מהיחידות הפולניות בצרפת והעביר אותם אל מעבר לגבול, לשוויץ. כארבעים איש. אחר כך חזר לצרפת והיה חבר בתנועת המחתרת בשם צרפתי, זיאן מונדן.

עוד תמונות..

כאשר עבדתי במסגרת הא"ק, ארגון המחתרת הפולנית...

מנין שם המשפחה הפולני שלך, סקוברונסקי?

היה אציל פולני, **סקוברונסקי**, ואחד מבני הדודים שלו היה חבר שלי במשך זמן מה. היינו בחופשה בקזיימיז', הוא היה בן-גילי והתיידדנו. אחרי זה כבר לא פגשתי אותו. והכומר הזה... שהיה שם, אמרתי לעצמי שהשם הזה מאוד מתאים לי. וכך היה. ופתאום אמרתי ששמי סקוברונסקי.

בכל תקופת המלחמה חייתי כפולני בשם בדוי, ואיש לא חשד בי שאני יהודי.

עם תום המלחמה, בבית החולים השבדי, באו אנשי המשטרה השבדית כדי לרשום לנו תעודות זהות. רצו לרשום אותי בשם סקוברונסקי. אמרתי להם את שמי האמיתי: **אני הרץ**. כל החברים מסביב אמרו: הוא השתגע, אנחנו יודעים שהוא סקוברונסקי. אז רשמו אותי **הרץ-סקוברונסקי**. וכך נשארתי.

(תמונות נוספות משנת 1945)

האם היית רוצה למסור לדור הצעיר הפולני בלובלין את מחשבותיך?

אני יכול רק לומר שצריכים לזכור שהייתה פעם תקופה כזאת... להגיד שפעם חיו יהודים ופולנים יחד, שהיו זמנים כאלה. אחר כך זה השתנה, התחילו לשנוא אלה את אלה. בילדותי לא הרגשתי שנאה, כי כל החברים שלי היו פולנים. היינו ילדים, ואף פעם לא חשבנו שאנחנו שונים מהם. שיחקנו בכדור, היינו יחד...

את השינוי התחלנו להרגיש ב-1937 או 1938. מאז, אני חושב, התחלנו להרגיש שקיים הבדל בין הפולנים והיהודים.

הייתי רוצה להוסיף עוד עובדה חשובה: בשנת 1939 עמד אבי בראשה של משלחת לאיסוף כסף למען הצבא

אחותי המאומצת מינקה
My adopted sister, Minka

כתבה שהזמנים קשים ושלא יודעים מה יהיה מחר. היא כתבה רק שפיטינסקי לא היה בסדר. כאשר אחותי ביקשה ממנו לחס, הוא לא נתן לה.

ואנחנו כל השנים התנהגנו אחרת. תמיד עזרנו. כך זה היה.

הייתי רוצה לבקש אותך שתספר על התמונות שברשותך, שתספר מי הם האנשים.

אין בהן סדר. לא היה לי זמן... זה אבי, ובתמונה השנייה אמי. עוד היה לי... אלה אבי ואמי בשנת 1935 בלובלין. זה בלבוש אזרחי. זה כאשר היה כבר בפנסיה... אלה שלושת האחים שלי בשנת 1939. אלה אני ואחי שהיה בצרפת - זה הרופא דולפי. וזה העורך-דין ששמו היה מקס (מקסימיליאן). אדוארד, זה אני, יחד עם אמי. זו

1946. שלושה אחים נפגשים בפריז אחרי המלחמה. מימין לשמאל: דולפי, אדק, קורט
Three brothers meet each other in Paris after the war. From left to right: Kurt, Edek, Dolfi

הייתי אצל רופאים רבים. אחי רצה לקחת אותי ולעזור לי כדי שאוכל להמשיך ללמוד. לאחר מחלת הטיפוס לא הלך לי, אני פשוט שוכח... אני לא יכול... זה לא מסתדר.

האם סלחת לגרמנים?

לא. לגרמנים לא סלחתי. לא. הגרמנים הם... אני לא יכול לומר זאת, אני עבדתי אצל הגרמנים, אבל השנאה אליהם נשארה בי. אני לא יכול לסלוח בגלל הוריי... בגלל הסבל שראיתי, בגלל מחנות הריכוז. הייתי שם וראיתי כיצד הרגו אנשים.

ראית זאת בלובלין?

בוודאי. זו הייתה ההתחלה, ואחרי זה עברתי לוורשה.

ספר מה ראית בהתחלה בלובלין.

בלובלין ראיתי כיצד בפתאומיות היו באים ותופסים אנשים, מכים, הורגים. מי יהודי... זה לצד שמאל, זה לצד ימין. לקחו אנשים לעבודות והכו אותם.

הפולני!

היו לי תמונות, איני יודע איפה, אני צריך לחפש. לקחו אותן ממני.

אבל יש לך שני ספרים ותמונות מלובלין. האם תוכל להציג אותם כעת?

אני לא יודע היכן הם... אני לא רוצה...

מה אתה חושב על החיים? למען מה לחיות בכלל?

אנו חייבים ללחום למען החיים.

אני מאמין שיהיה טוב יותר. יש לנו בישראל קשיים עם הערבים. זו בעיה קשה כי המוסלמים בכלל אינם רוצים להכיר בנו. זה לא רק אותנו, זה גם את הנצרות, את כולם.

האם הגשמת את המטרות שלך, את החלומות מהילדות, מהנעורים?

לא...

רציתי, אבל לא יכולתי ללמוד.

האם עכשיו אתה אדם מאושר?

מאושר? קשה לומר מאושר כאשר אתה חושב על ההורים, על הקרובים ביותר. טוב לי. יש לי ידידים, קרובים, אני בביתי ומרגיש טוב. זו המולדת שלי, ואני חייב לעשות כל מה שאני יכול.

כי אתה כל כך שלו... ונדמה לי... כיצד אתה יכול להיות כזה לאחר כל מה שעברת בזמן המלחמה?

פגשתי אנשים טובים.

אנשים שלא הכירו אותי רצו לאמץ אותי.

בריטה וארנט וינברג היו חשוכי ילדים. היו ביניהם חיכוכים, ואני הייתי מגשר ביניהם. לכן אהבו אותי ולא רצו שאעזוב אותם. נסעתי לצרפת, אל אחי הרופא. הוא עבד במכון פסטר. הוא הזמין את בני הזוג למכון וזימן עבורם קונסיליום של רופאים. הרופאים מצאו מהי הסיבה לכך שאין להם ילד ונתנו להם פיתרון. האישה הרתה וילדה בת.

לאחר שנתיים עזבתי את צרפת. הם התקשו להיפרד ממני, אבל אמרתי להם שבישראל נמצאים האחים שלי. הם באו לבקר. כיום הם כבר לא בחיים. רק בתם חיה. בצעירותה היא באה ארצה כמתנדבת, והייתה בקיבוץ עין-שמר אצל אחי קורט. למדה עברית. גם היא אחות במקצועה. עד היום אני מתכתב איתה. היא כמו אחותי. היום היא כבת שישים.

האם לאחר המלחמה חשבת לחזור לפולין?

לא... לא היה לי... אין לי שם אף אחד.

האם אני יכול לצלם אותך על רקע התמונה התלויה על הקיר?

האם אתה יודע מה התמונה הזו? זה הפוגרום בפולין, ליד ורשה... הפולנים גרמו לשרפה של העיר היהודית.

הייתי רוצה לפגוש את חבר ילדותי, את טדזיק, אבל אינני יודע כיצד לחפש אותו. אני לא יודע אם הוא בכלל בחיים. זה היה הידיד שלי... תמיד היינו יחד. אני לא יכול למצוא אותו. האם ישנה אפשרות כזאת?

כתבתי לעירייה בשנות החמישים, אבל הם לא השיבו. אותו הייתי רוצה לפגוש ולספר לו על לשק: על כך שהוא ואחי נפגשו בישראל, שאחי קיבל אותו כמו את, ושהוא נסע מכאן ונהרג במונטה קסינו.

האם אתה מתגעגע לפולין?

לא. לא מתגעגע. אני מתגעגע לראות משהו, אבל קשה לי לומר... איבדתי שם את הכול. כיצד לזכור את פולין כאשר ראיתי שם מאורעות כל כך רעים? אני לא מספר לך על הכול... אני ראיתי כיצד הפולנים הורגים יהודים. "צריך להרוג את היהודי", כך אמרו. לא לי, אבל לאחרים. אני חייתי בין הפולנים כבן למשפחת אצילים פולנית.

בין אלה שהייתי ביניהם לא ראיתי אהבה אל יהודים ולא שמעתי מילה טובה על יהודים.

באיזו שנה הגעת למחנה?

בשנת 1943, במאי.

האם אתה זוכר את מרד גטו ורשה?

את המרד של היהודים, כן. לא יכולנו לעזור להם. ניצלו רק אלה שהצליחו לברוח דרך תעלות ביוב. לא יכולתי לעזור. חיפשתי ברחובות... אבל לא יכולתי.

מה לעשות. האם אני יכול לשנות את הפולנים?

לא כולם היו רעים, אבל הרוב.

בהיותנו ילדים לא חשבנו על זה, ולא היה הבדל בינינו.

מה הייתה תגובתך כאשר קיבלת את המכתב ממני ואת הבקשה לראיין אותך?

הלכתי לבן-דוד שלי לספר לו. אמרתי לו שאני מוכן להתראיין, בגדר היכולת שלי. אני גם אמרתי שאין לי כל סנטימנטים... שאני לא יכול לשכוח.

יכולתי לספר לך עוד על כל אנשי הצבא והגנרלים שהיו באים לאבי בימי שני כשהם שיכורים עדיין. בפיהם היו סיפורים על כסף שהפסידו בקלפים, והם ביקשו מאבי עזרה והצלה. הם נשארו ללא כסף. הם היו אומרים שהם רוצים להתאבד, ואבי היה מנחם אותם ואומר להם שימצא דרך לצאת מהצרות.

היו בתי-חולים בהנהלתו של אבי, והיה ביכולתו לעזור להם.

האם אתה מרגיש כעס כלפיהם על שלא עזרו לאביך?

היה בלגן כזה... לא כל אחד יכול היה לעזור... הם גם פחדו, כי הגרמנים הרגו את כולם - את הקצינים ואת אנשי הצבא שתפסו. אותו הדבר עשו הרוסים. אין לחשוב שבקאטין היה אחרת.

מה הייתה ההרגשה שלך כאשר פנה אליך פולני שרוצה להיפגש אתך ולדבר על אודות לובלין? כיצד הגבת?

היה לי קשה, אבל חשבתי: אני אומר להם מספר מילים... אחר כך נרגעתי. אמרתי לעצמי שאני מוכן, למה לא? שהפולנים ידעו שהייתה אוכלוסייה שעבדה, שהתגוררה בפולין והרגישה טוב. היו בפולין תקופות של ידידות בין הפולנים לבין היהודים ו...
אבל אחר כך הכול השתנה?

אבל אחר כך הכול השתנה?

כן, אינני יודע אם זה... הגיעה הכנסייה, הכול השתנה. אבל למען האמת, לא היו הבדלים גדולים בינינו. אני לא ראיתי אותם.

תמליל הראיון בפולנית: תיאטר NN
תרגום מפולנית לעברית: שרה ברנע

Photo: Jacob Gorfinkel תצלום: יעקב גורפינקל

בנחלת יצחק, באזכרה השנתית, הרעיד את הלבבות דוד פרידמן בשירו "הבט משמים וראה".
At the annual memorial service in Nachlat Yitzhak, David Fridman's song touched the hearts

המחבר אינו ידוע
ייתכן שהוא מאזור לובלין

הבט משמים וראה

זרים אומרים: אין תוחלת ותקווה
פעלקער זאגען, אז פאר אונדז יידען
איז קיין האפנונג ניטא.
מען מעג אונדז טרייבען,
מען מעג אונדז יאגען.
מיר האבען זיך פאר קיינעם
צו פארקלאגען:
אבער מיר ווייסען אז אין הימל ביסטו דא.

דו האסט דאך אונדז צוגעזאגט,
אז מיר וועלען זיך מערען
אזוי ווי אין הימל די שטערען.
היינט קוק אראפך
וואס פון אונדז איז געבליבען דא.
עס איז דאך איין פסוק פארהאן:
"הנה לא ינום ולא יישן!"
דו מוזט דאך היטען דיינע קינדער
מיט מופתים און מיט וונדער,
וייל מיר גלויבען אז אין הימעל ביסטו דא.

פזמון:

דעריבער בעיטען מיר ביי דיר ...

הבט משמים וראה
קוק אראפ פון הימל און זע,
כי היינו ללעג וקלס
לעג וקלס בגויים.
מיר זיינען אין געלעכטער ביי זיי
נחשבנו כצאן לטבח
אוי באשעפער ווי קאנסטו צוקוקן אזא זאך.
מיר האבען דאך קיינעם, נאר דיך איינעם,
און דיין נאעמען איז אדושם אחד.

פזמון:

דעריבער בעיטען מיר ביי דיר אלע מאל,
ענטפער אונדז שוין, שומר ישראל,
און פארנעם שוין אונזערע טרערען.
וייל קיינער וויל אונדז, ניט אויסהערען
ווען מיר שרייען "שמע ישראל!"
אוי פארגעס אונדז ניט שומר גוי אחד,
באוויז אלע פעלקער אז דו ביסט אונזער גאט.
מיר האבען דאך קיינעם נאר דיר איינעם,
און דיין נאעמען איז אדושם אחד.

דוד פרידמן

"הבט משמים וראה"

גלגולו של שיר

הסיפור

בשנת 1940, לאחר שעירנו יאנוב לובלסקי הופצה, הגעתי לִבְלִזְיֵצָה יחד עם אמי, שתי אחיותי ואחי. שכרנו דירה ליד בית דודי (האח של אמי) וגרנו שם. הגרמנים הביאו לבלזייעה יהודים ממקומות שונים, וב-1941 הקימו שם גטו. בבלזייעה היו שלוש אקציות, ובסופן הייתה העיר "יודנריין" - נקייה מיהודים.

לאחר האקציה הראשונה אחי ואני ברחנו והסתתרנו באסם של גוי. במשך חודשיים התחפרנו בקש. בלילות הייתי מתגנב לעיירה כדי לקנות לחם. היה לנו קומקום וחיינו בתוך הקש, ניזונים מלחם וממים. כמו עכברים. יום אחד באו בניו של האיכר כדי לקחת מהקש אוכל לבהמות. יום תמים עבדו שם. הם תקעו קלשון בקש, חבילה אחרי חבילה, ושרו תוך כדי העבודה. החבילות הלכו והתמעטו, עד שלבסוף נחשפנו. גילו אותנו. אנחנו נבהלנו, וגם הם נבהלו ועזבו את המקום. בלילה הגיע אביהם וקרא לנו. פחדנו פן ימסור אותנו לגרמנים, אבל הוא הסתכן: הזמין אותנו לביתו, הרשה לי להתרחץ, נתן לנו לאכול תפוחי אדמה, ואחר כך אמר לנו: "לכו". לא הייתה לנו ברירה. חזרנו ונכנסנו למחנה - לגטו בלזייעה.

לפני עלות השחר הייתי מתגנב החוצה דרך הגדר. היה לי קצת כסף, והייתי קונה כמה כיכרות לחם אצל אופה פולני. את הכיכרות האלה הייתי מעביר לאחי מעבר לגדר. בתוך המחנה מכרתי את הכיכרות. כך חיינו. פעם אחת הגעתי אל הגדר עם הלחם וראיתי בחשכה

דמויות רצות לכיוון הגטו. צעקתי לאחי: "זליג, תציל את עצמך!" וברחתי לשדה. כל היום הייתי בשדה. שמעתי יריות ולא ידעתי מה קורה בפנים. בלילה התגנבתי לכיוון המחנה כדי לראות מה קרה לאחי.

בשער עמד שומר יהודי.

שאלתי אותו: "בן ציון, מה קרה?"

הוא ענה לי: "הגרמנים הוציאו מאתיים ילדים וירו בהם בבית הקברות ביער."

אחי בן ה-11 היה ביניהם.

התאבלתי מאוד על אחי.

לאחר כחודשיים חוסל המחנה סופית.

פייקס הרוצח, מפקד הס"ס, בא עם אנשיו. אלה הקיפו את המחנה וערכו סלקציה.

הם סגרו בבית הכנסת כ-250 גברים יהודים. ביניהם הייתי גם אני. האחרים נשארו בחוץ.

כמה גברים נלקחו לחפור בורות מאחורי בית הכנסת.

כל היהודים שהיו בחוץ אולצו להתפשט ונורו אל תוך הבורות.

פייקס חיסל שם כאלף אנשים.

את התינוקות זרקו בערימה.

הבכי היה נורא.

חופרי הבורות ראו איך האוקראינים כרתו בגרזנים את הראשים של התינוקות.

אחרי הרצח הובאו עגלות של גויים. אנחנו, יחד עם קבוצת החופרים ועם קבוצת נשים צעירות שעברו את

הסלקציה, נשלחנו מבית הכנסת בבלזייעה למחנה בודזין (Budzyn).

השיר

ידעתי את המלים.

חיפשתי הרבה.

בספרים שונים מצאתי קצת מהמילים של השיר הזה. בהיכל יהודי ווהלין פגשתי את מנהל הספרייה. היה זה אדם מבוגר. סיפרתי לו על השיר "הבט משמים וראה" והתחלתי לזמזם את המנגינה. אמרתי לו: "הלוואי שהייתי מוצא את המילים של המנגינה הזאת." אמר לי: "חכה, חכה". הלך והביא ספר שירי אידיש עתיקים. אמר: "זה מה שאתה מחפשי". היה שם השיר, אבל לא כולו. היה כתוב שם: "המחבר אינו ידוע. ייתכן שהוא מאזור לובלין."

התחלתי לחשוב: אולי הבחור ששר לנו את השיר במחנה בודזין הוא אשר חיבר אותו? ממקורות שונים הצלחתי לשחזר את השיר. ככה הצלתי את השיר. שיר מתקופת השואה המבטא את אסוננו.

כאשר שמעתי את הזמר עובדיה חממה שר את השיר "אנא בכוח", התרשמתי מאוד. שירו כשיכי לקוח מהמקורות. הגעתי אליו, והוא הכניס אותי לאולפן והקליט אותי. ביום השואה לפני שנתיים הייתי בבית-ספר תיכון ברעננה, סיפרתי את סיפורי ושרתי לתלמידים את שירו של הבחור היהודי ממחנה בודזין. בכל אשר אלך, וכל עוד אוכל, אשר את השיר. לו יינשא קולי ויישמע במרחקים: "הבט משמים וראה - -"

ב-8 במאי 1943, לאחר שפייקס חיסל את מחנה בלז'יצה, הגענו אנחנו למחנה בודזין. הייתי אז בן 16.

בכל יום הלכנו לעבודה במפעל שהיה מרוחק כ-6 קילומטרים מהמחנה.

בימי ראשון לא עבדנו. סגרו אותנו בצריפים. היינו אסירים יהודים ממקומות שונים. היינו יושבים כלואים בצריפים ומספרים זה לזה על חיינו, על משפחותינו, על אסוננו. סיפרנו וגם שרנו.

פתאום קם מהדרגש בחור מהעיירה זקשוֹבֶק שליד לובלין והתחיל לשיר "הבט משמים וראה..." שיר זה ביטא את מצבנו, חיפש במרומים כתובת לתלונותינו. כולנו היינו נרגשים.

בכינו.

כל החיים התנגן השיר הזה בראשי.

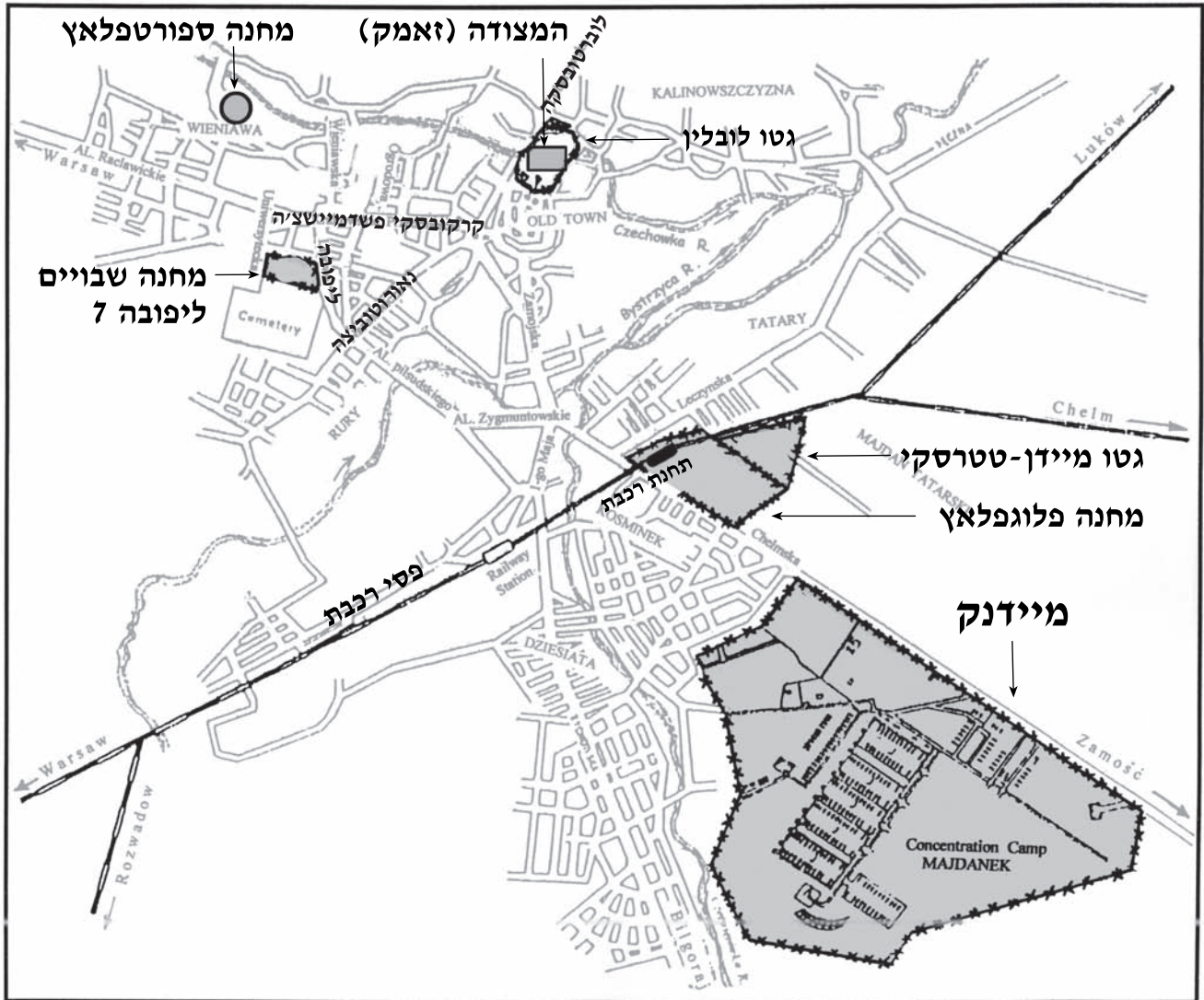
קשה לקלוט הכול בבת אחת. זכרתי את המנגינה, אבל המלים התעמעמו אצלי.

הגעתי ארצה. נלחמתי במלחמת השחרור. עבדתי קשה. בשעות הפנאי שרתי במקהלה, חבורת הזמר של גבעתיים בניצוחו של רפי פסחזון. שרנו יחד עם נעמי שמר בתיאטרון ירושלים לפני חברי-כנסת ולפני הנשיא יצחק נבון.

המקהלה שלנו נסעה להופעות בגרמניה. לא רציתי לנסוע. השפיעו עלי לנסוע ואמרו לי: זאת תהיה נקמתך.

בדכאו, ליד הקרמטוריום, רציתי לשיר את השיר. ולא

מחנות בלובלין

Camps in Lublin

מחנה ליפובה

מחנה עבודה ומחנה לשבויי מלחמה יהודים בלובלין

הגנרלגוברנמנט הנס פרנק ב-26 באוקטובר 1939 ובהוראת הסי"ס. המחנה היה כפוף לסי"ס. מועצת היהודים (היודנראט) חויבה לספק עובדים למשטרה לשם העסקתם במחנה העבודה וחויבה לספק לעובדים חומרי גלם.

העובדים הראשונים בסדנאות של מחנה ליפובה היו בעלי מלאכה יהודים מלובלין. בבוקר הם היו באים לעבודה במחנה, ובערב היו חוזרים לבתיהם. העובדים נדרשו להביא אתם את כלי עבודתם. בתמורה לעבודתם קיבלו מנת אוכל דלה אשר סופקה על ידי היודנראט.

לאחר זמן מה נשלחו למחנה גם יהודים בעלי מלאכה מוורשה וממקומות אחרים. עובדים אלה נשאו לגור במחנה העבודה.

בין דצמבר 1940 לינואר 1941 הגיעו אל המחנה כ-2500 שבויי מלחמה יהודים. הם נשלחו ממחנות השבויים בגרמניה.

בדצמבר 1940 הסדנאות במחנה הפכו לסניף הלוברלינאי של חברת (DAW Deutsche Ausrüstungswerke), "מפעלי הציוד הגרמניים". הייתה זו חברה כלכלית של הסי"ס, ולשם מילוי צרכיה הורחב מאוד היקף הפעילות בסדנאות. האסירים היהודים ושבויי המלחמה עבדו בבנייה, בנגרות, בחייטות, בסנדלרות, בייצור אוכפים, בבורסקאות, ברצענות, בעבודות דפוס ועוד. השבויים עבדו לא רק בתוך המחנה שברחוב ליפובה, אלא גם במקומות עבודה שונים (בבעלות גרמנית) בעיר לובלין ובמחנות סמוכים לה.

בסתיו 1941 נשלחה קבוצה של כמה מאות משבויי המלחמה כדי להקים את מחנה מייזנק שהלך ונבנה באותו הזמן.

חברת DAW התפתחה במהירות, ובשנת 1942 היא פתחה מפעל לייצור נייר זפת במקום שלפני המלחמה היה בו שדה התעופה פלאגה-לשקייביץ': מחנה פלוגנפלאץ. במקום הזה הוקמו בתי מלאכה לתיקון נעליים, לייצור סוליות נעליים ולייצור קופסאות תחמושת. בפלאגה-

בלב לובלין, ברחוב ליפובה מספר 7, מול בית הקברות הנוצרי, עמד מגרש ספורט גדול של 'איגוד הספורט האקדמאי'. עם השלמת כיבוש פולין בידי הגרמנים השתנה לחלוטין אופיו של המגרש.

ב-2 בדצמבר 1939 נערך במגרש הספורט מפקד של כל הגברים היהודים בלובלין. את המפקד ניהלו אנשי הסי"ס במשך שעות ארוכות, והוא נערך תוך כדי מעשי אכזריות והשפלה. בסיומו הושארו במקום כמאתיים יהודים כדי לבנות על המגרש את הצריפים הראשונים של מחנה ליפובה.

המחנה הוקם לפי צו של מפקד המשטרה והסי"ס במחוז לובלין - **אודיליו גלובוצ'ניק**.

מפקדי המחנה היו קציני הסי"ס **הרמן דולף (Dolp)**, לימים מפקד בלז'ץ; **הורסט רידל (Riedel)**; **וולפגנג מוהווינקל (Mohwinkel)**.

בראשיתו שימש המחנה כמחנה עבודה ומחנה מעבר. ב-1940 התחילו לשלוח אליו את שבויי המלחמה היהודים ממחנות השבויים בגרמניה.

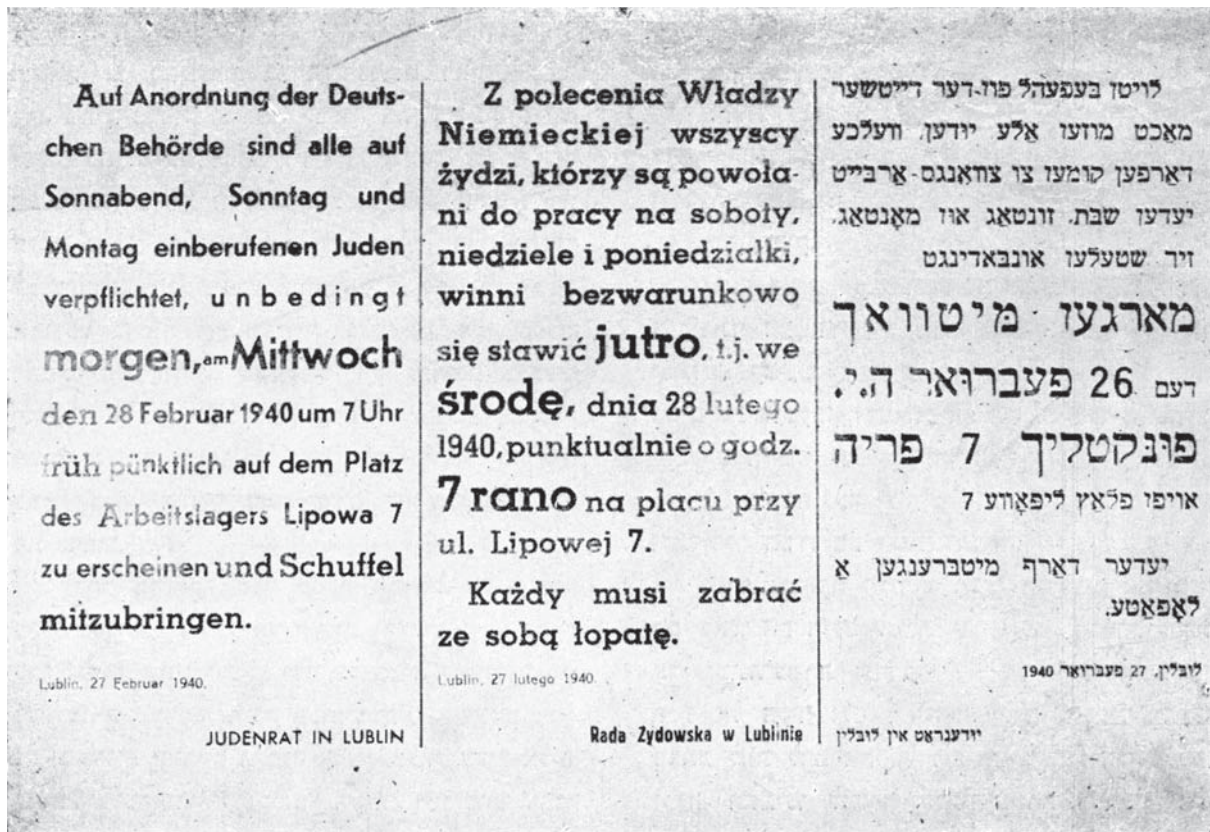
תפקודיו של מחנה ליפובה

למחנה ליפובה היו כמה תפקידים ומטרות:

- מקום איסוף לעובדי כפייה יהודים מלובלין
- "מאגר" ראשוני ליהודים שגורשו מהמערב
- מחנה לשבויי מלחמה יהודים מהצבא הפולני אשר חיו באותם מחוזות של פולין שהיו תחת הכיבוש הסובייטי
- מחנה לעבודת כפייה
- תחנת מעבר לעובדי כפייה ממחוזות אחרים ולשבויי מלחמה משטחי הכיבוש הגרמני (הגנרלגוברנמנט) אשר שבו לבתיהם
- מחנה עבודה עבור מפעלי DAW.

מחנה ליפובה כמחנה עבודה

לובלין הייתה כנראה העיר הראשונה אשר הונהגה בה עבודת כפייה. הדבר נעשה בהתאם לפקודת מושל

Judenrat's first notice regarding forced labor

המודעה הראשונה של היודנראט על עבודת כפייה

Forced labor workers in a workshop

עובדי כפייה בבית מלאכה

לשקייביץ' הועסקו האסירים גם במיון רכוש וחפצי ערך של היהודים המומתים ובהעמסת הרכוש הממוין על רכבות לגרמניה.

ב-1942 נתרבו המצודים והשילוחים בלובלין. באותה העת נחשבו הסדנאות למקום מקלט, ויהודים מכל המעמדות נהרו אל הסדנאות כדי לקנות ארכה לחייהם ולחיי משפחותיהם. בהמשך נסתבר שהסדנאות לא היו מקלט בטוח, אבל באותו הזמן השקיעו היהודים את שארית רכושם בקניית מכשירים ומקום בסדנה והתישו את כוחותיהם במאמץ להוכיח כי הם "פרודוקטיביים".

שבויי מלחמה יהודים

חיילים יהודים מצבא פולין אשר נפלו בשבי הגרמנים נשלחו למחנות שבויים בגרמניה.

אלה מהם שמוצאם היה מאזורים אשר נכבשו בידי הגרמנים נשלחו בחזרה אל מקומות מוצאם, הפכו לאזרחים, ובהמשך היה גורלם זהה לזה של כל יהודי פולין.

אלה מהם אשר מוצאם היה מפולין המזרחית, אזור שסופח לברית-המועצות, נשארו במחנות (סטאלגים) בגרמניה. דיונים באשר לגורלם נערכו בין ברית-המועצות לבין גרמניה, אך לא הביאו לתוצאות. דומה כי הרוסים לא רצו לקבלם.

נשאלה השאלה: מה לעשות אתם?

לממשלה הגרמנית היה פיתרון: שלילת מעמדם כשבויי מלחמה. הדבר אפשר לראות בהם יהודים מן המניין. הם הוצאו ממחנות השבויים בגרמניה ונשלחו ללובלין למחנה ליפובה.

וכך העיד **יוסף רזניק מגרודנו**:

"היינו שבויים יהודים מהצבא הפולני. לפני פרוץ המלחמה התגוררנו בשטחי פולין שנתפסו אחר כך על ידי הרוסים. היינו צריכים להיות מוחלפים ומועברים לברית-המועצות. במקום להשתחרר הגענו למחנה ריכוז בלובלין."

שלוש קבוצות של שבויי מלחמה הובאו למחנה ליפובה: • הקבוצה הראשונה מנתה 627 שבויים יהודים והועברה למחנה ליפובה בראשית 1940. הקהילה בלובלין לא הייתה מסוגלת לקבלם. הגרמנים הוציאו אותם מהמחנה והובילו אותם דרך לוברטוב ופרציב עד ביאלה פודלסקה, מרחק של 120 קילומטרים. בנעלי עץ מתפרקות, בקור של שלושים מעלות מתחת לאפס ובסופת שלג הוצעדו רגלית בליווי שומרים שהיו רכובים על סוסים. אנשי הסייס ירו בנחשלים. רוב השבויים נרצחו בידי מלווייהם

או נספו בגלל תנאי מזג האוויר הקשים. בסוף המסע נותרו בחיים 287 שבויים.

את עדותו של אברהם בוכמן על אודות "צעדת מוות" זו הבאנו בגיליון זה של 'קול לובלין' בעמוד 68.

• קבוצה שנייה של כ-3200 שבויים הובאה למחנה ליפובה בחודשים פברואר-מאי 1940. מוצאם היה משטחי פולין שנכבשו בידי הגרמנים, והם שוחררו לאחר שהידנראט הציג בפני הגרמנים תעודות ומסמכים המאשרים את מקומות מוצאם.

• קבוצה שלישית של כ-2500 שבויים הובאה למחנה מסטאלגים בגרמניה בין דצמבר 1940 לינואר 1941. היו אלה חיילים יהודים שבויים שמוצאם היה משטחי פולין המזרחית אשר נכבשו בידי הרוסים. שבויים אלה אכלסו את המחנה במשך כשנתיים.

תנאי הקיום במחנה

מספר האסירים במחנה היה משתנה מעת לעת. מספרם המרבי עלה על 3,000, ומתוכם היו כ-2500 שבויי מלחמה.

הצריפים הראשונים במחנה נבנו ב-1939. במחנה היו בתי מלאכה, מוסכים, קסרקטין לשומרים, משרדים וצריפים לאסירים. בכל צריף היו שלוש קומות של דרגשי שינה. הצפיפות הרבה והתנאים הקשים גרמו למחלות. פרצה מגפת טיפוס. בית החולים היהודי בלובלין היה מלא, ולכן החולים הועברו לבית "תלמוד תורה" שברחוב יטצינה (מאחורי בית הכנסת מהרש"ל). טיפלו בהם רופאים יהודים מלובלין, ד"ר זיגלוקס וד"ר קורלנדר. גופות המתים הועברו למשרפות במיידנק.

היחס לאסירים, ובייחוד לאזרחים שביניהם, היה אכזרי.

בחורף שבין 1940 ל-1941 ברחה מהמחנה קבוצה של שבויי מלחמה. בלילה באו למחנה גלובוצניק ועוזריו. השבויים הוצאו ערומים מצריפיהם והוכו. בלילה, בקור של עשרים מעלות מתחת לאפס, אולצו לעמוד שלוש שעות בשלג. כתוצאה מעונש זה מתו למעלה מעשרה שבויים מדלקת ריאות.

שבויים נורו או נתלו בגלל גניבות. וגם ללא סיבה.

השבוי **זילברייך** נתפס בניסיון בריחה. קצין הסייס **שראם (Schram)** הכה את הבורח, ירה בו למוות באקדחו ואחר כך נשק לאקדח וקרא לו "זילברייך" על-שם הנרצח.

ב-17 באוגוסט 1942 בחרו הגרמנים כמה מאות אסירים ועמדו לשלוח אותם למיידנק. הסנדלרים שמבין

<http://www.deathcamps.org/lublin/lipowa.html> מתוך אתר ARC Photo: Marek Gromaszek תצלום: מרק גרומשק

Lipowa Camp 1942 מחנה ליפובה 1942

LIPOWA CAMP 1943 מחנה ליפובה

<http://www.deathcamps.org/lublin/lipowa.html> מתוך אתר ARC

Camp location מיקום המחנה

האסירים תקפו את השומרים בסכיניהם, פצעו אותם ואף הרגו כמה מהם. אנשי הס"ס ירו במתקוממים. אלה מביניהם שלא נורו מייד, נלקחו למיידנק.

המאבק על מעמדם של השבויים כשבויי מלחמה

הממשלה הפולנית בלונדון, ממשלה אשר שבויי מלחמה אלה נמנו על חייליה והשתתפו בקרבות של ספטמבר 1939, לא הקדישה תשומת לב למעמדם של שבויי המלחמה בלובלין.

הצלב האדום הבינלאומי, ארגון שהדאגה לשבויי מלחמה היא בסמכותו ומתפקידו, לא גילה עניין בהם.

שבויי מלחמה יהודים מפולין המזרחית (אזור שסופח לברית-המועצות) הוצאו ממחנות השבויים בגרמניה ונשלחו ללובלין כיהודים.

בניגוד לחוק הבינלאומי ובניגוד לאמנת ז'נבה הם הועברו ללובלין מידי הוורמכט לידי הס"ס. תעודותיהם נלקחו מהם.

יוסף רזניק מגרודנו, מי שהיה שבוי במחנה, העיד כך: "כשהגענו למחנה, אמרו לנו: "פה אתם כבר יהודים". ניהלנו מאבק קשה כדי לקבל תנאים של שבויי מלחמה. המפקד שבחרנו היה **רומק פישר**. פישר הוביל אותנו למאבק בגרמנים על זכויותינו כשבויי-צבא. הוא ארגן אותנו במשטר צבאי, עם חלוקה לדרגות: מפקדים, סגנים, חיילים. המשמעת הצבאית בתנאי המחנה הייתה חשובה מאוד. הלכנו בקבוצות עם מפקדינו למקלחות או לעבודה בעיר. השתדלנו שלא תהיה אפשרות לגרמנים לבוא אלינו בטענות.

לא הסכמנו לקביעת הגרמנים כי "אתם לא שבויים, אתם רק יהודים". **נאבקנו שיכירו בנו כחיילים פולנים שבויים.**

כשיצאנו לעבודה, צעדנו כמו חיילים - במדים נקיים ונעליים מצוחצחות. גם הבסיס והמשרדים, שהיו מלאי כינים לפני בואנו, נוקו היטב.

הקמנו תזמורת, והכנר הראשי בה היה **סגל מלבוב**. הייתה לנו מאפייה. לפסח אפינו מצות. קנינו אותן בכסף שלנו.

כשבויי מלחמה היה עלינו להצדיע לחיילים גרמנים גם בבסיס וגם בעיר.

כשבויי מלחמה לא ענדנו כל טלאי.

מצב זה השתנה כאשר הורע מצבם של הגרמנים בחזית. הם דרשו מאתנו לענוד על הבגדים את הטלאי שיסמן אותנו כיהודים. ופה התחיל מאבק. בראשותו של רומק

פישר התנגדנו לכך בכל תוקף. הם הצליחו לכפות עלינו את הטלאי רק למשך חצי יום. אחר כך ויתרו, ושוב הלכנו ללא כל סימון למרות שפחדנו."

האוכלוסייה האזרחית, היהודית והפולנית, התייחסה אליהם במידת-מה של כבוד.

בבגדי הצבא הפולני ובגינוני הצבא שלהם היו לסמל של פולין שטרם אבדה.

טרגדיה יהודית: שבויי מחנה ליפובה מול יהודי לובלין

השבויים היו גוף זר בעיר

הקבוצה הגדולה של שבויי המלחמה היהודים שנשלחו ללובלין התגוררה במחנה בלב העיר. לצדם התקיימה קהילה יהודית עתיקה ומושרשת.

קבוצת שבויי המלחמה הייתה גוף זר בתוך העיר.

שתי קהילות יהודיות שונות חיו זו מול זו. נוצרו יחסים אמביוולנטיים בין שתי הקהילות, וזאת למרות שותפות הגורל ביניהן תחת הכיבוש הנאצי ולמרות העובדה שהמוות האיום ציפה לכולם בסוף הדרך.

השבויים היו יהודים זרים בעיר. הייתה זו קבוצה גדולה של גברים צעירים בודדים שנמצאו הרחק מערי מולדתם והתגוררו במחנה. לעומתם הייתה קהילת יהודי לובלין קהילה של משפחות החיות בבתייהן חיי משפחה מלאים.

היו אלה חיילים לעומת אזרחים.

ההגדרה של השבויים כחיילים העניקה להם מעט זכויות יתר בהשוואה לאוכלוסייה היהודית המקומית.

האנומליה של המחנה

האסירים עבדו עבור הוורמכט ועבור הכלכלה הגרמנית, אך החזקתם והחזקת משפחותיהם (כלכלה, טיפול רפואי, שכר) הוטלו על כתפי היודנראט.

היודנראט, הגוף אשר נשא בהחזקת השבויים ועובדי הכפייה במחנה, בחר מתוכו ועדה שתפקח על הפעילות במחנה.

תפקיד הוועדה מטעם היודנראט היה כפול: מחד גיסא להשגיח על העובדים שיעבדו לשביעות רצונם של הגרמנים, ומאידך גיסא להגן עליהם מפני עריצותה של הנהלת המחנה.

חברי הוועדה סבלו משני הצדדים: לא אחת הם עצמם נפגעו מידי הגרמנים בבואם להגן על העובדים, ויחד עם זאת השבויים סירבו לקבל את השגחת היודנראט

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Personalkarte I: Personelle Angaben Kriegsgefangenen-Stammlager: <i>Elsterharst R</i>																	Beschriftung der Erkennungsmarke Nr. <i>11.455</i> 786 Lager: <i>IVA</i> 178							
Name: <i>Birgier</i> Vorname: <i>Joseph</i> Geburtsort und -ort: <i>21.12.1914 Lachowicz</i> Religion: <i>Choraisch</i> Vorname des Vaters: <i>Wolf</i> Familienname der Mutter: <i>Mutecka</i>																	Staatsangehörigkeit: <i>Polen (Jude)</i> Dienstgrad: <i>Wau</i> Truppenteil: <i>576. A.</i> Komp. ufm.: Zivilberuf: <i>im eltern</i> Berufs-Or.: Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates): <i>SEN 1855</i> Gefangenahme (Ort und Datum): <i>18.9.1939 Sochaczew</i> Ob gesund, krank, verwundet eingeleitet: <i>gesund</i>							
Nähere Personalbeschreibung																								
Bild: 																	Besondere Kennzeichen: Name und Nachfrist der zu beachtenden Person in der Heimat bei Kriegsbeginn: <i>Vater Wolf Birgier Lachowicz</i> <i>Joh. Pawanowicz</i> <i>Maj. Nowogrodzkie</i>							
Zydzki Instytut Historyczny w Polsce ARCHIWUM 00-010 Warszawa, ul. Tlomackie 2/5																								

כרטיס שבוי במחנה ליפובה על שם יוסף בירגר (המכון היהודי היסטורי בוורשה)
 Joseph Birger's prisoner card at Lipowa Camp (Jewish Historical Institute at Warsaw)

Lp.	NAZWISKO i IMIĘ	DATA UR.	MIĘJSCE URODZENIA	IMIĘ OJCA	IŁOŚĆ KART
2901.	Zindler Abraham	1913	Wiśniowiec	Mordko	3
2902.	Zittmann Joachim	1909	Kornalowice	b.d	1
2903.	Zlocowski Jozel	1912	Bielica	Hirsz	3
2904.	Zloszowar ? Józef	1912	b.d	b.d	1
2905.	Złotnik Heraz	1915	Chomsk	Ela	3
2906.	Zobel Heraz	1912	Libuchora	Jankiel	3
2907.	Zołotnicki Dawid	1916	b.d	b.d	1
2908.	Zołoturski Izrael	1916	Baranowicze	Ejsig	1
2909.	Zubkowski Gerszon	1911	Nowogródek (?)	Berko	3
2910.	Zuch Jakub	1913	b.d	b.d	1
2911.	Zuchowicki Chania ?	1915	Dereszyn	b.d	1
2912.	Zucker Bernard	b.d	b.d	b.d	1
2913.	" " Majer	1914	Lwów	Wolf	3
2914.	Zuckierhandler Mendel	1901	Brody	Szymon	3
2915.	Zukier Salomon	1915	Sokal	b.d	1
2916.	Zunow (?) Tewia	1915	Siemiatycze	b.d	1
2917.	Zusman Berel	1907	Grodno	Kopel	1
2918.	Zuzeson Boruch	1912	Równe	b.d	1
2919.	Zwanger Abraham	1914	Budzanów	b.d	1
2920.	" " Salomon	1915	Budzanów	Feibisz	1
2921.	Zwecher Gittman?	1911	Kołomyja	b.d	1
2922.	Zwei Majer	1912	b.d	b.d	1
2923.	Zwerdling Abraham	1913	Brody	Majer	3
2924.	Zwibak Ozjasz	1907	Halicz	Hersz	3
2925.	Zycher Stanisław	b.d	b.d	b.d	1
2926.	Zygmann Salomon	1911	b.d	b.d	1
2927.	Zyskind Pinkas	1910	Dubno	Srul	1
2928.	Zytler Borys ?	b.d	b.d	b.d	3
2929.	Zelazko Motek (?)	1923 ?	b.d	b.d	1
2930.	Zuc (?) Gdala ?	1913	b.d	b.d	1
2931.	Zudzewicki Lejba	b.d	b.d	b.d	1
2932.	Zuk Ber	1916	Busk	b.d	1
2933.	Zurmoński Wolf	1914	Ejszyszki	b.d	1

רשימת השבויים List of the prisoners
 הדף האחרון ברשימת 2933 שבויי המלחמה היהודים במחנה ליפובה. (המכון היהודי היסטורי בוורשה)
 Last page in a list of 2933 Jewish POWs at Lipowa Camp. (Jewish Historical Institute in Warsaw)

בגלל רצונם להיבדל משאר היהודים ולשמור על מעמדם המיוחד ועל הזכויות הכרוכות בכך.

הלחם

היודנראט היה זה שסיפק את לחמם של השבויים. השבוי **פנחס זיסקינד** העיד כיצד הגיע למחנה ליפובה: "הכניסו אותנו לתוך אורוות סוסים מגודרות סביב בגדר תיל. חמישה ימים רצופים לא קיבלנו כל אוכל. בתום חמשת הימים הופיע **מוהוינקל**, שהיה אחראי למחנה, והודיע לנו שהיהודים בלובלין אינם רוצים לתת לנו כל אוכל."

השבוי **אברהם בוכמן**, מניצולי צעדת המוות, העיד כי היודנראט סיפק לחם לשבויים בצעדת המוות. הגרמנים לא מיהרו לתת אותו לצועדים הכושלים. בינתיים קפאו ככרות הלחם והפכו לגושי קרח. כאשר הגיעו הצועדים לאפיסת כוחות, זרקו להם השומרים את הלחם הקפוא על השלג. השבויים המורעבים התנפלו עליו כחיות, והגרמנים ירו אליהם כדי להפרידם ולהצעידם קדימה. הלחם הקפוא נותר מתגולל בשלג מאחור...

היו האשמות. השבוי **שלמה גרובר** הטיל דופי במניעיו של היודנראט. הוא טען כי היודנראט היה צריך לספק לגרמנים מכסה של אנשים לעבודה. עשירי לובלין לא רצו לעבוד בעצמם ושילמו כסף ליודנראט. בכסף זה קנה היודנראט אוכל לשבויי ליפובה, וזאת כדי שהם יהיו אלה אשר יבצעו את העבודות עבור הגרמנים.

חטיפות

שבויי המלחמה היהודים נהנו מחופש תנועה יחסי. הם הורשו להיכנס לתוך גטו לובלין. במקרים מסוימים חטפו שבויי המלחמה יהודים מגטו לובלין כדי שאלה יעבדו במקומם. מאידך גיסא אם הגרמנים חטפו יהודים מהגטו לצורך ביצוע עבודות כפייה, לעתים היו יכולים השבויים לחלץ יהודי מידי חוטפיו בטענה שהוא נחוץ להם לעבודה במקום אחר.

חיילים ואזרחים באותו מחנה

במחנה ליפובה היו לא רק שבויי מלחמה יהודים, אלא גם אסירים יהודים שהיו אזרחים. האסירים האזרחים היו מעוניינים להתגורר בצריפי השבויים, כי שם חשו בטוחים יותר מאשר בצריפים המיועדים ל"יהודים סתם". תחושתם זו החריפה בימי האקציות. אך שבויי המלחמה התנגדו לכך, כי חששו

לערעור מעמדם המיוחד. פרצו מריבות בין שתי קהילות היהודים במחנה ליפובה, אסירי אותו המחנה.

תיאטרון האבסורד הגרמני

הציניות המרושעת של הגרמנים היא שגרמה לאנומליה של המחנה. היא הייתה המפיקה בתיאטרון האבסורד הגרמני.

במחנה היו אזרחים יהודים מול שבויים יהודים. שתי קבוצות. שתיהן היו קרבנות של הרשע הגרמני. קבוצה אחת מבין השתיים קיבלה זכות יתר, מעמד משופר, סיכוי לחיים. כאשר הפרס הוא החיים עצמם, נפרמת הסולידריות הקיימת בין הקרבנות. הַרְשָׁע הגרמני צפה בגלדיאטורים בזירה. בני עם אחד, שותפים לגורל אחד, נאבקו זה בזה על צל צלו של סיכוי אפסי לחיים.

מדיניות נאצית זו של הפרד ומשול יצרה טרגדיה יהודית של שני מחנות אשר היו קשורים ביניהם בקשר אמביוולנטי איום ונורא. הנאצים יצרו מציאות אכזרית: אחים בני עם אחד הושלכו אל תוך סבך נפתל של ערבות הדדית, רחמים, חמלה ואחוה מחד גיסא; ותחושת נבגדות, אין-אונים, האשמות ורגשי אשמה, חשדנות ופחד מאידך גיסא.

המרד שלא היה

באמצע הקיץ של שנת 1942 התארגנו השבויים במחתרת. קם ועד שהרכבו היה: **שאלופסקי, פישר, פשיסוֹצקי, יגר, גולדברג מלבוֹב ויעקב רייף**. חברי המחתרת צברו נשק וקיימו קשר עם המחתרת הפולנית. התכנית הייתה לפרוץ את חוטי החשמל והטלפון שהקיפו את המחנה, ובעזרת הנשק לבצע התנפלות על מקום מושבו של **הגוברנטור גלובוצ'ניק** ואחר כך להסתלק ליערות ולהצטרף לפרטיזנים.

המנהיג היה **רומק פישר**.

"היינו אנשי צבא," אמר **יוסף רזניק** בעדותו, "לכן אין זה פלא שהתחלנו בהכנות למרד בגרמנים. לא הצלחנו. מדוע? רומק פישר יוכל לתת תשובה."

פנחס זיסקינד היה יוצא לעבודה מחוץ למחנה. הוא עבד בציפוי גגות בנייר זפת. לדלי הזפת עשה תחתית כפולה, ובעזרתו הבריח נשק. הוא היה מוציא בדלי זהב ומחזיר אקדחים. בכל יום הביא שני אקדחים. 34 אקדחים קנה מהמחתרת הפולנית והעבירם בדלי שלו אל תוך המחנה. יחד עם **צוונגר** ועם חברים נוספים קנו גם 80 רימונים ו-3500 כדורים.

התכנית למרד ולבריחה כללית לא הצליחה.

שרידי מחנה ליפובה Remnants of the Lipowa st. Camp

שרידי קיר. מאחוריו - בית הקברות הנוצרי

Small remnant of a former barrack wall. It is located near the entrance to the Protestant part of the large Catholic cemetery

תצלום: נטע אבידר 2003 Photo: Neta Avidar

שרידי רצפת הבטון
The former Camp Site.

תצלום: נטע אבידר 2001 Photo: Neta Avidar

מדוע?

שתיקה כבדה אוטמת את האפשרות לדעת מה קרה. האנשים שהצליחו לברוח ממחנה ליפובה ולהישאר בחיים לא דיברו אז, והיום כבר אינם חיים.

הבריחה הגדולה נכשלה, אך היו בריחות של יחידים ושל קבוצות.

במהלך החורף שבין 1942 ל-1943 נמלטו ממחנה ליפובה כ-400 אסירים. רובם נתפסו ונורו בידי הגרמנים, אבל כ-150 מהם הגיעו ליערות והצטרפו לפלוגות הפרטיזנים היהודים.

הקץ

3 בנובמבר, 1943.

2500 שבויי מחנה ליפובה הוצעדו במצעדים האחרון לכיוון מיידנק, לבושים מדי הצבא הפולני. לשווא ניסו חלק מהשבויים לברוח בדרך. במיידנק נורו אל תוך תעלות פתוחות יחד עם כל האסירים היהודים מהמחנות בלובלין ובסביבותיה-18,400 אנשים נורו למוות ביום אחד. על אודות יום דמים זה העיד יוסף רזניק:

"באותו יום לקחו את שארית היהודים מלובלין והסביבה יחד עם שבויי ליפובה והובילו את כולם למיידנק. באנו לשדה 5. מצד אחד ניגנה תזמורת, ומצד שני ירו מכוונות ירייה (קֶרְפִּינִים) אל ההמונים שהגיעו.

גרמני אחד עשה סלקציה ובחר את 300 הגברים והנשים הבריאים והחזקים ביותר. כאשר הגיע אלי, שאל אותי למקצועי. באופן אינסטינקטיבי עניתי לו שאני נגר. לא רציתי לגלות לו את מקצועי האמיתי, קצב. כי הם עצמם היו קצבים. אבל אני הייתי קצב של בשר בקר ועוף, והם היו קצבים של בשר אדם.

לקחו אותנו לצריפים. בערב נכנס לצריף שטורמבאנפיהרר רולפינג בנעליים מגואלות בדם אדם ובקבוק וודקה בכיסו. הוא היה שתוי ואמר לנו: כל האחרים נהרגו. אתם נבחרתם להישאר בחיים. אתם יחידי סגולה...

כאשר הגענו לליפובה ב-1941 עדיין יכולנו להילחם כשבויים והייתה לנו תקווה שנצח במלחמה, אבל אחרי מה שראינו במיידנק ידענו שהכול אבוד."

עם שחרור לובלין ביולי 1944 חוסל המחנה. בעת משפט אייכמן בישראל ב-1961 העיד יוסף רזניק על שקרה במחנה ליפובה.

ב-1965 נפתח בהמבורג שבגרמניה משפטו של מפקד מחנה ליפובה, קצין הס"ס וולפנג מוהוינקל.

ארבעה מבין שבויי ליפובה שניצלו יצאו מישראל כדי להעיד נגדו: רומן פישר, יוסף האזרחי (בירגר), יוסף צינוביץ' ופנחס זיסקינד. על אודות עדותו של פנחס זיסקינד כותבת בתו יהודית מאיר בעמוד 57 בגיליון זה של 'קול לובלין'.

אחרי הכול

הדרמה הגדולה שקעה אל השתיקה.

קולות הירי נדמו.

את הבכי נשא הרוח.

את הדם בלעה האדמה.

ברחוב ליפובה שָׁמַם המחנה,

אוסף אל קֶרְבוֹ אֵימֵי עֲנוּת, יֹאֵשׁ וּמֵאָבֶק.

עברו שישים שנה, ועוד כמה שנים.

על המגרש הריק בלובלין, ברחוב ליפובה 7,

בנה יֵזֶם ישראלי קניון מפואר:

"לובלין פֶּלֶאָזָה".

מקורות

נחמן בלומנטל, תעודות מגיטו לובלין, הוצאת יד ושם, ירושלים 1967.

חיים הרפז, "מעבדות לכיליון: היהודים במיידנק 1941-1944", קול לובלין, 27 (1991).

ארכיון יד ושם: עדויות של יוסף רזניק, רומן פישר, פנחס זיסקינד, אברהם לוינסון, אברהם בוכמן, שלמה גרובר.

לובלין: אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים-תל-אביב 1957.

David Silberklang, "Only the Gates of Tears Were not Locked: The Holocaust in Lublin District of Poland", Yad Vashem: Institute News (June 2005).

<http://www.deathcamps.org/lublin/lipowa.html> ARC: Action Reinhard Camps

<http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/lublinlabourcamps.html>

תרגום עדויות: צשה פישר, יהודית מאיר
איסוף מקורות: אסתר מנדלאי

לובלין פלאז'ה

תצלום: נטע אבידור 2007 Photo: Neta Avidar

Lublin Plaza

Photo: Marta Grudzinska

תצלום: מרתה גרוזדז'ינסקה

יוסף זקר

ליפובה 7

במקום הוצבו שלושה לוחות זיכרון (לא היה מקום ללוח רביעי).

הקמת אתר הזיכרון הייתה תלויה עדיין בתיאומים רבים. היה צורך לכתוב נוסח מתאים. רוברט קובלק, ההיסטוריון ממחלקת המחקר של מוזיאון מיינדק, התנדב לעשות זאת. עתה נדרש לתרגם את הכתוב מפולנית לאידיש ולאנגלית.

מי שלקח על עצמו את המשימה היה חברנו מייקל רוזנבוש. מייקל נעזר בפרופ' מוניקה אדמצי'ק גרובוסקה, והיא נעזרה ברומן ליטמן, ראש הקהילה היהודית בלובלין. הביצוע עצמו היה באחריות 'פלאזיה סנטרס' ובמימונה, וזאת באמצעות סרג' הלפרן. תודתנו נתונה לסרג' הלפרן, לרוברט קובלק, למייקל רוזנבוש, לפרופ' אדמצי'ק גרובוסקה ולרומן ליטמן על עזרתם.

תודה מיוחדת נתונה למוטי זיסר אשר באמצעות חברת 'פלאזיה סנטרס' מימן את הפרויקט והיה המבצע. תודה מיוחדת נתונה גם לגברת רוחה לויין. הגברת לויין נענתה ברצון ובחפץ לב להצעה להנציח את האירועים שקרו במחנה.

המסקנה הנובעת מכל זאת היא שהנוכחות שלנו בלובלין והקשרים האמיצים עם אנשי העיר הם שהביאו לקיום ההנצחה לזכר השבויים ועובדי הכפייה שהיו במקום. ההנצחה חשובה לנו כיהודים וכיוצאי לובלין, אולם היא חשובה גם לתושבי העיר הפולנים. השבויים היהודים במחנה ליפובה 7 היו חיילים בצבא הפולני. האתר וההתרחשות בו הם חלק מההיסטוריה (העצובה לפרקים) של העיר לובלין. הקמת האתר היא עדות לשיתוף פעולה מועיל לכולם בין ארגונו לבין העיר לובלין.

במשך שנים אחדות נטע אבידר ואנוכי היינו ערים לכך כי אין ציון כלשהו למאורעות השואה שקרו בשטח אשר עליו היה המחנה בליפובה 7.

שאלתי על כך את ראש עיריית לובלין הקודם, מר אנדז'י פרושקובסקי. הוא אמר שהשטח נמכר למשקיע פרטי, והנושא אינו בידי.

ב-2006 החלו עבודות בנייה באתר. ביררתי בעירייה מיהו הזים, וקיבלתי מספר טלפון בוורשה. התקשרתי למספר הטלפון הזה. האיש שענה לי היה אביהו שור, המהנדס הראשי בפולין של חברת 'פלאזיה סנטרס'. החברה הזו היא 'הזרוע' של מוטי זיסר אשר עוסקת בבניית קניונים באירופה. סיפרתי לאביהו שור על אודות ההיסטוריה של המקום. עבורו זו הייתה הפתעה. אף גורם לא סיפר להם על אודות ההיסטוריה של המקום.

אביהו שור קישר אותי עם הגברת רוחה לויין, האחראית על הפעילות באירופה של מוטי זיסר. פגשתי אותה בתל-אביב וסיפרתי לה על אודות ההיסטוריה של המקום. היא השיבה כי לכבוד יהיה להם להנציח את ההיסטוריה של המקום בתקופת השואה.

בלובלין יצרתי קשר עם המהנדס סרג' הלפרן, האיש שפיקח על עבודות הבנייה בלובלין מטעמה של 'פלאזיה סנטרס'. סרג' היה מודע להתחייבות להקים אתר הזיכרון. אנשי 'פלאזיה סנטרס' עמדו בהתחייבותם, אף שהקניון נמכר לחברה צרפתית טרם השלמתו הסופית. סוכם עם אנשי 'פלאזיה סנטרס' שבאתר יוצבו לוחות זיכרון.

עמדתי הייתה שהטקסט על גבי לוח אחד חייב להיות בפולנית; עמדתי על כך שהטקסט בלוח שני יהיה באידיש, שפתם של השבויים ועובדי הכפייה במקום; אם יהיה מקום ללוח שלישי, על הטקסט בו להיות באנגלית. אמרתי שרק אם יהיה מקום גם ללוח רביעי, הטקסט בו יהיה בעברית.

על קיר קניון "לובלין פלאזה" ברחוב ליפובה 7 נקבע לוח זכרון לאסירים ולשבויים של המחנה שהוקם כאן בשנות הכיבוש הגרמני

במקום זה בשנים 1939 - 1943 הקים הס"ס הגרמני מחנה עבודה לבעלי מלאכה יהודים שהובאו מגטאות שונים ולא לפי שבויי מלחמה - חיילים יהודים ששרתו בצבא פולין.
מאות שבויים נספו במחנה.
ב-3 בנובמבר 1943 נרצחו שבויים מהמחנה ע"י הגרמנים בהוצאה להורג המונית במחנה הריכוז מיידנק.
מינואר עד יולי 1944 היה מקום זה שלוחה של מחנה הריכוז מיידנק. 700 שבויים בני לאומים שונים מכל אירופה היו כולאים במחנה לעבודת כפיה.

תצלום: מרתה גרוז'ינסקה Photo: Marta Grudzinska

ב-23 ביולי 2008 התקיים טקס הסרת הלוח מעל לוח הזכרון

תצלום: יוסף דקר Photo: Joseph Dakar

פרטיזנים יהודים במחוז לובלין

ממחנה ליפובה אל היערות

הבריחה הכללית ממחנה ליפובה נכשלה. קבוצות אחדות של שבויים מהמחנה התארגנו כדי לברוח.

ב-28 באוקטובר 1942 ברחו קבוצה בת 17 אנשים, לרבות פעילי המחתרת יגר, קגנוביץ' וגרובר. הנשק היה חבוי בתוך המחנה, במכבסה. כיוון שהשבויים ברחו ממקומות העבודה שמחוץ למחנה, הם לא יכלו לקחת עמם את כלי הנשק.

אחריהם ברחו ליערות יאנוב 40 שבויים נוספים, והללו יצרו קשר עם אנשי פ.א.וו. (פולסקה אורגאניזציה וויסקובה). ארגון צבאי פולני מיסודה של א"ק, 'ארמיה קריובה'. אנשי פ.א.וו. הורו לנמלטים לחפור מחילה כדי להשתכן בה, ואז זרקו עליהם רימון-יד. רק שניים מתוך הארבעים נותרו בחיים.

גרובר ארגן בריחה של שתי קבוצות שבויים נוספות. כך התקבצו ביער כמאה אנשי צבא מנמלטי ליפובה, חלקם חמושים. כמה שבועות לאחר הגיעם ליער נהרג מפקדם קגנוביץ' בזמן מצוד של הגרמנים, ואת מקומו תפס שלמה ("מייטק") גרובר. אנשיו פעלו בקבוצות קטנות בסביבות גרבו (בין לובלין לפולאווי). לאחר שנפצע גרובר, יגר תפס את מקומו.

הסכנות ביער

איך לחיות ביער?

אלה שברחו ליער היו חשופים לפגעי הטבע ולפגעי האדם.

פגעי הטבע כללו גשם, שלג, רוחות וקור, מחלות, רעב ומחסור. הבורחים היו ללא מזון, ללא תרופות, ללא נשק.

איך אפשר לשרוד בתנאים כאלה?

אבל הסכנות הגדולות יותר ארבו מידי האדם: כנופיות של שודדים ורוצחים; איכרים עוינים שהלשינו על יהודים; גרמנים שערכו מצוד אחר מצוד וחיפשו את המתחבאים; פרטיזנים פולנים אנשי א"ק (המחתרת הפולנית הלאומית) אשר היו נגועים באנטישמיות.

מטרתם של הפרטיזנים היהודים שברחו ליערות לא הייתה הישרדות בלבד. היו אלה אנשים צעירים לוחמים,

והיו להם עוד מטרות נוסף על שמירת חייהם שלהם: הם שמרו על יהודים חסרי נשק, נשים וילדים שהסתתרו ביער.

הם השיגו מזון מהאיכרים, אם בגנבה ואם בכוח הזרוע. הם ביצעו פעילות עונשין נגד איכרים שהסגירו יהודים. מטרה עליונה הייתה השגת נשק. ללא נשק אתה חסר אוניס. הם יזמו פעולות להשגת נשק.

הם לחמו מלחמת גרילה נגד הגרמנים. להלן קטעים מעדות של מיכאל לוטרשטיין המופיעה בספר "דאס בוך פון לובלין" ומעדות של מייטק גרובר הנמצאת בארכיון יד ושם:

"המפקד טולק ציווה להחרים במקום אחד, במרחק 12 ק"מ מהמחנה, מכונת-ירייה. חמישה אנשים יצאו לפעולה. בהגיעם למקום כבר התחיל לעלות השחר. מישהו שראה אותם הודיע למשטרה הפולנית. עד מהרה הגיעו השוטרים והתחילו חילופי יריות. הפרטיזנים הצליחו לגרש את השוטרים, אשר ברחו לקול צחוקם של האיכרים. עוד באותו יום עברו הפרטיזנים 25 ק"מ ולאור היום חצו את כביש לובלין-ורשה, במקום שאיכרים עסקו בפינוי מן השלג. מסביבם עמדו אנשי משמר גרמנים. הגרמנים הופתעו עד כדי כך, שלא העזו לעצורם. אולם כעבור זמן מה, כאשר הפרטיזנים סרו לאחד הבתים לסעוד את לבם, התאוששו הגרמנים ותקפום. כשלושת רבעי שעה נמשכו חילופי היריות עד לנסיגת הגרמנים. הדרך נתפנתה. אחד משבויי המלחמה מליפובה 7 נפצע ברגלו. זמן קצר לאחר מכן הוא מת מפצעו, שכן טרם הייתה אפשרות להגיש עזרה לפצוע, באין תרופות וצוות רפואי.

למחרת היום חזרו הבחורים לבסיס. טולק שיבח אותם, וכולם היו גאים על שעמדו במבחן האש הראשון. עוד באותו היום נאלצו כולם לסגת אל עמקי היער. דיביזיה גרמנית חיפשה ביער פרטיזנים ויהודים. סיפרו כי באותו יום הם מצאו כשישים יהודים חסרי נשק, שהיו מוסתרים ביער. בו ביום הם עלו על הבונקר, שבו ישבו שישה מבין שבויי המלחמה מליפובה 7.

תצלום: מרטין גילברט, אטלס השואה
יער פרצ'ו Parzew forest

ששת הבחורים התגוננו בגבורה. מלומדי מלחמה השכילו לתפוס רימוני-יד שהגרמנים הטילו בהם והשליכום חזרה. במכונת-היריה שבידיהם חסמו את הכניסה אל הבונקר וכך החזיקו מעמד שמונה שעות רצופות. עם רדת החשכה נאלצו הגרמנים לסגת. מבין הבחורים מת מפצעיו פרטיזן אחד בשם שטנגל [ואולי שנגול - לא ברור]."

הפלוגה של סרן יחיאל גרינשפן

אלפי יהודים מעיירות בצפון-מזרח מחוז לובלין נמלטו ליערות מהגירושים לסוביבור בקיץ ובסתיו של 1942. היהודים הסתתרו ביערות פרצ'ב (Parczew) וחיו בקבוצות לא מאורגנות. במצודים שערכו הגרמנים נהרגו רבים מאוד מן המסתתרים. בהשפעת פרטיזנים סובייטיים החלה להתארגן ביער תנועה פרטיזנית עממית.

במעבי יערות פרצ'ב הקימו הפרטיזנים שני מחנות: מחנה של פרטיזנים לוחמים ו"מחנה משפחות" ששימש מקלט לזקנים, נשים וטף. מחנה המשפחות נקרא "טאבור" (וגם "באָזאַר"). הפרטיזנים היו הכוח שהגן על מחנה המשפחות.

ביערות פרצ'ב התגבשה ופעלה היחידה החשובה ביותר מבין יחידות הפרטיזנים היהודיות בפולין: היחידה בפיקודו של יחיאל גרינשפן, הלוא הוא סרן "חיל".

בינואר 1943 היו ביחידה של גרינשפן 50 אנשים. אחרי חודשים אחדים הצטרפו אליה בחורים נוספים, ואז הקבוצה מנתה כבר כ-120 אנשים. גרובר, יגר וחבריהם שברחו מלובלין הגיעו אל קבוצת גרינשפן באביב 1943.

במשך השנה האחרונה למלחמה התגברה ביער פרצ'ב פעילותה של המחתרת הפולנית הקומוניסטית, 'ארמיה לודובה' (א"ל). מפקד גדוד הא"ל באזור היה יהודי, **קפיטן אלכסנדר סקוטניצקי ("זמסטבה").**

קבוצת הפרטיזנים היהודים בפיקודו של יחיאל גרינשפן הצטרפה ל'ארמיה לודובה' והייתה לפלוגה הרביעית בגדוד של סקוטניצקי. גם גרובר, יגר ושאר נמלטי ליפובה הצטרפו לגדוד של סקוטניצקי והשתייכו לפלוגה אחרת בגדוד זה.

בין הפרטיזנים היהודים היו גם נשים שהשתתפו בקרבות - אם כלוחמות ונשק בידן ואם כחובשות.

הגדוד התנהל בסדר ובמשמעת צבאית.

במארס 1944 התחילה להגיע מעבר לנהר הבוג תגבורת רצינית. היו אלה יחידות סובייטיות וכוח פרטיזני פולני גדול ומצויד היטב אשר התארגן במוסקבה ונקרא "ונדה

וסילבסקה" (על-שם סופרת פולניה קומוניסטית ידועה שהתגוררה ברוסיה). ביחידות אלה היו יהודים רבים. מטוסים רוסיים הצניחו ליערות ציוד, נשק ומזון.

באפריל 1944 פיקד יחיאל גרינשפן על פעולה מיוחדת: מיקוש גשר סוביבור שעליו עברה מסילת הברזל לובלין-חלם. בפעולה התפוצץ קטר הרכבת שהובילה חיילים גרמנים לחזית, והרכבת נפלה לתוך המים. כשלוש-מאות עד חמש-מאות חיילים גרמנים נהרגו. בדרכם חזרה מהפעולה תפסו הפרטיזנים מכונית ובה גרמנים, החרומו את הנשק והציוד, שרפו את המכונית ושבּו את הגרמנים. במשך ימים אחדים הובילו את השבויים הגרמנים מכפר לכפר. לבסוף ציווה המפקד גרינשפן להוציאם להורג. החזית הלכה וקרבה. הגרמנים ריכזו באזור כוחות צבא גדולים. בקרבות שהתפתחו נלחמו גם הפרטיזנים והצטיינו בגבורתם.

המפקד יגר נפל בקרב.

דינה גוטהלף ממרקושוב העידה על אודות שעותיו האחרונות של משה יגר:

"ב-14 במרץ יצאו שישה עשר פרטיזנים יהודים מנוסים בפיקודו של משה יגר לפעולת ריגול מיוחדת במרחק כמאה ק"מ - - - בלילה יצאו לדרך - - - הבחורים היו במצב רוח טוב, הידיעות מהחזית עודדו אותם והמשימה החשובה שלפניהם רוממה את רוחם. רק יגר היה קודר משהו ועגמומי. ברמיזה אמר, כי מתקרבים ימים קשים. הגרמנים ירצו בכל מחיר לטהר את דרכי נסיגתם מהחזית ויטאטאו את הפרטיזנים מדרכם. המצב לדעתו מסתבך, ועוד ירבו הקרבנות. בהלצה וברמיזה תיאר את קברו ביער ועליו אבן. על האבן יהיה כתוב לדבריו: 'פה קבור משה יגר'."

שמואל רובינשטיין המשיך וסיפר את סיפור ההיתקלות הכושלת עם הגרמנים:

"מצבם של הפרטיזנים הסתבך. משה יגר פקד לסגת. רק הוא והרשל פישביין נשארו לחפות על הנסוגים ולעצור את הגרמנים. המפקד יגר ופישביין ירו עד שאחרון הפרטיזנים נסוג. אז פתחו חבריו של יגר באש, ויגר קם כדי לסגת. ברגע שקם פילח כדור את חזהו. הוא צעק להרשל: 'ויטק, ברח, אני אבוד!' הרשל הספיק לצאת מהאש. המפקד יגר נפל. מהגרמנים נפלו שישה."

לאחר מותו קיבל יגר אות הצטיינות גבוה ביותר, "וירטוטי מיליטרי".

במאי 1944 נהרג הקפיטן "זמסטבה" סקוטניצקי.

קבוצת יחיאל גרינשפן צורפה ליחידת הפרטיזנים

אנשי יחיאל גרינשפן, ונמלטי ליפובה ביניהם, היו בין ראשוני המשחררים של העיר לובלין. שלטונות פולין החופשית העניקו ללוחמים היהודים מיערות פרציב אותות הצטיינות גבוהים.

מקורות

- ספר הפרטיזנים היהודים, הוצאת ספרית פועלים, מרחביה 1958.
- האנציקלופדיה של השואה, הוצאת יד ושם וספרית פועלים, תל-אביב 1990.
- מרטין גילברט, אטלס השואה, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1986.

הגדולה שבפיקודו של הגנרל הסובייטי **ברנובסקי**. עתה לא היו עוד הפרטיזנים חוליות בודדות, כי אם צבא ממושמע ומאורגן היטב. הצבא הזה היה מצויד בנשק טוב, וקצינים סובייטים מוצנחים פיקדו עליו.

ככל שקרב מועד השחרור, הלך והחמיר מצבם של הפרטיזנים. השטח שבין הצבא הגרמני לבין הצבא הסובייטי הלך וצר, ולפרטיזנים לא נותר מרחב תמרון. הקרבות הפכו קשים ומרים. מעל לראשי הפרטיזנים היו חילופי אש בין הצבאות, והללו נמשכו עד לנסיגה המוחלטת של הטנקים הגרמניים.

חיילי הצבא הסובייטי ערכו לפרטיזנים קבלת פנים נלהבת.

עם שחרור האזור ב-23 ביולי 1944 שרדו במחנה המשפחה כמאתיים נפשות. בפלוגת גרינשפן היו אז כ-150 לוחמים.

A group of Partisans at the forest קבוצת פרטיזנים ביער

משפטם של פושעי המלחמה מהמחנה בליפובה 7

לפתע עצר מול זקן גוך אשר לבש ז'קט מרופט. "זהו הנטקה (Otto Hantke)!"* צעק, איבד את הכרתו ונפל. הנטקה יצא ממקומו כדי לעזור, ואני הדפתי אותו בידי. לא איבדתי את עשתונותי. שלפתי מהתיק כדור ניטרוגליצרין ודחפתי לפיו של אבא. לאחר זמן קצר שבה אליו הכרתו. בינתיים הוזעק צוות רפואי. שני רופאים בדקו אותו וקבעו שיוכל להעיד, אבל רק אם יהיה שוכב על גבי אלונקה.

אבא הביט עלי ואמר:

"עברו יותר משני עשורים, ואני מזהה אותם ללא המדים והכובע. גם אם היו מעירים אותי באמצע הלילה, הייתי מזהה. כאשר ראיתי את הנטקה, נבהלתי. חשתי כאילו חזרתי למחנה הריכוז, ונעשה לי חושך בעיניים."

נכנסנו לאולם המשפט. השופט היה איש מבוגר, נמוך קומה, בעל עיניים מתרוצצות ואף קטן ונשרי. משום מה אני זוכרת אותו טוב יותר מאשר את האחרים. לצדו ישבו התובעים. זה היה מעמד סוריאליסטי: אבא שכב על אלונקה; שני הפושעים ישבו זה לצד זה - האחד נראה כמו איש עסקים מהודר, ואילו השני נראה מוזנח ומרופט; לידם הייתה סוללה של סנגורים.

היה שם גם מתורגמן מפולנית לגרמנית. אבא ביקש להעיד בפולנית, אף שהיה מסוגל להעיד גם בגרמנית.

תחילה חקרו אותו הסנגורים על אודות מיקום המבנים במחנה, וזאת כדי להראות שאינו זוכר וכי הוא עד בלתי אמין. בכל פעם "קפץ" סנגור ושאל על אודות מיקומו של מבנה זה או אחר. אבא החווה בידו תנועה של חוסר סבלנות, אמר שאין טעם בכל החקירה הזו וביקש נייר ועיפרון. הוא התיישב על האלונקה, ובמשך רגעים מספר שרטט את המחנה על צריפיו ובנייניו. השופט ביקש לראות והעביר את הנייר לתובעים ולסנגורים. תכניות המחנה נשלפו, והן הושאו ל"ציור" של אבא. לבסוף השופט הכריז: "העד תיאר בדיוקנות את המחנה."

בסוף יוני 1965 התלויתי לאבי, פנחס זיסקינד ז"ל. הוא נסע לגרמניה כדי להעיד בשימוע לקראת משפטו של הפושע הנאצי מוהוינקל (Wolfgang Karl Heinrich Mohwinkel), מפקד המחנה אשר שכן בליפובה 7 שבלובלין. היה זה מחנה ריכוז של שבויי מלחמה יהודים מהצבא הפולני. אבא היה אחד השבויים במחנה.

השימוע התנהל בעיר המבורג שבגרמניה ונערך ב-2 ביולי 1965.

הייתה זו תחילתו של קיץ אירופי טיפוס. העיר טבלה בפרחים. העצים לבלבו, ואפשר היה עדיין לראות ולהריח את שאריות התפרחת של הלילך.

הייתי בת 18. מחד גיסא הוצפתי בזיכרונות נעימים מימי ילדותי בפולין ובצבעוניות של הטבע, ומאידך גיסא רסם בי פחד. אבא היה חולה לב, וארבע שנים קודם לכן רופאיו אסרו עליו להעיד במשפט אייכמן. יש לציין כי בתחילה הוא סירב לנסוע לשימוע ואמר שכף רגלו לא תדרוך שוב על אדמת גרמניה. הוא השתכנע לנסוע רק לאחר שנאמר לו כי אם לא ייסע, יש סיכוי רב שהרוצח יזוכה מחוסר הוכחות. לשימוע הוזמנו גם העדים יוסף צינוביץ, יוסף רזניק, יוסף אזרחי ורומן פישר.

לפני תחילת השימוע ירדנו למרתף הבניין לצורך מסדר זיהוי.

כחמישה-עשר גברים מבוגרים עמדו בשורה. החזקתי בידו של אבא כאשר עבר מולם. הוא עצר ליד הרביעי מצד ימין, והלה היה לבוש חליפה כהה ואלגנטית. "זהו מוהוינקל", אמר.

הוא התבקש לעבור על פני כולם ולציין רק לבסוף אם זיהה מישהו מהשורה.

אבא היה נרגש. אחזתי בידו הרועדת. הוא המשיך לעבור על פני השאר.

* הנטקה - אחד מסגניו של מוהוינקל במחנה ליפובה

אחר כך השופט ביקש להתרכז בעדות, והתובעים התחילו לחקור את אבא.

אבא סיפר שנולד וחי בעיר דובנו. בספטמבר לחם נגד הצבא הגרמני הפולש, נלקח לשבי ונשלח למחנה השבויים סטאלג A11 שבגרמניה. במחנה הופרדו השבויים היהודים מהשאר. בסוף 1940 הם הגיעו ברכבות ללובלין. בתחנת הרכבת עמדו קציני הס"ס מוהוינקל וקליין (Klein), והם שהובילו אותם לצריפים ברחוב ליפובה אשר שימשו עד אז כאורוות של סוסים. ציוו עליהם לישון בתוך הזוהמה. במשך יומיים תמימים לא קיבלו אוכל ומים. מוהוינקל הבהיר להם שאם מישהו ינסה לברוח, כל עשירי יומת. תנאי החיים היו נוראיים: רעב, לכלוך וכינים.

אחרי שמונה שבועות הובלו לבית-מרחץ. לפני היציאה נתבקשו החולים לצעוד שלושה צעדים קדימה. כחמישים אנשים יצאו מהשורות. מוהוינקל ושראם (Schramm) ציוו להביא ספסל; כל חולה בתורו צווה לשכב עליו והוכה 25 מלקות. "עכשיו אתם כבר בריאים ויכולים ללכת לעבודה!" הכריז מוהוינקל.

"עבדנו 12 שעות ביום," סיפר אבא, "וכאשר חזרנו מעבודות הפרך למחנה, העבידו אותנו עד חצות בחפירות של בויב ובעבודות אחרות. תוך כדי העבודה התעללו בנו והיכו בשוט שבקצהו כדור עופרת. תחילה קיבלנו 250 גרם לחם ליום. עם הזמן מוהוינקל קיצץ את המנה לחצי הכמות. התנאים היו איומים. בבוקר יצאנו בקבוצות של 180 איש. מי שהפסיק את עבודתו לרגע, נורה ונקבר במקום. בערב חזרנו עם עשרה עד עשרים איש פחות. היו מקרים של ניסיונות בריחה. לילה חורפי אחד בינואר 1942 שמענו צעקות ויריות לאחר ניסיון בריחה של מספר אסירים. גורשנו לחצר ואולצנו לעמוד בשלג יחפים וללא החולצות. את הטבח שלנו שאיחר למפקד הפשיטו והשכיבו ערום בשלג. הם תלו את הבורחים, ואנחנו עמדנו כך עד הבוקר."

הבטתי במוהוינקל. הוא ישב ופניו מאובנות, כאילו המשפט לא עסק בו. כאשר אבא סיפר על אודות המכות האכזריות שהשבויים הוכו, אחד הסנגורים קם ואמר: "הנאשם מוהוינקל לא היכה את השבויים." "לי הוא הרביץ!" אמר אבא.

"אני מצטער מאוד על כך," אמר מוהוינקל מבלי להביט לכיוונו של אבא.

התובע ביקש מאבא לספר עוד על שהתרחש במחנה. "רק אם העד רוצה ומסוגל לכך," העיר השופט. אבא תפס בידי ומשך אותי אליו. "הרבה זמן חיכיתי לרגע זה," לחש לי. הוא השתעל והתחיל לדבר: "במחנה היה ילד בשם חיים, כבן 12, שהיה נער שליח." אבא השתעל שוב. לא הורדתי את מבטי ממנו. מדי פעם הגנבתי מבט לעבר שני הפושעים: האחד היה הדור ופניו קפואות, השני נראה מרושל ופתטי. "זה היה יום גשום, והנער העביר מסמכים למשרד של הגרמנים. הוא החליק בבוץ, והמסמכים התפזרו והתלככו. הגרמני אינקופר (Inkuffer) ראה את המסמכים המלוכלכים, צעק בהיסטריה שזו חבלה, קשר חבל לצווארו של הילד וגרר אותו על הקרקע לאורך כל החצר. הילד התפתל וצעק מרוב כאב, הפושע הוציא מכיסו אולר וחתך לחיים את הלשון. המראה היה מזוועה כל כך עד שהגרמנים שהיו במקום ביקשו ממנו שיגאל אותו מייסוריו. הפושע סירב. רק בשש בערב מוהוינקל קרא למפקד (apel), והם תלו את הנער לעיני כולנו." השופט ניגב את הזיעה מפניו.

"במקרה אחר," אמר אבא, "בחודש יולי 1943, בעת חיפוש, מצאו אצל מישהו חמישה רובלים בזהב. נקראנו למפקד. העמידו עמוד עץ וקשרו אליו את האומלל. אינקופר (Inkuffer) ואוסברג (Ausberg) לקחו מסור וניסרו אותו חי לשניים. זה אירע בעת מפקד בפיקודו של מוהוינקל."

כל אשר העיד אבא שמעתי פעמיים - פעם בפולנית מפיו, ופעם שנייה בגרמנית מפיו של המתרגם.

השופט פנה למוהוינקל: "האם אתה מכיר את העד?" "יודאי שאני מכיר אותו. כל יום חתמתי באופן אישי על אישור יציאה מהמחנה אל מקום עבודתו מחוץ למחנה. אני זוכר את מר זיסקינד היטב, אבל קשה לי לזהותו כי הוא נראה כל כך רע." המתח שהייתי נתונה בו גרם לי להתפרץ. קמתי ופניתי אליו בגרמנית: "אם אבי נראה רע, זה הודות לך ולחברים שלך!" דממה השתררה באולם, וכל המבטים הופנו אלי. "להוציא אותה מהאולם!" צעק אחד הסנגורים. כל

סוללת הפרקליטים קמה כאיש אחד, כמו הונף שרביט ניצוח.

"אני מנהל פה את השימוע," אמר השופט.

"כבוד השופט, אין לה זכות דיבור בשימוע זה. יש להוציאה מהאולם," הזדעקה בפנים סמוקות סנגורית בלונדית.

"זו בתו של העד, והיא תישאר," קבע השופט.

בצהריים השופט הכריז על הפסקה קצרה וזימן אותי ללשכתו. הוא ביקש לשמוע פרטים על אודותי ועל אודות חני עם הורי.

סיפרתי לו שעד השימוע לא סיפר אבי על אודות שקרה לו במחנה. "רק כעת אני מבינה את הסיבה לצעקותיו של אבא מתוך השינה," אמרתי. הצעקות הללו הפחידו אותי כל כך בילדותי.

שאלתי אותו מדוע "עשו הפתעה" לאבי והעמידו במסדר הזיהוי גם את הנטקה. הלוא השימוע אמור היה להתנהל נגד מוהוינקל, ולא הוזכר שיש עוד נאשם.

"זו הייתה הבקשה של הסנגורים." ענה השופט.

אחרי ההפסקה אבא העיד על ההתעללויות הסדיסטיות של הנטקה: מכות רצח, שיסוי כלבו באסירים ללא סיבה וכן הלאה. אם אסיר חלף על פניו, הוריד את הכובע ובירך אותו, הנטקה היכה אותו בשוט באכזריות על פניו ועל ראשו. "מה, אני חבר שלך?" היה שואל.

האסיר הבא שחלף על פניו לא העז להוריד את הכובע, אולם גם הוא הוכה קשות. "אני לא חבר שלך," אמר הנטקה, "וכשאתה עובר לידי, עליך להוריד את הכובע ולברך אותי!"

רק כעבור תשע שנים, ב-19 בפברואר 1974, החל להתנהל המשפט. אבא היה כבר חולה מאוד ומרותק לכיסא גלגלים. הוא לא היה מסוגל לנסוע לגרמניה ולהעיד.

כדי לסיים את הכנת הכתבה הזו לעיתון נסעתי בקיץ 2008 לארכיון יד ושם ועיינתי בגזר הדין של המשפט הזה. גזר הדין כלל 244 עמודים.

סימון התיק: TR10/868.

מקריאת גזר הדין שניתן ב-26 ביולי 1974 למדתי כי **אוטו הנטקה** לא היה נאשם במשפט הזה, אלא שימש בו כעד יחד עם **Dorndorf, Olson, Treibe, Klein** ועוד. כמו כן העידו במשפט גם גרמנים נוספים שהיו במחנה ליפובה שומרים, מרכזנים ובעלי תפקידים אחרים.

העדים היהודים במשפט היו אלה: **אהרונוביץ', ברזין, אסתר מרגוט ברגר, צינוביץ', אזרחי, רומן פישר, ציפורה פישר, קוטלר, פודגורסקי, רייך, רזניק, ד"ר שינדלר, קלישצ'בסקי (משה צוונגר), דולינסקי, פרנק, פרידמן, שלובסקי, צביבק, זיסקינד, גרובר, אושרובסקי ונוסבאום**. אם פסחתי על מישהו נוסף, אני מתנצלת.

איני יודעת אם אוטו הנטקה נשפט על מעשיו במחנה ליפובה. בספטמבר 1942 שלח אותו גלובוצניק להיות מפקד מחנה הריכוז בבודזין. ב-1974 דן אותו בית המשפט בהמבורג למאסר עולם.

החקירה של הנאשם מוהוינקל התנהלה מה-3 במאי 1964 עד לספטמבר 1967.

המשפט התחיל בפברואר 1974. פסק הדין ניתן ב-26 ביולי 1974.

העונש ניתן בגין מעשי הרצח שביצע מוהוינקל במו ידיו.

גזר הדין, עמ' 243 (בתרגומי מגרמנית):

"על המקרה של תלייה של יגר ושני שבויי המלחמה האחרים - מאסר של 8 שנים, על המקרה של תלייה של שני אסירים בשנת 1943 - מאסר של 7 שנים,

על המקרה של תלייה יחידה בשנת 1943 - מאסר של 6 שנים.

על כל שלושת הפשעים בית המשפט קבע בהתאם לסעיפים 74, 75 StGB - **מאסר כולל של 10 שנות מאסר**."

אוגוסט 2008

א ב א

Pinchas Ziskind at age 18

פנחס זיסקינד בגיל 18

בעת עלייתנו לארץ אסור היה להוציא מפולין דברי אמנות וספרים. הוא לא היה מסוגל להיפרד מספריו, ולכן "העז" והבריח כמה ספרים בתוך הפסנתר שלי.

אבא שמר עלי כעל בבת עינו. הוא היה ספורטאי, אך ממני מנע כל מאמץ פיזי. בצעירותו היה כדורגלן, שחיין, מתעמל על מכשירים. אולם אותי פחד ללמד לשחות, פן אטבע חלילה. כאשר הלכנו לבריקה או לשחות בנחל, "הרכיב" אותי על גבו וביקש שאוקח חזק בצווארו. עשיתי זאת, וכך "שחינו" יחדיו. לו יכול היה לעטוף אותי בצמר גפן, היה עושה זאת.

בכל יום, עם חזרתו מהעבודה, נשָׁנָה הטקס הקבוע: אחרי שהניח את התיק ורחץ את ידיו, כרע על הרצפה. אני טיפסתי על גבו ו"רכבתי" עליו. שנינו "דהרנו" צוהלים

אבי לא היה לובלינאי, אך מ-1940 עד 1946 היה בלובלין והאזור.

אני נזכרת במבט מלא האהבה שהיה מפנה אלי. "מיין טייערע איינציקע טאכטער" (בתי היקרה היחידה) שמעתי אותו אומר לעתים קרובות. מאז שאני זוכרת אותו היה רזה, זריז, חרוץ. מבטו היה אפור ורך. איש אוהב ספר, אוהב חיות, אוהב טבע. גנן מושבע שטיפח יחד עם אמא גינה יפהפייה. תמיד היו פרחים בבית: "בית ללא פרחים הוא כמו בית באַבְּל", נהג לומר. היה "אידישיסט", ובביתנו היו ספרים רבים באידיש - משל שלום עליכם, י"ל פרץ, שלום אש, ספרים בנושאי אמנות יהודית ועוד. בהיותי ילדה קטנה מדי ערב, לפני השינה, הקריא לי סיפור של שלום עליכם - סופר שאהב במיוחד.

עד שעייפנו.

לאבא היה אופנוע Jawa ישן מבריק. הוא שיפץ אותו בכוחות עצמו, ובסופי השבוע נסענו לטייל בטבע - ביערות ובפארקים של שלזיה התחתונה. אבא נהג, אמא ישבה במושב האחורי, אני הייתי ביניהם וכלבתנו פילה התמקמה בתרמיל על גבה של אמא. פעמיים בשבוע נהגו לבוא הביתה חברים שלו כדי לשחק שחמט, ואמא הגישה תה ועוגות.

הייתה לי ילדות יפה. הורי רוו נחת ממני, ואני הייתי תמיד במרכז תשומת הלב. פחות קסום היה כאשר אבא ואמא צעקו בלילות, זעקות של אימה. התשובה לשאלותי הייתה זהה תמיד: "אבא חלם חלום רע." זאת ולא יותר.

לעתים, כאשר הייתי מחוץ לבית ההורים, נהגו לשוחח ביניהם בשקט. כשנכנסתי לחדר, ראיתי שפניהם היו קודרות. לפעמים ראיתי דמעות בעיניהם. שניהם היו משתתקים פתאום, ואבא היה אומר: "שָׁה, דאס קינד" (הס, הילדה). המבע היה משתנה לחיך, ושיחתם הופסקה מיד.

כשהסתיימה המלחמה, אבא היה פצוע. פציעתו נגרמה עקב לחימתו בשורות הפרטיזנים נגד הגרמנים. גם שנות הרעב במחנה הריכוז נתנו את אותותיהם בבריאותו, והוא אושפז פעמים רבות בבית החולים. לאחר שחרורו מבית החולים היה מתאושש, והחיים היו חוזרים למסלולם הרגיל.

ב-1956 עלינו לישראל. נשלחנו לצפון, הרחק ממרכז הארץ. אבא השתוקק לתרום מהידע ומהיכולות שלו. הוא היה בטוח שאם בשואה שרד מפני שידע לעבוד היטב, גם בבניית הארץ יוכל לעזור. אך במקום מגורינו לא הייתה די עבודה ל"מקומיים", כל שפן לעולים החדשים. עובדה זו הרעה את מצב בריאותו.

למרות המצב הכלכלי הרע הורי עשו כל שביכולתם כדי שלא אפגע. בכל חג פורים הכינו במו ידיהם תחפושות בשבילי. כך למשל כאשר התחפשתי לבובה בתוך קופסה, אבא בנה קופסה בגודל שלי עם מכסה מקרטון. מובן שקיבלתי פרס על התחפושת הזו. כאשר התחפשתי לצייר, הוא בנה פן ציור מעץ וכובע בצורת פלטה. זכיתי בפרס גם על תחפושת זו.

Childhood pictures with Dad תמונות ילדות עם אבא

לפני משפט אייכמן הגיעו לביתנו קציני משטרה מהמחלקה לחקירות פושעים נאצים. זו הייתה הפעם הראשונה ששמעתי על אשר הורגי עברו במלחמה הנוראית הזו, ולראשונה הבנתי את פשר צעקותיהם בלילות. אבא גם נסע פעמים מספר למשרדו של התובע גדעון האוזנר, והלה חקר אותנו בעצמו. בסופו של דבר הוא לא העיד במשפט, כי רופאי אסרו עליו להעיד. ב-1965 נסעתי לגרמניה יחד עם אבא. הסיבה לנסיעה הייתה זימונו להעיד נגד פושע נאצי.

אבי, **פנחס זיסקינד**, נולד בעיר דובנו. אביו היה המנהל האדמיניסטרטיבי של בית החולים היהודי בעיר. הוא התייתם מאמו בהיותו בן שנה ומאביו בהיותו בן שתים-עשרה. אבי נאלץ לשמש כשוליה אצל הפחח המקומי. מגיל צעיר היה עצמאי והפעיל בית-מלאכה יחד עם עוד שני שותפים. הוא נשרת בצבא הפולני, ולאחר שחרורו מהצבא בנה במו ידיו בית לו ולארוסתו. השניים עמדו להתחתן לפני ראש השנה, בסתיו 1939. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה גויס למילואים, נלחם, נשבה בידי הגרמנים ונלקח לשבי בגרמניה. בסוף 1940 נשלח כשבי מלחמה יהודי ללובלין, למחנה ליפובה. החיים במחנה היו בבחינת גיהנום: הגרמנים התייחסו לשבויים היהודיים כאל "יהודים לכל דבר", לא כאל שבויי מלחמה.

יום אחד בעת שהובילו את השבויים לעבודה ברחו 55 אנשים. עקב זאת הגבירו הגרמנים את הטרור, תלו 15 שבויים ושלחו למיידנק 300, ביניהם אבא. הוא היה במיידנק שלושה חודשים וששה ימים. כיוון שהיה בעל מקצוע ועובד טוב שלחו אותו חזרה לליפובה.

כעבור זמן מה החל לעבוד מחוץ למחנה הריכוז. בבוקר היה יוצא בלוויית שני אוקראינים חמושים, ובערב שב למחנה. כאשר עבד מחוץ למחנה, הצליח להבריח מעט אוכל.

עם הזמן נוצרה מחתרת בתוך המחנה. אבא קשר קשר עם אנשי מחתרת פולנית ויחד עם כמה מחבריו הצליח להבריח אל תוך המחנה 38 אקדחים, 3500 כדורי אקדחים ו-80 רימונים.

עבודתו אז הייתה בכיסוי גגות בנייר זפת. הוא בנה דלי בעל תחתית כפולה, ולתוך הדלי שפך זפת. כדי לבדוק את תכולת הדלי הגרמנים ערבבו במקל את הזפת בתוך

הדלי. הם לא גילו את התחתית הכפולה. חלק מהכסף לקניית הנשק סיפקו הנשים שעבדו במחנה בפלאגה לשקייביץ' (פלוגפלאץ) במיון בגדיהם של הקרבנות היהודים שנרצחו. בתוך הבגדים הן מצאו כסף, תכשיטים ומטבעות זהב. הן זרקו חבילות קטנות אל מעבר לגדר, ואבי וחבריו אספו אותן. כמה מהן שילמו על כך בחייהן. בסופו של דבר השבויים לא הצליחו לבצע את המרד שתכננו.

לפי מה שסיפר לי חברו של אבא, **חיים חלף**, אבא ניסה לעזור לחבריו. חיים היה אמן, פסל וצייר. הוא גילף בעץ תמונות קטנות, ואבא החליף אותן תמורת לחם. גם אנשי ס"ס ביקשו לגלף את תמונותיהם כדי לשלוח אותן לנשותיהם. חיים הכיר במחנה בלובלין בחורה יפה והיה מאוהב בה.

ב-1942 היא נשלחה אל מותה יחד עם בני משפחתה. חיים ניצל, נסע לאוסטרליה, התחתן ונולד לו בן. הוא היה צייר ופסל, חבר קרוב של הצייר יוסל ברגנר. בשנות השישים עלה לארץ, גר בירושלים והמשיך ליצור. גם אחרי מות אבא שמרתי על קשר אתו. הוא היה אמן מוכשר, איש חם ורגיש. עד ליום מותו הוא לא שכח את אהובתו מלובלין.

אבא סיפר לי אודות בן-עירו **אליעזר (לייזר) קלפץ**, אחיו של חברו הקרוב יצחק. לייזר היה אתלט ומרים משקולות. קשה היה לו לשאת את הרעב. פעם אחת, מתוך ייאוש, נשך את כף ידו. הפצע הזדהם, הוא לא היה מסוגל לעבוד והגרמנים ירו בו למוות.

לאחר בריחתו ממחנה ליפובה אבא הצטרף ליחידת פרטיזנים ביערות פרציב בפיקודו של **יגר**. מפקדו היה סרן **יחיאל גרינשפן**. הפרטיזנים עשו כל שביכולתם כדי להזיק לגרמנים: פוצצו רכבות וכלי-רכב, עשו מארבים. חבריו של אבא סיפרו לי על אודות אומץ לבו ונטיותו להתנדב כל אימת שהיה יכול. הוא נפצע פעמים מספר. באחת הפעמים התנדב יחד עם חבר להביא אוכל לנשים ולילדים שהוסתרו בבונקר ביער. בדרך חזרה התגלו בידי הגרמנים. בקרב שהתפתח חברו איבד רגל, ואבא נפצע ברגלו וידו.

בפרטיזנים היה גם זוג מדובנו - **מוטליה אברבנאל**,

בני משפחתה, ובדרך איבדה אותם. הוא הביט בעיניה
הכהות ושאל: "עמך?" (באידיש מבטאים זאת כ'אָמְחוּ',
והמילה מהווה סימן היכר בין יהודים) "עמך", ענתה לו.
כעבור מספר חודשים התחתנו בלובלין...

אחרי שאמא יצאה ממחבואה אצל הפולני שהציל את
חייה, אחרי בריחתה מהמחנה, היא התנדבה לעבוד
בבית-חולים שדה סובייטי. בשלב מסוים בית החולים
הוזז לחזית, והיא הלכה לכפר קרוב ועבדה אצל כפרי
פולני ברעיית פרותיו. כשהרגישה שהמקום אינו בטוח
עוד, חזרה ללובלין.

במשך כל חייו אבא היה הומניסט. המלחמה והזוועות
שעבר לא שינו את דעתו כי האדם טוב ביסודו, ורק
מיעוטם של האנשים רעים. הוא האמין בשוויון ובצדק.
אם ראה נמלה בבית, הוא לא דרך עליה! היה מעלה
אותה על עיתון וזורק דרך החלון לגינה.

אשתו וילדתם הקטנה בת הארבע. מוטליה סרב לשלוח
את אשתו ואת הילדה לבונקר של הנשים והילדים. תמיד
הם היו ביחד, והילדה הייתה רכובה על כתפיו. שלושתם
שרדו. אחרי המלחמה נולד בנם נתן. בתם הייתה רופאה
בבית החולים בעפולה במשך שנים רבות.

שתי אחיותיו של אבא, בעליהן וילדיהן הושמדו בדובנו.
גם ארוסתו ושני אחים שלו נרצחו. אח אחד עלה לארץ
לפני המלחמה.

כאשר הגרמנים הובסו, והצבא הסובייטי נכנס ללובלין,
כל הפרטיזנים מהסביבה קיבלו מדים ונשק והופקדו
על שמירת הסדר בעיר. אבא היה אחראי על האנשים
שבמחסומי הביקורת. יום אחד, קרוב לשעת העוצר,
הוא סיים את סיבוב הביקורת שלו וראה אישה צעירה
מתקרבת אל הגשר. היא הייתה עטופה במטפחת
גדולה של כפרייה פולנית. הוא ניגש אליה ושאל אותה
למעשה. היא אמרה לו שיצאה מכפרה ללובלין יחד עם

1944-1945. אחרי שחרור לובלין קיבלו הפרטיזנים מדים ונשק והופקדו על שמירת הסדר בעיר
1944-45. Partisans received uniforms and arms and were posted to keep order in Lublin

ברגעיו הקשים ביותר האמין שיצליח להתגבר על חוליו. בסוף ימיו, כאשר היה משותק ומרותק לכיסא גלגלים, חזר ואמר: "אם היטלר לא הרג אותי, שום מחלה לא תמית אותי."

אני זוכרת את הלילה שלפני הניתוח לקטיעת רגלו. זה היה חודש לפני חתונתי. ישבתי אֶתוּ בבית החולים עד הבוקר, והוא לא הפסיק לשיר באידיש את שיר הפרטיזנים: "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה..." הרופאים אמרו לי שאם ישרוד את הניתוח, הוא יחיה לא יותר משנה. אבא חי חמש שנים נוספות.

משאלתו החשובה ביותר הייתה ליכות לעמוד תחת

חופת בתו היחידה. הוא זכה לכך. חבריו מהמחנה והפרטיזנים נכחו בחתונתי.

אבא נפטר ב-1976. בן 64 היה. במותו הייתה נכדתו בת שלוש ונכדו בן חודשיים. אני מקפידה לנהוג כפי שביקש ממני - לא לעמוד על המקח עם בעלי-מלאכה ולא להשיב יד ריקה למי שמושיט אותה כדי לקבל נדבה.

אוגוסט 2008

שבויי ליפובה ופרטיזנים בחתונתה של יהודית מאיר
יושבים: במרכז האב פנחס; משמאלו האמן חיים חלף; מימינו צוונגר, שהשתתף ברכישת נשק למחתרת ליפובה
עומדים: מימין בחליפה - יונק; מאחוריו יוסף רוניק, שהעיד במשפט אייכמן על מחנה ליפובה

Lipowa Camp prisoners and Partisans at Judith Zyskind-Mayer's wedding

מידה כנגד מידה

האיץ בנו וגם לא העניש. לעתים הוא אף פנה אלינו כאל בני-אדם.

לידי על הדרגש במחנה ליפובה שכב שרוליק, נער רעב ותשוש. צלעותיו כמו איימו לבקוע את העור מעליהן, בעיניו עמד הייאוש, וידי הגרמיות מוללו ללא הפסק את שמיכתו העלובה.

"אתה מוכרח להשיג חתיכת חמאה, בחמאה יש חומרים מזינים חיוניים," אמר לי חברי משה צוונגר. "אם לא, הוא ימות..."

בבית החרושת לעורות עבדו גם אסירים פולנים. חלקם השתייכו למחתרת הפולנית. אחד מהם הביא לי חתיכה קטנה של חמאה שהייתה עטופה בנייר גס ובסמרטוט ישן. החבאתי אותה מתחת לבגדי, אך לרוע מזלי השומרים גילו אותה בבדיקה שנערכה בכניסה למחנה. "עשרים וחמש מלקות, שלוש פעמים!" גזר עלי המפקד. "עדיף כבר מוות בירייה," הספקתי לחשוב לפני שניחתו עלי הצליפות. הייתי צריך לספור אותן בקול רם. אינני זוכר מתי התערפלה הכרתי.

למחרת בבוקר היה עלי להתייצב במפקד. חברי תמכו בי, ולאחר מכן נשאו אותי אל בית החרושת. כשראה אותי שטיינג'טר, הזדעק: "אלוהים אדירים, מה עשו לך החזירים האלה?!" שתקתי.

הוא ניגש אלי ובחן את גופי החבול. "חזירים ארוורים!" סינן מבין שיניו והורה: "רוקנו את אחת האמבטיות במחסן, מלאו אותה במים והכניסו אותו. גופו חייב להתקרר."

הוא רץ למשרדו. לאחר שחזר, תחב לידי שני כריכים עטופים בנייר דק. "תאכל," פקד עלי, "גם את התפוח." לעסתי את פרוסות הלחם הדקיקות אשר היו מרוחות חמאה ופרוסות גבינה עבות ביניהן. גם היום, ילדתי, אני חש את טעמן בפי. בכל יום מנהל בית החרושת הגיש לי ממזונו עד שהתאוששתי מעט.

שאלת מאין שאבתי כוחות ולא נשברתי. אשיב לך שהפיתוי לגשת אל הגדר המחושמלת, לגעת בה ולסיים את הסבל היה גדול. יום אחד אכן נעמדתי ליד הגדר.

במשך שנים רבות חזרת ושאלת אותי, ואני נמנעתי מלענות.

בסקרנותך לא היה שמץ של ילדותיות. לא אחת ביקשת לדעת מה עבר עלי במלחמה. הבטת בי בעיניך הגדולות החומות - עיניים הדומות כל כך לעיניהן של שתי אחיותי שנספו, לאה ופייגה - ואני השתוקקתי לספר לך את הדברים שנעלתי במשך שנים כה רבות בתוך שתיקה טעונה.

כל רצוני היה שתמשיכי להיות הילדה הקטנה והמאושרת שרוכבת על גבי.

רציתי להמשיך לשמוע את צחוקך המתגלגל, חופשי מכל דאגה.

רציתי להגן עליך מפני האימה, ובעיקר מפני האכזבה מרוח האדם.

הבטחתי לספר לך כשתגדלי. במשך כל השנים השתדלתי להעביר לך את האמונה שלעתים הטוב גובר על הרע. גיליתי אנשים שלבם היה במקום הנכון, והודות להם שנינו פה.

אני מרגיש שזהו הזמן לשבור את שתיקתי. החלטתי שמן הראוי הוא שתדעי איך ניצלתי.

מ-1940 עד 1943 הייתי אסיר במחנה של שבויי מלחמה יהודים. המחנה שכן ברחוב ליפובה מספר 7 בעיר לובלין שבפולין.

הייתי אחד מתוך כמה אלפי אסירים במחנה. עבדנו בבניין, בסלילת כבישים, במחצבות. וגם **בבית-חרושת לעיבוד עורות ברחוב טובארובה**. בית-חרושת זה נגזל ע"י הגרמנים מהתעשיין היהודי **פסח בריקמן**.

הגוף הצליח להתגבר על הכול: קור, מכות, זוהמה, עייפות. רק לרעב גופנו לא הצליח להסתגל. הנאצים העבידו אותנו בפרך והגישו לנו רק פת לחם - פעמיים ביום - וקערת מרק דלות. דבר אחד בלבד העסיק את מה שנתר ממחשבותינו: מתי תגיע הארוחה הבאה? שאלנו את עצמנו אם יהיה בכוחה של אותה הארוחה להמשיך להחזיק יחדיו את הגוף והנפש.

מנהלי העבודה הגרמנים הכו, קיללו, רדו בנו כמו בבהמות עבודה. אולם כשעבדתי בבית החרושת לעורות, המנהל - **קצין ס"ס ושמו שטיינג'טר** - לא צעק ולא קילל, לא

ידי נשלחה לעברה ולא רעדה. ואז משכתי אותה בחזרה. באותו הרגע החלטתי שעלי לשרוד על מנת לספר.

בתחילת סתיו 1943 הגרמנים התחילו לחסל את מחנות העבודה שבאזור. עבדתי אז בכיסוי של גגות בית החרושת בנייר זפת לקראת החורף הקרוב.

ערב אחד, לאחר סיום יום העבודה, שטיינגטר קרא לי למשרדו ואמר: "הָר [=מר] זיסקינד, פנה אלי, הם עומדים לחסל את המחנה. השבוע מעבירים את כל האסירים למיידנק."

חשבתי על שרוליק אשר מת יום אחרי שאני הולקיתי. חשבתי גם על חברי ובן עירי, לייזר האתלט: מרוב רעב נגס את בשר ידו, ואחר כך מת מזיהום וחולשה. חשבתי על חברי הרבים שלא שרדו. שאלתי את עצמי מדוע גורלי שונה מגורלם וידעתי: גם אני לא הייתי שורד, אלמלא שטיינגטר.

הבטתי בו במבוכה ושאלתי: "מה יש ביכולתי לעשות?" "הצל את חייך! אתה חייב למצוא דרך לברוח מייד." דיבורו היה חד וברור. "מהר, תוריד את החולצה," פקד. "הכנתי לך יריעות עור רכות שערכן רב, ותמורתן תוכל לקבל בגדים רגילים. בבגדי הפסים לא תשרוד בחוץ, אפילו רגע." הוא כרך סביב מותני את העורות הרכים, ולרגע הרגשתי חום נעים.

בלילה דיברתי על לבו של חברי צוונגר וביקשתי אותו להצטרף אלי. במחנה עבדנו תמיד כצמד. הוא היה מלא ספקות וחששות.

רק בודדים הרהיבו עוז לברוח מהמחנה. מי שנתפס, נורה מייד. חסרי המזל הוחזרו למחנה, עונו קשות ונתלו לעיני כל האסירים.

הראיתי לו את העורות שליפפו אותי. לבסוף הוא נעתר להפצרותי.

קל יותר היה לשכנע שניים מן האסירים להתחלף אִתנו בעבודה. עם שחר יצאנו במקומם אל בית העלמין היהודי, זה שהגרמנים החליטו לעקור את מצבותיו.

יְדִי רעדו כשהרמתי את המצבות המנותצות, ובטני התכווצה לנוכח חילול כבוד המתים. לפני המלחמה לובלין הייתה עיר ואִם בפולין היהודית. היו בה תעשיינים יהודים, בעלי מלאכה יהודים, סוחרים יהודים רבים. עיר עתירה באנשי רוח וברבנים גדולים הייתה לובלין. מי מהם שרד? תהיתי.

כבר במאות השש-עשרה והשבע-עשרה רבני לובלין נחשבו לרבני הדור וכונו חכמי לובלין. תקוותי הייתה שהגרמנים לא הספיקו להרוס גם את הקברים של

המהרש"ל והמהר"ם מלובלין.

בצריף, לפנות בוקר, הסברתי לחברי את תכניתי: "בסוף היום תשומת הלב של השומרים האוקראינים תתרוּפֵף, וכל מחשבותיהם תהיינה נתונות לארוחת הערב ולשנאפס. אנחנו ננצל זאת ונדרדר מהגבעה מצבה גדולה. תתחולל מהומה, ואז נברח."

גם היום אני שומע עדיין באוזני ורואה בעיני את המצבה המתדרדרת, את השומרים האוקראינים הצווחים ומקללים ואת האסירים רצים לכל עבר.

ברחנו. ההמולה מנעה מהשומרים להרגיש בחסרוננו. מצאנו מקלט בתוך קבר גדול בירכתי בית העלמין. כאשר סוף-סוף השתרר שקט, שמענו את שינינו נוקשות מקור ומפחד. הלילה ירד. שמנו פעמינו אל פועל פולני שהכרתי. תמורת יריעות העור הוא נתן לנו בגדי עבודה ישנים, את חפירה, קלשון וכְּלֵי עבודה.

בתחפושת הזאת של פועלים קל יותר היה לנוע מבלי לעורר חשדות.

חברי המחתרת הפולנית ציידו אותי בכתובתו של איש קשר, והלה שלח אותנו לאיכר בכפר סמוך. אחרי שעות רבות של נדודים ביער הגענו לבקתה. קערה מלאה בתפוחי אדמה מהבילים עמדה על השולחן. הריח שעלה ממנה "הטריף" אותנו.

"תורידו את הידיים, מייד!" פקד עלינו האיכר. הוא ניגש לארון והוציא ממנו רובה, דרך את הנצרה וכיוון אלינו את לוע הרובה: "סלקו את הידיים מהקערה, עדיף שאהרוג אתכם עכשיו! אתם חושבים שאכפת לי שתאכלו? אדרבה, תגמרו הכול. אך קיבתכם אינה רגילה למזון רב, והיא תבגוד בכם. היום תאכלו רק שני תפוחי אדמה ותשתו כוס חלב חמוץ."

עינינו היו נעוצות בקערה הגדושה, אך רצוננו לחיות גבר על הרעב.

בתום כשנתיים של פעולה וסכנה יחד עם הפרטיזנים היהודים ביערות פרציב הגיע הצבא האדום המשחרר. אף שאיש מבני משפחתי לא חזר לחיים, הטבע חגג עמי את מפלת הנאצים. היער כמו התעורר מקפאונו: פתאום יכולתי לחוש את ריח העצים והפרחים, הציפורים כמו חזרו לשיר. הניצחון המיוחל העניק לנו חופש.

היחידה הפרטיזנית לא התפרקה. קיבלנו מדים ונשק, ותפקידנו היה לשמור על הסדר בלובלין.

מְדִי יום חלפו על פנינו שיירות ארוכות של שבויים גרמנים אשר הובלו מזרחה. חברי צוונגר הביט אחריהם

עייף ומאוכזב מהמחשבה שהוא מת בדרך החלטתי לחזור. בדרך נתקלתי בשיירה ארוכה של שבויים גרמנים ששירכו את רגליהם בעייפות רבה. החיילים הרוסים ששמרו עליהם נראו עייפים כמעט כמותם. עליתי על ארגז גבוה וצעקתי: "האם יש כאן אדם בשם שטיינגטר? האם מישהו מכיר אותו?" מתוך ההמון השפוף יצא אדם שעון על מקל. הוא היה מלוכלך ובעיקר חלוש. חלף זמן מה לפני שזיהיתי אותו. "באתי לקחת אותך אתי, עלה על האופנוע," אמרתי לו. כעבור מספר ימים, לאחר שהוא היה מאושש יותר, הגענו ללובלין. ציידתי אותו במזון, בבגדים ובאישורים מתאימים. בתחנת הרכבת למזרח גרמניה נפרדנו לשלום. לבי אמר לי שלא נראה עוד.

אפריל 2004

בבוז, ולפעמים קילל אותם. החיילים והקצינים נראו עתה עלובים, מובסים ומפוחדים. בגדיהם היו בלויים, פניהם העגומים היו מכוסים זיפים ושערם גדל פרא. בלבי לא היה מקום לרחמים. אולם בתוך מערבולת הרגשות לא הרפתה ממני דמותו של הקצין הגרמני שטיינגטר. החלטתי למצוא אותו. "למה לך להציל נאצי? אז מה אם הוא הציל אותך? אין דבר כזה נאצי טוב," חלק עלי חברי. מצפוני לא נתן לי מנוח. היה אדם שהציל את חיי והיווה התגלמות של פן אנושי בתוך אוקיינוס של איבה ואכזריות. לו רק יכולתי לגמול לו.

הגעתי עד לגנרל הרוסי צ'נצ'ילוב. להפתעתי הגנרל עטור האותות לא רק נענה לבקשתי, אלא גם צייד אותי באופנוע צבאי והעניק לי אישור להסתובב במחנות שבויים ברחבי ברית-המועצות. "חרשת" ערים, כפרים ויערות. עצרתי, שאלתי, חקרתי שבויים וגם שומרים רוסים. איש לא הכיר את שטיינגטר.

פנחס זיסקינד ובתו יהודית אחרי מתן עדות לקראת משפט פושעי ליפובה
P. Ziskind and his daughter after giving a testimony before Lipowa Criminals Trial

אברהם בוכמן

לשכה 06

[לשכת המשטרה שאספה עדויות עבור משפט אייכמן]

הודעתו של: אברהם בוכמן

הכתובת: גנסין 18, גבעתיים

שנת לידה: 1908

מקום הלידה: רדומסק, פולין

המקצוע: נגר

נסיעה של יומיים, נתנו לנו תעודות שחרור. ליד שמותינו בתעודות צוין השם "ישראל" כדי להראות כי אנו ממוצא יהודי.

שעות מספר מאוחר יותר אספנו הגרמנים שנית והודיעו כי הם מעבירים אותנו לצינסטוחוב, כיוון שאין בידינו כסף להוצאות הנסיעה לבתינו.

בצינסטוחוב פגשנו לראשונה בטלאי הצהוב של בגדי היהודים ובמבע הפחד וההשפלה שבעיניהם, דברים שהיו חדשים בשבילנו ובלתי מוכרים עד כה.

ללובלין נשלחנו בקרונות בלתי מחוממים. הקור ששרר במקום היה קשה מנשוא, ולא סיפקו לנו מזון. לאחר נסיעה של יומיים הגענו השכם בבוקר **ללובלין** (בדרכנו הזהירונו פולנים שראו אותנו כי המקום אליו אנו מגיעים הנו מקום מוות, וכי ננסה לברוח).

בתחנת הרכבת הקבילה את פנינו חבורה גדולה של אנשי ס"ס - לבושים מדים שחורים, ועל קסדותיהם ציור של גולגולת המוות. ראש מלווינו פקד אותנו והודיע על מספרנו למפקד הקבוצה. האחרון הודיענו כי מעתה חדלנו להיות שבויי מלחמה, ואנחנו נחשבים לשבויים אזרחיים. עבור בריחה או ניסיון לבריחה של אחד מאתנו יוכו עשרה אחרים.

נשלחנו למחנה איסוף. תזונתנו סופקה לנו על ידי הוועד היהודי המקומי. במשך הזמן רוכזו במחנה כמה משלוחים נוספים של חיילים יהודים. כעבור כשלושה ימים לשהותנו במקום הוצאנו למגרש המסדרים, והודיעונו כי אנו נשלחים **לביאלה פודלסקה** (מקום שהיה בלתי מוכר לנו עד אז).

המפקד שנערך טרם צאתנו הראה כי מנינו 620 נפש. היה זה בהתחלת חודש פברואר 1940. מזג האוויר היה קר עד בלי נשוא, והכפור הגיע עד לשלושים מעלות מתחת לאפס.

מזון לא ניתן לנו. אמנם הוועד היהודי צייד את הקבוצה בלחם, אשר הועמס על עגלות שעמדו לצאת אחרינו (אנחנו הלכנו ברגל). אך לגבי הלחם הזה היו לגרמנים כוונות אחרות מנתינתו לאנשים הרעבים, ואזכיר זאת מאוחר יותר.

בחודש אוגוסט 1939 גויסתי לצבא הפולני, חיל רגלים, רגימנט 18, בעיר סקרניביץ, פולין.

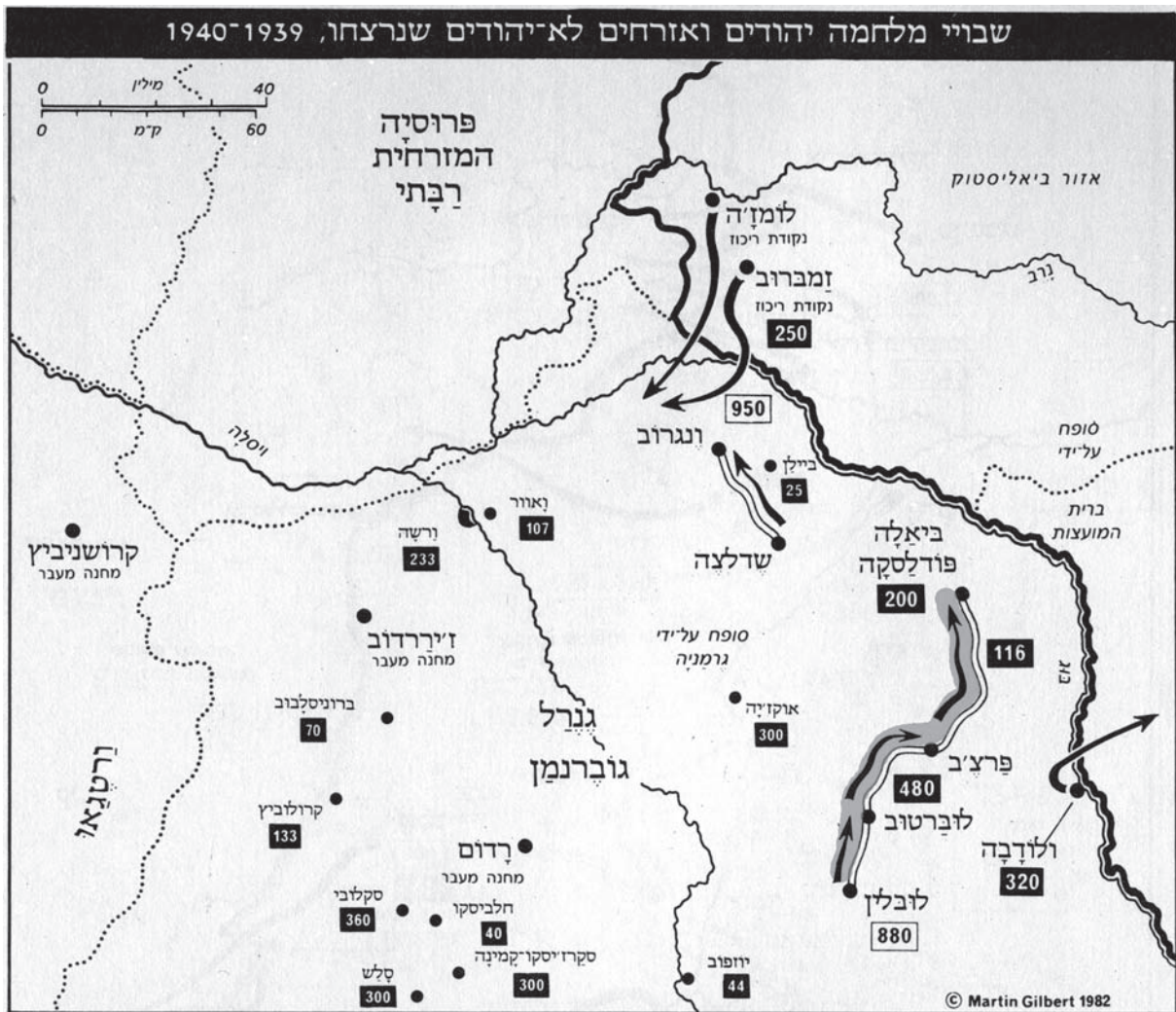
אחר קרבות מספר נפלה היחידה בה שרתתי בשבי הצבא הגרמני. עברתי מספר מחנות מעבר עד שהגעתי למחנה השבויים סטלג 33' באמטיץ שליד גובן, ליד נהר האודר. במחנה זה הופרדנו אנו היהודים מהחיילים הנוצרים, וכיהודים נפלו בחלקנו השפלות וסבל מיוחדים.

בזמנו סיפרו לנו השומרים הגרמנים כי כל היהודים הנמצאים כאן מהצבא הפולני ישלחו חזרה על ידי הגרמנים או שישוחררו ממחנות השבויים, משום שהגרמנים אינם מכירים בחיילים יהודים. כולנו, אנחנו ושאר יהודי פולין, נישלח למרכז יהודי שיוקם בסביבות לובלין, ובמילוי תפקיד זה יעסקו קבוצות מיוחדות לטיפול ביהודים.

אחר כך נשלחו החיילים הנוצרים שבמקום למחנות עבודה שונים, ואנו נשארנו במקום. כאן המקום לציין כי יחסית לתלאות שבאו עלינו מאוחר יותר היה היחס של הצבא הוגן במידה מסוימת, למרות שגם כאן לא חסרו השפלות וביזיונות.

בסוף 1939 הועברו אלינו יהודים נוספים, אשר תחילה, כתוצאה מטעויות, הגיעו למחנות עבודה בגרמניה. כולנו נשלחנו בראשית 1940 לסטלג 21' אשר נמצא ביישוב בשם שובין, ומשם עמדו לשלחנו לפולין. במחנה זה רוכזו במשך הזמן כ-600 איש, וזה היה מספרנו כאשר התחיל הפיזור.

בפברואר נשלחנו כ-300 חיילים ללובליניץ. יתר החיילים נשלחו לנקודות אחרות. כאשר הגענו למקום, לאחר

Martin Gilbert, Atlas of the Holocaust מרטין גילברט, אטלס השואה
 פברואר 1940. מצעד המוות של שבויי המלחמה היהודים מלובלין לביאלה פודלסקה

February 1940. Death March of the Jewish Prisoners of War from Lunlin to Biala Podlaska

בוססנו בשלג שהגיע לגובה של 50-60 ס"מ. ההליכה עלתה בידינו בקושי רב בגלל כל הסיבות שהוזכרו לעיל. כל הולך שנמצא כושל או נחשל אחרי האחרים - נורה. בשעת הצהריים עמד הלחם להיות מחולק בינינו, אך הגרמנים לא טרחו לחלקו חלק כחלק בין האנשים המורעבים: הם השליכו את הלחם (שקפא במשך הזמן והפך לגושי קרח מוצקים) אל תוך השלג. האנשים התנפלו כאחד על המזון המושלך, ואז החלו הגרמנים להכות בנו בקתות הרובים וצעקו כי אנו חיות רעות ואיננו בני-אדם. הסוף היה כי הלחם נשאר מוטל באשר נזרק, ואנו המשכנו בדרכנו על קיבה ריקה. את תזונתנו היחידה היווה השלג.

את העיר עזבנו אחר-הצהריים. כבר אחרי קילומטרים ספורים שמענו מדי פעם יריות, אך בגלל החשיכה שירדה לא הבנו מה פירושן. כשהחשיך לגמרי הכניסונו לתוך אסם קטן יחסית שעמד בסביבת הדרך בה הלכנו. בקושי היה בו מקום לכולנו לעמוד, אך אנו הוכרחנו לשבת - ולו גם אחד על משנהו. הגרמנים ירו מעל ראשינו כדי לוודא כי אכן אין איש עומד. כך החזיקונו במשך הלילה, תחת יריות מתמידות. תוך כדי ישיבה נודע לנו מפי אחרים כי כמה מחברינו נורו בזמן ההליכה, מתוך טענה כאילו ניסו לברוח. ברור שלאחר לילה כזה, קפואים, צפופים ומלאי רעב והשפלה, הכריחונו להמשיך בדרך הייסורים הזו מייד למחרת, השכם בבוקר.

הגענו ליישוב בשם **לוברטוב**, ושם הוכנסנו לתוך בית הכנסת. הקהילה היהודית במקום לא הייתה נכונה לקראת המון כה גדול ולא יכלה לספק לנו מזון, כי היישוב היה קטן ואוכלוסיו מועטים. את צרכינו נאלצנו לעשות במקום שבתנו.

אחרי כל זאת הוצאנו שוב, תחת מטר מכות ויריות, להמשך הדרך. הרעב הציק עד לעילפון חושים, וגם הקור והרטיבות עשו את שלהם. כעבור תקופת מה הפכנו אדישים לכול, וכל רצוננו היה לשכב ולנוח, ולו גם על השלג.

היריות תכפו והלכו, כי כל הנחשלים נורו. יש לציין שלחלק מחברינו לא היה אף לבוש ראוי לשמו, והם לבשו סרבלי עבודה קלים וכפכפי עץ אשר נתנו להם לאחר שנלקחו מהם המדים הפולניים. במצב זה נחלשו האנשים יותר ויותר, ותכיפות היריות גדלה מרגע לרגע. הגענו ליישוב שאת שמו איני זוכר, ושם עמדנו וסירבנו להמשיך. הייתה זו התנגדות ספונטנית אשר פשטה בכל הקבוצה. הגרמנים החלו להתרחק מעמקנו צעדים מספר, כנראה משום שחשבו שיש סכנה כי נתנפל עליהם. ואכן היינו קרובים לכך, שכן סבלנותנו פקעה ועצבינו היו מתוחים מדי. כיוון שכך החליטו כנראה לנקוט בשיטה חדשה: מפקד קבוצת הסי"ס ביקש מהמתורגמן שלנו גראור למסור לנו שהוא אינו רוצה לירות בחפים מפשע, מה גם שהם חיילים לשעבר, וכי אלה שנורו ניסו לברוח או שסירבו ללכת. הוא הפציר בנו להיות שקטים, ואז יתיר לנו לנוח עד הבוקר.

בחווה קרובה חילקו את אנשינו בין שני אסמים. נפלנו לרצפה באפיסת כוחות, אך לישון הרבה לא יכולנו - לא משום שהיינו רעננים, אלא בגלל החשש לבאות. קמנו והחלנו להציץ דרך החורים של האסם וראינו קבוצה של אנשינו מהאסם השני כשהם הולכים בליווי משמר סי"ס לכיוון היער. אחרי דקות ספורות נשמעו יריות, ואחר כך חזרה קבוצת הליווי לבדה. כאשר חזר הדבר שוב ושוב, החל שכלנו תופס את פירוש הדבר. החילונו לדון בינינו לבין עצמנו בבריחה על ידי התנפלות על הגרמנים, והנה שמענו צעדים קרבים. היינו מוכנים להגן על חיינו בידינו הריקות, אך הנה נכנסו כשלושים איש מחברינו שהיו באסם האחר וסירפו לנו על השיטה בה הוציאו הגרמנים את האנשים לטבח. הם טענו כי קבוצה אחת צריכה לנקות את הדרך משלג, אחרים להביא לחם וכו'. כך הוציאו אותם במרמה וללא התנגדות מצד הנידונים. לבסוף הועברו הנותרים (השלושים האמורים) אלינו, כיוון שהחשיך. הבנו כי יש להתגונן, אך כאן נתגלע ויכוח

בינינו לבין עצמנו. הצעירים והחזקים יותר טענו בזכות התנפלות, האחרים - המבוגרים והחלשים יותר - אמרו כי הכול יהיה חסר טעם, כי בריחתנו יכולה לפגוע לרעה ביהודי הסביבה וכי ממילא אין לנו לאן לברוח: הגבול הרוסי הוא במרחק 30 ק"מ, ובמצבנו אי אפשר להגיע לשם. על כן החלטנו כי אם בדרך יירו הגרמנים באנשים נוספים מקבוצתנו, יתנפלו כל כמה אנשים על השומר שהולך בקרבם. כך נחסל את כולם. גראור המתורגמן אסף מכולנו את חפצי הערך שנתרו בידינו ומסרם לידי המפקד הגרמני כדי "לרכך" מעט את לבו.

בבוקר יצאנו שוב אל הדרך. אחרי הליכה של כעשרה ק"מ הגענו ליישוב בשם **פרצ'ב**. כאן המקום לציין את יחסם החם של בני הקהילה היהודית במקום, אשר לדאבונו אינה כבר בין החיים. הוועד במקום הכין ארוחה חמה לכולנו, והם גם חיממו את בית המדרש שבו שופנו. זה היה הלילה הראשון בו נחנו מעט ואכלנו. כשעמדנו לצאת בבוקר להמשך הדרך, הקהילה סידרה על חשבונה עגלות שהובילונו למקום.

מ-600 האנשים שיצאו מלובלין נותרו בינינו רק כ-280. עשרה נמלטו בדרך, והאחרים נורו בהזדמנויות שונות. בין אלה היו נכים ופצועי מלחמה שהוצאו מבתי החולים הצבאיים ונורו כאשר כשלו בדרכם.

כאשר נשאל המפקד של הסי"ס (כמדומני שמו היה דולף) כיצד זה ירו בשבויי מלחמה, השיב כי אנו איננו שבויי מלחמה וכי **הפקודה לירות בנו באה מברלין**. למעשה הפקודה הייתה לירות בכלם, אך הוא הויעד חלק מהאנשים לעזור בבניית שדה תעופה. אותו הדבר נאמר לנו אחר כך על ידי אנשי סי"ס (אשר עם הזמן התקרבו אלינו והחליפו מילים עמו).

כאשר הגענו למקום, שכבתי על הדרגש. מרוב התאמצות שכבתי ללא אפשרות לנוע ממקומי במשך יומיים.

מהמחנה שוחררתי כעבור כשישה שבועות. כשהגעתי הביתה, רק התחלתי להרגיש את אשר עוללו לי התלאות שעברו עלי. בריאותי נפגעה, והייתי חלוש במשך זמן ארוך.

בעירי רדומסק עבדתי כנגר למען המפקדה הגרמנית במקום עד לאקציה בסוף שנת 1942. אחר כך המשכתי לעבוד עבור הז'נדרמריה ברדומסק. הייתי בין השלושים האחרונים שנתרו בעיר. ביתי היה במחנה פיונק עד שנת 1944, ומשם ברחתי והסתתרתי אצל נוצרים בצ'ינסטוחוב. שוחררתי ממקום המחבוא שלי עם בואו של הצבא האדום ב-16 בפברואר 1945. לישראל הגעתי מגרמניה בשנת 1949.

בלי לדעת לאן

אני הולך, הולך והולך
בלי לדעת לאן,
בלי יכולת להרגיש.
אני קשיש
שעברו עליו ימים קשים.
אין ביכולתי להכחיש
את מה ששומעות אוזני.
אני בודד וערירי מאוד.
רוצה לספר את מה שמרגיש.
לצערי אף אחד לא שואל,
לא מקשיב, לא מתעניין בי.
אני בסוף דרכי.
למה היא נמשכת עד אין סוף?

הייתי רוצה לשים קץ לימי
האפורים, הריקים מתוכן.
כי התקווה לימים טובים, שמחים יותר,
אבדה לי מזמן.
כנראה אין בי די כוח ואומץ
לעשות את זה.
מחוסר ברירה ממשיך.

הולך, הולך והולך,
אני כבר מאוד עייף.
מתפלל שהסוף כבר יגיע הכי מהר.
מתעורר בלילות קפוא וחושב:
"טוב שאני כבר לא פה."
אבל אני טועה.
נוגע בעצמי
ומרגיש את עצמותי הקפואות.
התסכול גובר.
בקושי רב קם,
ושוב עושה את דרכי.
הולך, הולך והולך
בלי לדעת לאן.

נובמבר 2007

משה הנדלסמן

בלדה לניצולי השואה

כשש-מאות שנה עברו מאז. המלך קזימיר מלך בפולין,
את היהודים להתיישב בארצו הזמין.
לפתע... להתיישבות בפולין בא הקץ,
עת היטלר נגד כלל יהודי אירופה יצא חוצץ.

מתקופת האבן עד להיסטוריה בת-זמננו
טרם עבר עם שואה כעמנו.
גזירות מחרידות, מרושעות, הומטרו עלינו,
זעקותינו הגיעו לפתח שערי בוראנו.

היטלר הצורר התעלה על צוררי העמים,
"את העם העתיק להשמיד!" הכריז ברבים.
ליודן-רייך את אירופה יש להפוך,
כף רגל יהודית על אדמתה לא תוסיף לדרוך.

אין להשאיר בה לפלטה זקן וטף,
להשמיד את כולם ציווה ללא נייע עפעף.
למלחמת חורמה יצא, את גבלס מינה לקדקוד,
ידוע ידע שלפי חלילו רקוד ירקוד.

קוד רקד הוא בלי מעצור, בלי הרף,
כצייד על כוונתו סימן את הטרף.
הצייד יסודי היה: בעזרת שונאינו וכלבי גישוש
את תורת "מיין קאמפף" של היטלר הביא לסף מימוש.

מחנות ריכוז הקים, ציידם במשרפות מוות ומגדלי שמירה.
אם ינוס משם איש - מידית ייך.
בתאי גזים הצטייד, וכן במשאיות חניקה,
בהן נמצאת גם אָם ותינוקה בחיקה.

כולם מתים - אחד אחד, עוד ועוד,
להעבירם למשרפות ללא סימן או עקבות.
העולם שתק, לא פצה פה, החריש,
מיאן לטמון ידיו בעסק הביש.

שתקה גם אמריקה ורוזוולט בראשה,
החריש גם היישוב בארץ, כיסה את פניו מבושה.
זוועת העולם השתוללה, לא מצאה קשב במרומים,
נותרנו לבדנו כיתומים ללא הורים.

תקופה קשה עברה על יהודי אירופה,
הכחדה מוחלטת ביצעו קלגסי השואה.
אין לתארה באף מילה חוץ מקטסטרופה,
עלטה מוחלטת ללא זיק אור ירדה על שמי אירופה.

רעב, קור, חולי וצפיפות עשו בנו שמות,
חללים נפלו מעמנו ללא שמץ של תקווה לבאות.
לשפל עמוק ירדו, לתהומות,
עת בקבוצות חבריהם הוצאו למשרפות.

והנה האות הגיע! מחול השדים פסק,
וכוח הזרוע של בנות הברית פתח במאבק
להשמיד את הרוע שבאנושות,
להביא אלינו את זיק האור, זיק הפדות.

לאחר הכחדת הטורף הנאצי מעל פני האדמה
שוחררו הניצולים, האודים, פדויי השואה.
ואז... רק אז נרתמו בני היישוב והנהגתם
להביא את ניצולי השואה למכורתם.

מפעל העפלה היה לברכת הארץ ולמפעיליה,
רבות אז עשו להעלות את שרידיה.
כאן במולדת לא התקבל הכול כמובן מאליו,
נראה שבכך לא תמו תלאותיו.

הבריטים שלטו אז בארץ אליה הובאנו,
נפשם לא יצאה לקראת פגישתם עם שרידינו.
את גבולות הארץ נעלו בפנינו,
לקפריסין חיש-מהר הוגלינו.

מחנות המגורשים בקפריסין, גדרות תיל מסביב ומגדלי שמירה,
כל החולם לנוס מהם מִיִּדֵית נורה.
בתום שנתיים במחנות ההסגר, ובעזרת האל,
פדתה אותנו מידי הבריטים מדינת ישראל.

בכך בא הקץ לנדודינו - מלובלין למולדתנו.
כאן הקמנו משפחה ועתיד לילדינו.
ארץ מכורה, ארץ עליה חלמנו כל חיינו,
בה הִקְיֵנו שורשים לדורות שיבואו אחרינו.

דף מספר

בת שש שנים וחצי הייתה רינה פריד כשהופצה לובלין.
את ילדותה בלובלין הכבושה, בגטו לובלין ואחר כך בזהות בדויה אצל פולנים, היא מתארת בדיוקנות ובצבעוניות
בספרה המרתק "פרחי כפור".
הספר יצא לאור בהוצאת "חלונות", ת"א, 1999.
דף אחד מספר זה אנו מביאים כאן:

רינה פריד נוימן

פרחי כפור

Rina Fryd-Neuman / Flowers of Frost ספרה של רינה פריד נוימן

הצהריים דפק על דלתנו נער שכן ומסר לאמא שאשה
אהובה בשם יאנובה מחכה לה במעלה הרחוב, ליד הגדר.
אמא נאותה לקחת אותי איתה. כבר מרחוק ראינו את
יאנובה. פניה המחייכות העלו בזכרוני את ריחות הבית
הישן. היא אמרה שגדלתי מאוד, אם כי צבע עורי אינו
משובח כפי שהיה עת היא האכילה אותי, ובכל זאת,
ציינה שאני ילדה יפה. ובכלל, שיהרגו אותה, לולא נוכחה

בבוקר "קושט" כל הגטו בפלקטים גדולים המצוויים על
היהודים להביא לבית הקהילה את כל זהבם וכספם.
כמו כן אסור מעכשיו ללבוש מעילי פרווה ואפילו
צווארונים מפרווה, וכל העובר על הצו, דינו מוות. כנראה
שהדים על הגזירות הגיעו גם לצד הארי. לאורך הגטו
הורגשה מהומה. מכרים פולנים מימי השלום ניסו לשדל
את העוברים והשבים לקרוא למכריהם. בשעות אחרי

כובע הקוזאקים של אבא, הוא במדף העליון. חבשתי את הכובע הגבוה של אבא וצעדתי כמו במצעד. לשונות האש עדיין לא התגברו על השועל כשהשלכנו לתוכם את הכובע. אמאילה, מה עם הצווארונים שעל מעילי החורף שלנו? אוי - טוב שהזכרת, שמחה אמא, תביאו את המעילים וגם מספריים. אני רוצה לשרוף את שלי, הפצרתי. גם אני גם אני, התכופף אחרי סאמק. אמא הסכימה. כל אחד מאתנו הורשה לשרוף את שלו. הצווארונים הדקים שלנו לא הצליחו להנמיך את הלהבה העליונה. מה אתם עושים? שמענו פתאום את קולו הנדהם של השכן שהחליף את מון-שרי. אותו הצלחנו לראות רק במעומעם מבעד לעשן. הסרחתם את כל הדירה. שורפים את הפרוות, הצהרתי בעליצות. "א נקומה אופ די ונצן," התהדר סאמק כמו טווס במילים שכלל לא הבין. אם כבר מסריח ממילא, חכו רגע. השכן נעלם מאחורי מסך העשן. הנה קחו, זרק לדינו פרוות איכרים רקומה. גם את זה, וזה של אבא ז"ל. ה"זה" היה מין כובע חרדים עטור פרווה. אין יותר. אולי יש עוד משהו, הפצרנו בו, לאשתך אין כלום? אין, הצטער השכן בתמימות. החלפנו בעד לחם. חבל, השעשוע הנפלא עמד להסתיים. אמא, אולי אפשר לשרוף לא רק פרוות? באמת, אין שום זהב וכסף? די ילדים, מספיק השתעשענו. בואו נצא, צריך לאוורר.

בלידתי, לא הייתה מנחשת שאני יהודיה. אז פנתה יאנובה לאמי וציינה כי שמעה שעל היהודים האומללים למסור את רכושם לגרמנים, יימח שמש, ועל כן חשבה שאמא בוודאי תעדיף למסור לה את שעון הזהב שלה ואת הפרות והסייחים לשמירה עד שירווח. לשם כך כיתתי רגליי - התחייכה. אמא חייכה בחזרה חיוך עקום. בפרווה שלי מתהדרת כבר מזמן השוערת של הבית ברחוב השוק, אשר ארגנה לנו עגלת עצי הסקה בחורף הקודם. באשר לשעון הזהב שלי - אכלנו אותו. עוד אכלנו את טבעות הנישואין של הורי, של בעלי ושלי. ואת השעון בעל השרשרת של חמי וכן את שעונו של בעלי. נו, אם כך הוא הדבר, הצטערה יאנובה, הרי עלי לרוץ, יום חמישי היום ואני הולכת לבקר את הילדים. חבל, אני הרי רציתי לעזור לכם. שלום יאנובה, תהיי בריאה. בקרוב יחליפו את השמירה היהודית בשומרים אוקראינים וגרמנים. לקראת הלילה עלינו להתרחק מן הגדר. בבית, העלתה אמא אש בכיריים והתחילה לדחוס לתוכם את צווארונים הפרווה של המעילים. ריח התנור לא גרע מאצילותה המשונה של אמי, שדבקה גם בנו. "א נקומה אופ די ונצן," צחקה אמא בדוחפה לתוך הכיריים את השועלה המהווה במקצת שלה. תביאי את

זכרונות של ניצולי שואה שטרם פורסמו או שאינם נגישים Worldwide Shoah Memoirs Collection (Claim Conference)

ועידת התביעות מקימה אוסף ממוחשב עולמי של כתבי זכרונות של ניצולי-שואה אשר טרם פורסמו או שאינם נגישים, ואשר נכתבו על-ידי ניצולי השואה. יש חשיבות עליונה בשימור זכרונות כאלה למען הדורות הבאים. אנו פונים אל כותבי-הזכרונות בבקשה להגיש כתבי-יד. הדאגה העיקרית בשעה זו היא שהמספר הרב ביותר של סיפורים אישיים ישומרו למען ההיסטוריה. כל סיפור של הישרדות הוא ייחודי, וכל סיפור שכזה ראוי להיות מסופר ולהישמר.

הסבר נרחב אפשר למצוא באתר http://memoirs.claimscon.org/he/associate_he.php

הגשת החומר בישראל:

גבי ברון

מתאם אוסף הזכרונות,

ועידת התביעות,

בית-האומות,

דרך חברון 101, ירושלים 93480

דוא"ל: Gabriel.Bron@claimscon.org טלפון: 02-6712711, פקס: 02-6712731

אלטע מויד

בעלי הדירה, ובחדר - שהיה חדר שינה, חדר אוכל ו"סלון" - נפגשו השניים ליד תנור החרסינה הלבנה שחומם בפחם.

בת המארחים, ילדה סקרנית, הרגישה שנרקמות מזימות. היא חשה שכדי לגלותן טוב יהיה להימצא במקום ההתרחשות. הכול הצביע על כך שמוקד ההתרחשות נמצא ליד תנור החרסינה שבסלון. היא הצטרפה אל הזוג "הצעיר".

את השיחה שהתנהלה בין השניים לא היה קשה להבין. הדברים שהילדה שמעה נשארו בזיכרונה במשך שנים רבות, כי את תוכן השיחה היא נדרשה למסור פעמים מספר להוריה ולקרובי משפחה אשר ניסו להבין את הסתלקותו של ה"חתן".

לדעת הילדה השיחה הייתה מעניינת:

הוא: "שמעתי שהגברת מהעיירה יוזפוב."

היא: "כן."

הוא: "איך שם בית הכנסת?"

היא: "גדול."

הוא: "יש אנשים אמידים שלוקחים 'אורח' לארוחת ליל

שבת?"

היא: "כן."

הוא: "יש לך שן יפה מזהב."

היא: "תודה."

הוא: "זה ניתן לעשות אצלכם בעיירה?"

היא: "כן."

במשך זמן רב כינויה בקרב בני המשפחה היה "אלטע מויד" - רווקה זקנה.

כמקובל כולם דאגו לה לחתן. האח הבכור היה נשוי, שתי אחיותיה היו נשואות, ואילו היא הייתה סמוכה עדיין על שולחנם של ההורים בעיירה הקטנה. בקרב הבחורים המקומיים לא נמצא בן זוג שיתאים לה. חשבו אולי הקרובים בעיר הגדולה יוכלו לסייע ולמצוא שם חתן, אפילו לא יהיה בעל אמצעים. דובר גם על כך שאלמן עם ילד יוכל לבוא בחשבון כחתן.

המחשבה הייתה שבעיר הגדולה אולי יימצא בחור ישיבה אשר יראה בשידוך עמה פיתרון לבעיותיו החמריות. אמנם היא לא יפה כל כך, נמוכה וחוזרת על כמה מילים באותה השיחה (גם באידיש וגם בפולנית), אבל הודות ל"ייחוס" של בית הוריה היא נחשבת לשידוך טוב. היא יודעת לבשל, לנקות ולספר את שהצליחה לקרוא בספרים בפולנית - סיפורים מרגשים על אהבה.

מצווה היא לזווג זוגות. קרובת המשפחה בעיר הגדולה מצאה מועמד והזמינה את ה"צעירה" ל"זעאונג" - התוודעות עם בחור שלמד בישיבת חכמי לובלין והיה זקוק בדחיפות לקורת גג. כתבו לה מכתב בהול והזמינו אותה לפגישה עם המועמד. היום מכנים פגישה כזאת "דייט".

התרגשות גדולה שררה בבית הקרובים. אירוע כזה אינו קורה בכל יום. דירת החדר (והמטבח) נוקתה, והמיועדת הגיעה בדיוק בזמן. הפגישה נקבעה לערב חורפי. לא נפגשו בבית קפה, זה לא היה מקובל. במטבח הצטופפו

כעבור זמן קצר פרצה מלחמת העולם השנייה, ורבים מהיהודים נמלטו לשטח שבשליטת הסובייטים. אמרו שבטוח יותר להיות שם מאשר להישאר עם הגרמנים. אבל הרוסים לא סמכו על הפליטים הפולנים והגלו אותם לסיביר, לרבות את "הרווקה הזקנה". לבדה וללא משפחה נדדה למקומות זרים, לא מוכרים. היא הגיעה למחנה עבודה של "בודדים".

במחנה היא התבלטה בין הנשים. בעיניה השחורות והעצובות הופיעה דמעה, וסיפורה על אודות עזיבת הוריה הזקנים והיעלמותו של החתן נשמע טרגי.

גברים רחמנים ביקשו לנחמה ולהתנחם בה. נמצא לה בן-זוג מתאים. היה זה גבר בודד, מהנדס מפולין שהורגל לחיים טובים. היו משרתות בבית הוריו, והוא היה בן מפונק להורים אמידים. בתנאים החדשים שיצרה המלחמה לא היה מי שישרת אותו, ולכן הרעיון להתחתן נראה לו פיתרון טוב ומועיל. בהיותם זוג הם השתחררו ממחנה העבודה של ה"בודדים" ועברו למחנה אשר התגוררו בו משפחות.

נושא השיחה של כולם היה האוכל. האם השיגו אוכל או לא? האם חילקו פחם? הוא עבד והיה זכאי למנת לחם גדולה. היא ניקתה, תיקנה, בישלה וגם עבדה מחוץ לבית. כך נמשכו חייהם המשותפים.

ברדיו נשמעו ידיעות שבישרו על התקדמות הגרמנים

לעומקה של רוסיה. המאמץ המלחמתי נדרש מכל אחד. בהיותו מהנדס הוא עבד בבית-חרושת ותרם מידיעותיו. אמנם הזוג שרד ביחד במלחמה, אבל לאחריה כל אחד מהשניים המשיך לחוד. לקראת סוף המלחמה הקשר ביניהם תם. השיחות התקצרו, הצורך שלו בשירותיה הצטמצם. שניהם חזרו לפולין. באחד הימים הוא יצא לחפש אחר קרובי המשפחה שלו. לא נודע לה אם מצא אותם. אליה הוא לא חזר.

עתה הייתה בודדה שוב, אבל יכלה לספר על אודות חי הנישואים שלה, על היעלמותו של החתן בפרוץ המלחמה ועל בעלה המהנדס שיצא את ביתם ולא חזר. נעלם. לא ידוע לה מה עלה בגורלו, הלוא בפולין שאחרי המלחמה החיים לא היו בטוחים.

גם הסיפור הזה נשמע טרגי.

איש מבני-משפחתה לא שרד בפולין. היא עלתה לישראל עם שארית הפלטה. כאן היא מצאה בקלות בן-זוג חדש - גבר בודד שמשפחתו נספתה בשואה. השיחות עם בעלה ועם מכריה עסקו בעברה שלה, אשת מהנדס שנעלם בזמן המלחמה. לסיפור העצוב הייתה מוסיפה: "בן-זוגי הנוכחי אינו תחליף לבעלי הראשון. אבל באין ברירה, כעולה חדשה בודדה בארץ, חייבים להמשיך... אתם מבינים?"

באזכרה האחרונה ביום השואה קראה יהודית מאיר את השיר הזה
ביידיש ובעברית. השיר נמסר לעיתון באדיבותו של דייר מרדכי
יושקובסקי מהרשות הלאומית לתרבות יידיש

יוסף פאפיערניקאָוו אונטער די פוילישע ביימעלעך

אונטער די פוילישע גרינינקע ביימעלעך
שפילן זיך מער נישט קיין משה'לך, שלמה'לך;
שפילן זיך מער נישט קיין שרה'לך, לאה'לך,
נישט אויף קיין גרעזעלך; נישט אונטער שנייעלעך.

ס'הילכן שוין מער נישט קיין יידישע שטימעלעך
פון די קונדסימלך, מאָטעלעך, שימעלעך,
מיט די צעקרעלטע, צעדראפעטע צורה'לך
פונעם באווייזן וואונדיירים און גבורה'לעך.

ס'טרויערן איצטער די פוילישע ביימעלעך,
טויט זענען יידישע היימען און היימעלעך,
טויט זענען געסעלעך, חרוב - - די הייזעלעך
וואו עס פארשטעקן זיך קינדער, ווי מייזעלעך;

יידישע קינדער מיט גרויסענע אויגענעס
שווארצע, אזוי ווי מיט חושך פארצויגענע,
אויגענעס פולע מיט פחד פארלאָפענע
אונטערן אומגליק דעם "ברוינעם", געטראָפענע.

יוסף פפירניקוב מהמשוררים הראשונים בארץ ישראל.
נולד בוורשה 1899 ונפטר בתל-אביב 1993.
עלה לארץ כחלוץ ב-1924.

השיר "בין עצי פולין הירקרקים" נכתב
אחרי השואה תוך התייחסות לשירו של
ביאליק "בין העצים הירקרקים".

יוסף פפירניקוב בין עצי פולין הירקרקים

בין עצי פולין הירקרקים
מוישה'לך, שְלוֹימָה'לך, כָּבֵר לֹא מְשַׁחֲקִים.
לֹא מְשַׁחֲקוֹת כָּבֵר שְׁרָה'לך, לֹאֵה'לך,
לֹא עַל עֵשֶׁב יֶרֶק, לֹא עַל שְׁלֵג רֶךְ.

קולות יהודים לֹא מֵהֶדְהִדִים,
אֵין מוֹטִילֶךְ וְשִׁמְעִילֶךְ הַקּוֹנְדִסִים
עִם מְרֵאָה פְּנִיָהֶם הַחֲבוּלוֹת, שְׁרוּטוֹת,
לֹא יִתְפָּאֲרוּ עוֹד בְּנִסִים וּבְמַעֲשֵׁי-גִבּוֹרוֹת.

אֲבָלִים עֲצֵי פוֹלִין הִירְקָרְקִים
עַל מוֹת הַבְּקִתוֹת וּבְתֵי הַיְהוּדִים,
עַל מוֹת הַרְחוּבוֹת, עַל חֶרֶבֶן הַחֲדָרִים
שֶׁם יִלְדֵי יִשְׂרָאֵל מִסִּתְתָרִים פְּעֻכְבָּרִים.

יִלְדֵי יִשְׂרָאֵל וְעֵינֵיהֶם גְּדוּלוֹת,
שְׁחוּרוֹת הָעֵינַיִם כְּמוֹ בְּחֶשֶׁךְ טוֹבָלוֹת.
מְרַחְבוֹת הָעֵינַיִם מְלֵאוֹת פְּחָדִים
מִפְּגִיעַתָם הָרָעָה שֶׁל "חוֹמֵי הַמַּדִים".

תרגום מיידיש: **יהודית מאיר**
עיבוד לעברית: **נטע זייטומירסקי אבידר**

חיים נחמן ביאליק בין העצים הירקרקים

בין העצים הירקרקים
מוישה'לך, שְלוֹימָה'לך, מְשַׁחֲקִים.
כְּנֶף מְעִילוֹן וְטִלִית קִטְנָה -
יִלְדֵי יִשְׂרָאֵל הָרַפִים הָמָה.

קָלִים מְנוֹצָה, דְּקִיק הוּא הַגּוֹף,
עוֹד רָגַע פָּרְחוּ וְיוֹכְלוּ לְעוֹף.
חַיֵשׁ יַחְטְפוֹם רוּחוֹת קָלִילִים
כְּאֵלוּ הָיוּ רַק גּוֹזְלִילִים.

רַק עֵינֵיהֶם בּוֹעֲרוֹת כְּאֵשׁ,
וְשִׁתֵי נְקוּדוֹת מְבַרִיקוֹת בֶּן יֵשׁ.
יוֹקְדוֹת לוֹחֲשׁוֹת וְטוֹבָלוֹת בְּזֵיו
מְבַרֵק נְבוֹאָה גַם בְּפִלֵא שְׂבִיב.

חוֹלְמוֹת עַל מְחָר, תוֹהָה מְבֹטָן
עַל תְּמוֹל כִּי עָבַר, עַל צְפוֹר בְּגֵן
יִלְדֵי יִשְׂרָאֵל, מִי יִתֵן עֵינֵי
יְהִיו כְּפָרֵת עֵינֵיכֶם, בְּנֵי.

באזכרה האחרונה ביום השואה קראה יהודית מאיר את השיר הזה בידיש ובעברית. השיר הוא באדיבותו של ד"ר מרדכי יושקובסקי מהרשות הלאומית לתרבות יידיש.

ל"קבצן השביעי" של הרבי מברצלוב:
רבי נחמן מברצלוב מספר סיפור אודות שבעה קבצנים, כל אחד מהם בעל מום שונה: החרש, מסתבר בסופו של דבר, שומע יותר טוב מאנשים שומעים, הצולע, אמנם מתקשה בהליכה, אך הולך בדרך ישרה, וכן הלאה ... רק הקבצן השביעי, המגמגם, אינו מסוגל לספר את סיפורו. איציק מנגר כותב משל על קבצן שביעי זה בשואה.

איציק מאנגער

צום בראצלאווערס "זיבעטן בעטלר"

זיבעטער בעטלער, פארענדיק די מעשה!
מיר זיינען די לעצטע הערער.
אזויפיל יידן האָבן זיך נישט דערווארט, צו וואָס-זשע ווארטסטו מערער?

זיבעטער בעטלער, דו דרימלסט, דו שווייגסט, און די וואָלקנס ווערן שווערער - -
מיר ווארטן, דערצייל. טאָמער ווערט צו שפעט, ווער וועלן זיין די הערער?

איציק מנגר הקבצן השביעי

הקבצן השביעי, שים קץ לספור!
אָנו אַהרוני מאַזיניך.
התמַעטו היהודים המחכים לקולך,
לָמָה תַעצֵר דְבָרֶיךָ?

הקבצן השביעי, אַתָּה נָם, נְאָלָם.
קוֹדְרִים הַעֲנִינִים וְכָבֵד הוּא צָלָם.
אָנו מַצְפִּים, סִפְרֵ! אִם עוֹד תּוֹסִיף לְהִתְמַהֵמָה,
הָאֵם יִשְׁאַר לָךְ שׁוֹמֵעַ?

תרגום מידיש: יהודית מאיר
עיבוד לעברית: נטע זייטומירסקי אביזר

תרומות • באשטייערונגען

תרומות שנתקבלו מנובמבר 2007

סכום	שם משפחה ושם פרטי
200	פלומנקר (פרייד) יוכבד
200	פנסטרמכר חנה
300	פרידמן ברוניה
50	פרידמן דוד
100	פרידמן דוד
150	פרידמן יורם
300	פרידמן מרים מנדלמינק משה
330	פרל דליה וברוך
100\$	צינמון יוסף
100	קוסמן מיכאל
50	קופל רלה (לוינשטיין)
200	קיזל אסתר
200	קיזל אסתר
100	קיטלין פרסמן ענת
200	קצנלבוגן אביגדור
200	קרן רות וגרדל מרים ועמנואל
200	קרשון שפרה וגרדל שמואל
100	רוזן ענת
200	רוט שולה
100	רייר שמעון (לדר)
150	שביט חיים
200	שהם מיכל וזיו אסתר
500	שטוקפיש דוד
200	שטרנשוש חנה
200	שייביץ מרים ואלכסנדר
100	שיצמן שמעון
100	שכטר מירי (קצנלבוגן)
200	שרון דפנה ומנחם
300	תמרקין אביבה

סכום	שם משפחה ושם פרטי
150	הלברשטט אהרון
150	הנדלסמן משה
150	הרץ יצחק
200	וקשול יוסף
300	זילברשטיין מרדכי
500	זינגר לאוניה
250	זיסברג שמואל
200	טנגאוזר דנה
200	יניב שרה וגדעון
50	ישמעלוף טובה(ויזנברג)
50	כהן אסתר (ריפקרמן)
200	כזהנדלר יהושע
100	לאורה אמירה
100	להב שלמה (לוינסבוים סלומון)
150	ליוראנט אלכס
200	לייבנד עודד
100	ליכטנברג זהבה
150	ליפשיץ מיכאל
100	מונטל מרים
200	מילשטיין עדה ומשה
100	מנדלבאום סימה
1,000	מנדלי אסתר
200	משולם לאה
100	נויישטיין נתן
300	סלומון עליזה (מיטלמן)
100	סלונים מינה (ניישטיין)
100	פאולמן (לרנזון) אורית
200	פולברמכר צילה
100	פייגנבאום בלה ע"ש הורוביץ אריה
100	פלדמן ויטה

סכום	שם משפחה ושם פרטי
20\$	Hollander S.
800	Michael Rozenbush
200	אבידר יעקב
100	אבן-חן צבי
100	אדלר פנחס
100	אובליגנהרץ אריה וצ'שה
400	אור (ווסונג) אלי
100	אורנשטיין אליעזר
300	אטלס דליה
300	אידלסון אסתר
200	אינגבר עליזה ולרר שושנה, לזכר רבקה הירשנהורן
50	אקרמן חיים
250	ארבוס מרים
100	ארדון יהודה גדור
200	בהיר רגינה
120	בודוך הלה
150	בך דיאנה
100	בן-חורין (לרנזון) רבקה
100	בר זאב אווה
200	ברוש (פלומנקר) שרית
250	בר-ישראל שמואל
250	ברנע שרה
120	גוטורמן יעקב
300	גולדמינץ חוה
300	גורני (גריצמכר) איתן
100	גרוסמן יעקב
250	גרינפלד שרה ואלכסנדר
200	דונר דבורה
300	דורפסמן סוסנה יעקב
50	הד יצחק
120	הולצמן עדה

לזכרם • צום אַנדענק • IN MEMORY

משה זלצמן ז"ל

20.12.1920 - 28.12.2006

ב-20 בדצמבר 1920 נולד בלובלין משה זלצמן, בן למרדכי ולשרה לבית קוה. הוא נפטר לפני כשנתיים, ב-28 בדצמבר 2006. משה ואחותו רבקה היו היחידים שנותרו ממשפחה ענפה וברוכת ילדים אשר נספתה בשואה. משה היה בן-דוד מדרגה ראשונה של אבי, גרשון אדלמן ז"ל. חנה (אמו של אבי) ושרה (אמו של משה) היו אחיות לובלינאיות גאות. משה התחנך ולמד בעיר לובלין. הוא השתייך לתנועת 'השומר הצעיר', כמו גם אחותו רבקה. לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה עזב את בית הוריו ויצא להכשרה

ברוסיה לקראת העלייה לארץ. אחותו רבקה עלתה ארצה שנים מספר לפני פרוץ המלחמה והייתה חברת קיבוץ כפר מסריק עד ליום מותה.

המשפחה שונתרה בלובלין נספתה. בתקופת המלחמה משה פעל רבות להצלת נוער יהודי והעלתו לארץ, לרבות נטילת חלק במבצע הבאתם ארצה של "ילדי טהרן".

משה עלה ארצה במסגרת ההכשרה, התיישב בקיבוץ אילון שבגליל העליון ועבד בו גם כלולן. בהמשך הבין שחיי הקיבוץ אינם לטעמו, עבר לגור בתל-אביב ועבד כמדריך חקלאי ב'תנובה'. הוא היה מעורב בהקמתם ובפיתוחם של יישובים ומושבים חקלאיים בכל אזור השפלה.

עבודתו במושבים הייתה בגדר עשייה אדירה ומקור לגאווה עבורו. הייתה זו "הגשמה לְשִׁמָּה". עשייתו הברוכה זיכתה אותו בפרסים ובאותות הוקרה ברמה הארצית. במהלך שנות עבודתו הרבות קשר קשרי ידידות נאמנים עם תושבי המושבים ועם משפחותיהם. הוא ליווה, תמך ועודד אותם לאורך כל הדרך.

חקלאות ועבודת האדמה היו שתי אהבות חייו. משה היה ממייסדי 'ההיפר שוקי הראשון של 'תנובה' והיה מרכז האגף החקלאי.

משה לא נישא מעולם, אך לא הרגיש בודד. הוא היה מוקף תמיד בהמון ידידים ובמשפחה תומכת. משה היה אדם חם, ישר, צנוע, בעל עקרונות

ועקשן כפרד. למסירותו ונאמנותו לקרובים לו לא היו גבולות. משה ידע לממש את כל המטרות שהציב לעצמו ללא פשרות. בלטה במיוחד אהבתו לילדים: הייתה לו גישה נפלאה אליהם, ולמביט מהצד דומה היה כי במשה יש משהו מן הילד - עיניים כחולות נוצצות, צחוק תמידי וחיוך שובה לב ומלא אהבה וחום.

משה היה שותף פעיל ב'ארגון יוצאי לובלין'. הוא שימש כגזבר הארגון עד אשר בריאותו בגדה בו. מבעוד מועד הוא דאג להעביר את המושכות לבני הדור השני ולהכניס רוח צעירה, רעננה ויוזמת לשורות הארגון. כמה חבל שלא זכה לראות את הפריחה והעשייה הברוכה של הארגון המתחדש.

משה טיפח לעצמו בית למופת - לרבות גן פורח, ספרייה עשירה ואווירה חמה ומיוחדת.

בזיכרוני משה נחרת כאדם שאהב לאהוב, אהב את משפחתו והיה מסור ונאמן באופן מוחלט. משה היה חלק בלתי נפרד ממשפחתי והשאר חותם משמעותי שסייע בגיבוש אישיותי. הוא ליווה אותנו ואנו ליווינו אותו בכל שמחותינו, כאבינו והתלבטויותינו. אנו ידענו והוא ידע שיש על מי לסמוך. יהי זכרו ברוך.

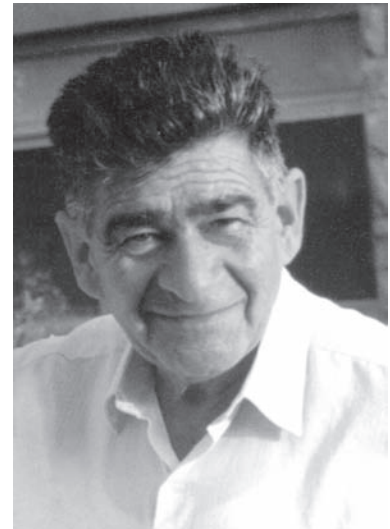
אוהבים ומתגעגעים,

חנה שטרנשוס
יולי 2008

אלכסנדר [אלכס] גרינפלד ז"ל

בן שרה (לבית טרכטר)
ועובדיה ואח לויקטור
שנספו בשואה

לובלין 1922 - רמת גן 2008

דבקת בחיים נחוש בדרכך

כמה שבועות לפני מותו של אבי הלכנו יחד לאופרה ושם בהפסקה שמעתי סיפור על אופרה אחרת. עם תום מלחמת העולם השנייה ב-1945 החליט אבא שלא לחזור לפולין, מאחר ולמיטב ידיעתו לא שרד איש מבני משפחתו. כוונתו היתה לעלות ארצה דרך איטליה. הוא הגיע לברינדזי חסר כל ואת חבילת המזון הבסיסי שקיבל מהסוכנות מכר מדלת לדלת כדי להשיג מעט כסף למימון מקום לינה.

בשארית הכסף הוא קנה כרטיס ל...אופרה!

לאחר המופע הוא עשה חלק מדרכו ברגל, הנעליים לחצו והוא צעד יחף כ-7 ק"מ. השלפוחיות הקשות שחטף לא אפשרו לו לדרוך במשך שבועיים, אבל הוא היה מאושר כי הוכיח לעצמו שלמרות כל מה שעבר - לא איבד צלם אנוש. הוא הרגיש שוב בן אדם. כזה היה אבי.

בשנת 2004 עשינו איתו, בעלי ואני, מסע שורשים לפולין.

היה לו מאוד חשוב להראות לנו גם את החיים הטובים שחוה בפולין עד גיל 18, טרם גורש מביתו. ביקרנו בלובלין - בבית בו נולד, בגן הציבורי בו שיחק, הלכנו יחד את הדרך הקבועה לבית הספר שלו וראינו היכן התגוררו בני המשפחה.

בזקופנה סיירנו במקומות בהם נהגו לנפוש ולטייל בקיץ, שכללו טיפוס ברגל על ההרים מסביב וטיולי אופניים לאורך נהר הדונאיץ. כך למדנו על מקור אהבתו הרבה לטיולים, לנופים ולטבע, אותה המשיך בטיולים למיטיבי לכת בארץ ובטיולים עצמאיים בחו"ל.

הצד האחר של המסע לפולין היה נתיב ההישרדות וההימלטות מהצורר הנאצי.

אבא, שתמיד דיבר מעט מאוד על עצמו ולא סיפר כמעט דבר על עברו, סיפר בפעם הראשונה סיפורים מדהימים ומסמרי שיער.

בפעם הראשונה, בגיל 48, למדתי בעצם מי הוא אבא שלי ולו במעט. הוא הראה לנו מקומות בהם הסתתר, דרכי הימלטות אמיצות

ומחנות ששרד.

אבא אמנם ביקר בפולין לפני כן כעד מלווה של משלחות נוער מהארץ ומחוו"ל, אך הפעם היתה לי הרגשה שהוא חש גאווה על כך שהוא מתהלך זקוף קומה ביחד עם בני משפחתו באתרים אלו.

ממסע הישרדות קשה זה נותר אבא לבד. לבד זה ליווה אותו כל חייו. ואנחנו הבנו עכשיו יותר מקרוב, עד כמה כל מה שעבר בתקופת השואה חישל אותו ולימד אותו להיות אדם נחוש, לוחם וחזק, מופנם מאוד ומאמץ בעצמו.

עם עלייתו לארץ בשנת 1946, עבד קשה כפועל פשוט בתחומים שונים ובתנאים קשים, בהיותו נחוש ללמוד ולהתקדם. השואה קטעה את חלומו להיות מהנדס, וכאן הוא בחר להיות רואה חשבון, כהמשך וזיכרון לאביו שהיה מנהל חשבונות בלובלין.

מקצוע זה התאים מאוד לאופיו. הדיוק, הקפדנות והירידה לפרטי פרטים ליוו אותו עד יומו האחרון בכל תחומי חייו.

בתחילת שנות ה-50 נפגש עם אמא - שרה זוברמן (לבית מגר) מששמע שאף היא ילידת לובלין ששרדה את השואה. הם התחתנו ונולדתי אני, בתם היחידה.

ההמשכיות של המשפחה היתה מאוד חשובה עבורו. הוא היה גאה כל כך בשני נכדיו וליווה מקרוב את הצלחותיהם.

אבא לא דיבר הרבה, אבל היה מאושר במה שהצליח להגיע אליו ושלמרות ועל אף הכל הצליח להקים משפחה בישראל.

ורדה אמירה

לביית פינקלשטיין ז"ל

8.11.2007 - 27.5.1914

אחריה עד מעבר לנהר ומעבר לגבולות העיר, אל השדות, עד שהבחין בך שכן שעבר במקום במקרה והחזיר אותך הביתה. הילדה שהקדימה את כולם עם שחר ורצה לקטוף פטריות וגרגרים ביער וחזרה עם הסלים הכי מלאים. הילדה שאהבה פרחים כל כך ושתלה אותם בכלים שונים - בחריצותך ובדאגתך הרבה החלפת להם את האדמה מדי חודש. אני אוהבת ומתפעלת מן הנערה האמיצה והגאה. כשילדים אנטישמים זרקו עליך אבנים בדרך לבית הספר, זרקת עליהם

אמא שלי האוהבה ורדה,

אני אוהבת אותך. אני אוהבת אותך. אני אוהבת ומחייכת אל הילדה הקטנה שגדלה בלובלין. כבר אז אמיצה ומלאת חיים והומור, וכבר אז כוח החיים ואהבת החיים הרחבה שלך פרצו גבולות ומגבלות. כבר אז אהבת מוזיקה כל כך שלא היה די לך במוזיקה האופיינית לסביבתך. היית רק בת ארבע כשהגיעה תזמורת וצעדה ברחובות העיר - ואת נשבת בקסמיה וצעדת

אלכסנדר גרינפלד הגיע כמעט לגיל 86. עד כחודש לפני מותו עדיין היה מלא חיוניות, פעיל ונמרץ. תמיד מתעניין ומציע תמיכה ועזרה, תמיד שם בשבילנו.

לאורך חייו וגם משנודע לו כי זמנו קצר, נהג כגיבור אמיץ והוא זה שחזק אותנו. כמה חשוב, שעוד הספקתי לומר לו כמה אני אוהבת אותו וגאה להיות בתו.

אבא, החודשים האחרונים היו כל כך קשים ועצובים, אך אנו משתדלים ללכת בדרך שהארת לנו ולהיות חזקים ושורדים, כפי שאנו יודעים שהיית רוצה בשבילנו.

היית עבורנו דוגמא וסמל. אתה חסר לנו מאוד.

מתגעגעים,

**אשתך - שרה גרינפלד
בתך וחתנתך - אורה ואבי
קורנבלום
נכדיך - ליאור ונועם**

אבנים בחזרה וצעדת בגאווה בדרכך. אוהבת ומתפעלת מן הנערה בת ה-14: משפחתך גרה אז בכפר ולפי מנהגי המקום לא חשבה שנערה אמורה להמשיך וללמוד. באהבת הדעת העזה שלך והסקרנות גילית אומץ ונחישות, עזבת את משפחתך ועברת לגור לבדך בעיר. את לימודיך בבית הספר התיכון מימנת באמצעות מתן שיעורים פרטיים וסיימת את הלימודים בגימנסיה הפולנית בהצטיינות יתרה. בזמן בחינת הבגרות בספרות פולנית העבירה לך המורה את מחברותיהן של שתי תלמידות נוספות, ואת כתבת גם את חיבוריהן.

ואני אוהבת ומעריצה את הבחורה הצעירה שהבינה כי לובלין של אז לא הייתה מקום מתאים לצעירה מלאת סקרנות באשר לחיים, בעלת תאוה ללמוד וליצור ורגש עז של עצמאות ושל גאווה אישית ולאומית. בחכמתך ובאומץ לבך חילצת את עצמך משם, וכאוד מוצל מאש הגעת הנה בגפך.

אני אוהבת ונרגשת מהאישה הצעירה שידעה לבנות חיים חדשים. חיים מלאים ביופי, ביצירה, בהרחבת הדעת ובאהבה. היית כה גאה בבניין הארץ ושמחת בכל הישגיה של המדינה החופשית.

אני אוהבת וקצת מקנאה באישה שאת, זו שעושה הכול הכי טוב. גידול פרחים ב"אצבע ירוקה"; למידת תשע שפות; תפירת כל בגדי ילדותנו משמלה ועד מעיל ברקמות וסריגות יפהפיות; ואפילו בימיך האחרונים ובעת מחלתך ציטטת

שירים שלמים של גתה, היינה ושילר בשפת מקור יפהפייה. וגם המשכת לשיר בקול כל כך צלול ובוטח. כל כך אוהבת לשיר.

כל כך הרבה למדתי ממך, אמא. את אוהבת המדע, הספרות והיצירה. גיבורת נעוריך הייתה מרי קירי. את קראת את ראשוני ספריה של סימון דה בובואר במקור, "לפני זמנם". אומץ וגאווה ולקחת את החיים בכבוד ובאצילות. את אוהבת ורגישותך הגדולה למוזיקה, לאמנות וליופי. את אוהבת את הטבע ואהבת כל חי.

לבך הגדול והרחב מלא רגש עמוק של אוהבה, חמלה וחסד. הכנסת הביתה בחום כל מבקש נדבות שהתדפק על דלתנו, וראשית כול הגשת לו צלחת של מרק מהביל. אה, והמרק! שירים רבים יכולים להיכתב על כל בישוליך ומאפיך הנפלאים שיצרת באהבה ובאמנות. זכינו כולנו!

ואיך נהנינו מחוש ההומור החם שלך והבדיחות השופעות עשירות השפה. צחוקך. חריצותך והתלהבותך ויזומתך ופיקחותך והאנרגיה הבלתי נלאית שלך. אחרי שאבא נפטר, לקחת על עצמך בטבעיות את עריכת כתב העת המתמטי *Journal d'Analyse Mathématique* שהוא יסד. המשכת את מפעלו בהצלחה מרובה תוך כדי שיתוף פעולה עם גדולי המדענים בעולם.

אני נפעמת ממסירותך האינסופית למשפחתך ולחברים, מיושרך שאין לערער ומחוש העצמאות

החזק שלך, מחיי הרוח העשירים ומאהבתך הגדולה למסעות ותגליות והתנסויות חדשות. תמיד ידעת לעשות את המעשה הנכון. בכל שלב בחיך ידעת להתאים את עצמך למציאות המשתנה, לראות אותה בצורה מפוכחת וליצור את חיך מחדש. בהיותך בת שבעים, אחרי שמסרת לאחרים את כתב העת, למדת שחייה ונהיגה ונגינה על פסנתר - משאת נפשך במשך כל חיך. רכבת על פיל בהודו, נסעת בטרמפ בסין וקפצת מצוק אל סירה מתרחקת בחוף סיני.

אמא שלי, אני אוהבת אותך בכל לבי. את תמיד אתי ולאורך אלך.

בתך,
לאורה

9.11.2007

אווה [חוה] בר-זאב ז"ל

למשפחות שפר/לוי ממושץ' ושצ'בששין
אפרוס/אדלשטיין מחרוביישוב
לוי/בורנשטיין ממוסקבה/מינסק

יו"ר ארגון יוצאי זמושץ', הסביבה ודורות ההמשך
הקדישה 20 שנה מחייה לשיקום הזיכרון האישי - משפחתי - קהילתי
של ניצולים וצאצאיהם

הלכה מעימנו בדמי ימיה ב- 19.6.08

של קהילת לובלין.

הרחק מעיני התקשורת מתפתחת
תופעה שאיננה מובנת מאליה:
פעילות של בני דורות המשך
לקהילות שחרבו מזמן. צעירים
המתחקים אחר עברם.

אווה הייתה הכוהנת הגדולה של
בני דורות ההמשך - של **שיקום
הזיכרון האישי-המשפחתי-
הקהילתי**.

מחלת הסרטן קטעה את תנופתה.
ימים אחדים לפני מותה כתבה
מכתב פרידה לכל ידידיה הרבים.
מכתב זה מצורף כאן.

ב-19 ליוני 2008 הלכה לעולמה.
מצורפת כאן כתובת אתר יוצאי
זמושץ'. כניסה לאתר תמחיש במשהו
את מפעלה הגדול של אווה.

<http://www.zamosc-jews.org/hebrew/index.asp>

נטע זייטומירסקי אבידר

דורות אחורנית.

בד בבד התעניינה וחקרה את
תולדות קהילת יהודי זמושץ'.

התחילה לרכז סביבה את יוצאי
העיר, התמקדה בבני דורות
ההמשך.

מארגון דועד הפך ארגון יוצאי
זמושץ' לארגון ענק. מספר החברים
עלה מ-150 ל-3000 בתי אב, מהם
750 בני הדור השלישי.

בימי הזיכרון צובאים בני העיר
על דלתות האולם, יושבים על
המדרגות ובמעברים.

היא הגיעה לתיעוד, לתמונות,
לסיפורים אישיים של בני העיר.
הקימה אתר באינטרנט, יצרה
סרטים, תערוכות, ארגנה מסעות
שרשים.

מן הארגון שלה יצאה לעודד בני
דורות המשך של ארגונים אחרים.
לא אשכח את הופעתה הכריזמטית
בפנינו - ראשוני בני דור ההמשך

אווה גדלה ללא עבר. אמה סרבה
לספר לה דבר וחצי דבר על עברה
ועל משפחתה.

לפני כעשרים שנה, לאחר מות
האם, ביום ה"זכור" השנתי של
קהילת זמושץ', אל תוך אולם קטן
שישבו בו קשישים חברי ארגון
דועד, נכנסה אווה, אשה צעירה
ויפהפיה.

היא עוררה סקרנות מיידית: מי
את?

אמרה את שמה ואת שם אמה.

זרם חשמלי עבר בקהל:

מה?!! --- את בתה של...?! את יודעת
מי הייתה אמא שלך?! - את יודעת
איזה בן אדם הייתה הדודה שלך?!
את יודעת על סבא שלך?!!!!!!! ---
תגובת הקהל חשמלה את אווה.

אווה התוודעה אל משפחתה ואל
בני העיר נוצרי הזיכרון.

אותו לילה הפך עליה את עולמה.
היא התחילה לחקור את תולדות
משפחתה והגיעה לתיעוד של שבעה

**מכתב הפרידה של אווה
יומיים לפני מותה שלחה אותו לכל מכריה הרבים**

יום שלישי 17/06/2008

חברים יקרים,

אני מבקשת לומר לכם שמצבי הבריאותי בכי רע.
אך מאידך, אני פוגשת בכל כך הרבה לב על כל צעד ושעל שזה פשוט לא יאמן!
חבל שצריך אדם להגיע למצבי כדי להיווכח **עד כמה אנשים הם טובים!**
ואני עוד אדם שחשב כך גם קודם. תמיד אמרתי לכל המשבחים אותי על התנדבותי ופועלי, כי רק אני זכיתי, בהכירי אנשים כה ראויים.
אך כעת- פשוט אין לי מילים. אין סוף סיפורים רק לחשוב עליהם עולות דמעות בעיניי!
קחו את ניסיוני לחייכם. אנשים הם **טובים! טובים! טובים!** נכון לא כולם. וכשם שיש טובים כך יש גם רעים. אך אם תחפשו הטוב שבבני אדם סביבכם, או נגיד בין **יהודים**, כי זה הניסיון שיש לי, הרי שנפלא כמה טוב לב, אנושיות וחם יש סביבנו. רק תריס!
אני מקווה שתרמתי גם אני לחייכם ולמטרה הכה חשובה בעיניי, כמו שיקום הזיכרון האישי, משפחתי וקהילתי ודרך זאת גם לחיבור בינינו לבין הנספים!
שלא יהיו כמי שלא חיו מעולם.

**באהבה כנה לכולכם,
בני אותו סיפור היסטורי עגום וכואב,**

אלוף בר זאב

Lipowej. Ci, którzy przebywali w obozie w Trawnikach zostali zamordowani 3 listopada 1943 r. wraz ze wszystkimi więźniami tego obozu. 4 listopada 1943 r. rozstrzelano wszystkich więźniów obozu w Puławach, a wraz z nimi także jeńców z Lipowej. Ci, których osadzono w Budzynie, okupację przeżyli, ponieważ obóz ten nie został zlikwidowany w czasie egzekucji „Erntefest”. Jak liczna była to grupa - trudno dzisiaj powiedzieć.

Kilkakrotnie Niemcy próbowali pozbawić jeńców z Lipowej ich statusu i chcieli przemianować ich na zwykłych więźniów cywilnych. Nigdy to się nie udało, ponieważ jeńcy byli dobrze zorganizowani i stawiali opór. W czerwcu 1942 r. próbowano większą grupę z nich przenieść do obozu koncentracyjnego na Majdanku, ale po drodze zbuntowali się i próbowali uciekać. Wielu z nich zostało wtedy zastrzelonych przez eskortę niemiecką, ale w ostateczności kolumnę jeńców poprowadzono z powrotem do obozu na Lipową. Ostatecznie większość z nich została rozstrzelana w dniu 3 listopada 1943 r. na Majdanku, w czasie egzekucji „Erntefest”. Nawet wówczas, gdy prowadzono ich na śmierć, część z nich próbowała stawiać opór, będąc już na terenie obozu na Majdanku. Zostali oni zamordowani po drodze do rowów egzekucyjnych. Większość ich towarzyszy została rozstrzelana w rowach egzekucyjnych na Majdanku. Jednakże nawet spośród tych, którzy zostali 3 listopada 1943 r. popędzeni na Majdanek, kilkudziesięciu zostało wyselekcjonowanych przez Niemców. Ich zadaniem było następnie palenie ciał zamordowanych w czasie „Erntefest”. Podzieleni na grupy, zostali wysłani do Trawnik i Poniatowej, gdzie Niemcy zmusili ich do palenia ciał zamordowanych Żydów. Tam też zostali rozstrzelani, gdy wykonali swoją „pracę”. Pewna grupa została skierowana i wcielona do grupy żydowskich więźniów tzw. Sonderkommando 1005, którego zadaniem było rozkopywanie masowych grobów i palenie ciał w lesie Borek pod Chełmem. W wyniku zorganizowanej na początku 1944 r. ucieczki, dwóm jeńcom udało

się przeżyć. Byli to Josef Reznik i Josef Sterdyner, którzy po wojnie mieszkali w Izraelu. Spośród wyselekcjonowanych na Majdanku jeńców, niewielka grupa trafiła także do więzienia Gestapo na Zamku lubelskim. Ci zginęli prawdopodobnie w czasie ostatniej egzekucji na Zamku, w dniu 22 lipca 1944 r.

Nieznany do końca jest los jeńców, którzy znaleźli się w Białej Podlaskiej. Jesienią 1942 r., kiedy getto w Białej Podlaskiej zostało zlikwidowane, do Lublina wróciło tylko kilku jeńców z tamtejszego obozu. Prawdopodobnie większość jeńców z tego obozu została wywieziona do obozu zagłady w Treblince, gdzie Niemcy wywieźli większość Żydów z Białej Podlaskiej. Spośród tych, którzy wtedy wrócili do Lublina, nikt nie przeżył wojny, więc nie znany jest los tych, którzy od 1940 r. przebywali w Białej Podlaskiej.

W obozie przy ul. Lipowej istniał także zorganizowany opór wśród jeńców. Istniały także plany zbiorowej ucieczki, które nigdy nie zostały zrealizowane. Jeńcy uciekali z obozu pojedynczo lub grupami. Części z nich udało się dołączyć do partyzantki lub stworzyć własne oddziały partyzanckie. Tylko nieliczni ocaleli w tych oddziałach do końca okupacji niemieckiej. Niektórzy ginęli z rąk niemieckich, inni byli mordowani także przez polskie oddziały partyzanckie, nie tylko oddziały NSZ, ale także zdarzały się zabójstwa partyzantów żydowskich dokonane przez polską partyzantkę komunistyczną, w czym słał się np. oddział Grzegorza Korczyńskiego.

Na szczęście pewnej grupie jeńców oraz świadków ich losu wojennego udało się przeżyć, ponieważ dzisiaj dysponujemy w miarę sporym materiałem, dotyczącym głównie obozu przy ul. Lipowej 7, ale także innych miejsc, gdzie kierowani byli jeńcy żydowscy. Niestety, poza terenem obozu przy ul. Lipowej, gdzie w tym roku odsłonięta została na budynku centrum handlowego Lublin Plaza tablica pamiątkowa i kamieniem pamiątkowym w Julipolu koło Parczewa, los jeńców żydowskich z Armii Polskiej do dzisiaj jest słabo upamiętniony.

od Żydów parczewskich ubrania cywilne i pozostali w Parczewie. Judenrat w Parczewie, po zapłaceniu większej sumy pieniędzy, otrzymał od Niemców pozwolenie na zebranie ciał zamordowanych w Julipolu i pochowanie ich na cmentarzu żydowskim. Podobno została wyznaczona osobna kwatera na cmentarzu w Parczewie, gdzie jeńcy spoczęli w grobach, w czterech rzędach. Niestety, cmentarz żydowski w Parczewie został całkowicie zniszczony w czasie wojny i nawet zaraz po wojnie nie udało się ustalić, gdzie dokładnie ta kwatera znajdowała się.

„Marsz śmierci” do Białej Podlaskiej jest stosunkowo znanym wydarzeniem, ale przed tą egzekucją na Lubelszczyźnie miała miejsce jeszcze jedna egzekucja jeńców wojennych-Żydów. W grudniu 1939 r. do Chełma został skierowany z Prus Wschodnich transport jeńców (wśród nich była także grupa młodych mężczyzn żydowskich, którzy nie byli żołnierzami), łącznie około 500 osób. Niemcy zapowiedzieli im, że zostaną przewiezieni na tereny okupowane przez Rosjan. Jechali kilka dni w potwornych warunkach. Już w transporcie wiele osób zmarło (zima 1939/1940 była bardzo mroźna i śnieżna, a jeńcy nie posiadali żadnej odzieży zimowej). Transport ten został zatrzymany na stacji kolejowej w Sobiborze, w tym samym miejscu, gdzie w 1942 r. Niemcy zaczęli budować obóz zagłady. Transport został zatrzymany rzekomo dlatego, żeby z wagonów wyciągnąć ciała zmarłych. W momencie, gdy jeńcy zaczęli wychodzić z wagonów, SS-mani otworzyli do nich ogień z karabinów maszynowych. Wybuchła panika. Część ludzi zaczęła uciekać do pobliskich lasów, ale bardzo wiele osób zostało zastrzelonych na miejscu, Inni, którzy zostali ranni, umierali w lasach z powodu upływu krwi lub zmarzali. Kilkunastu osobom udało się dotrzeć do pobliskiej Włodawy, gdzie zawiadomili o masakrze tamtejszych Żydów. Judenrat we Włodawie przekupił władze niemieckie i te wydały zgodę na pozbieranie ciał oraz odnalezienie rannych i przewiezienie ich do miasta. Na cmentarzu

żydowskim we Włodawie pochowano wówczas około 250 rozstrzelanych i zmarłych jeńców. Wśród nich były także osoby, które odnaleziono jako ciężko ranne, przewieziono do Włodawy, ale zmarły one z powodu za późno udzielonej pomocy. Prowizoryczny szpital dla rannych jeńców znajdował się w budynkach synagog włodawskich. Na samym cmentarzu żydowskim we Włodawie, podobnie jak w Parczewie, istniała osobna kwatera, gdzie znajdowały się groby jeńców. Niestety, i ta kwatera została zniszczona w momencie, gdy Niemcy zniszczyli cmentarz żydowski we Włodawie.

Na przełomie 1940 i 1941 r. do Lublina zaczęły przybywać kolejne transporty żydowskich jeńców wojennych z Armii Polskiej. Wśród nich byli głównie ludzie, którzy pochodzili z Kresów Wschodnich, które po 17 września 1939 r. znalazły się pod okupacją sowiecką. Początkowo ludziom tym obiecywano nawet, że zostaną przerwuceni na teren okupowany przez Sowieców, ale nigdy się tak nie stało. Pozostali oni w większości na zawsze w Lublinie. Oni to stanowili trzon więźniów obozu przy ul. Lipowej 7. Zatrudnieni zostali w warsztatach obozowych, ale pracowali także poza terenem obozu, głównie przy obsłudze instytucji niemieckich, w tym SS. Od jesieni 1941 r. grupa jeńców z Lipowej pracowała także przy budowie obozu koncentracyjnego na Majdanku, gdzie wielu z nich zaraziło się od jeńców sowieckich tyfusem. Szpital dla chorych na tyfus jeńców zorganizowany został na terenie getta w Lublinie, w budynku synagogi Maharszala. Wielu z nich zmarło tam z powodu tej choroby.

W 1942 r. pewne grupy jeńców z obozu przy ul. Lipowej przenoszone były do innych obozów, organizowanych na terenie dystryktu lubelskiego przez Niemców. Trafiali oni do obozów w Trawnikach i Budzynie koło Kraśnika, gdzie byli więźniami funkcyjnymi. Pewna grupa jeńców przebywała także w getcie w Końskowoli oraz w obozie pracy w Puławach, który był filią D.A.W - Niemieckich Zakładów Zbrojeniowych, które kontrolowały obóz na

Losy jeńców żydowskich z Armii Polskiej na Lubelszczyźnie

Obóz dla jeńców żydowskich - żołnierzy Armii Polskiej, mieszczący się w Lublinie przy ul. Lipowej 7, był najbardziej znanym miejscem koncentracji tej grupy więźniów w czasie okupacji niemieckiej. Zorganizowany już pod koniec 1939 r. i rozbudowywany do 1942 r., stał się centralnym miejscem martyrologii żołnierzy polskich- Żydów. Jednak wśród więźniów tego obozu znalazła się także spora grupa ludzi, którzy nie byli żołnierzami. Na początku byli to rzemieślnicy żydowscy z Lublina. W 1940 r. czasowo osadzano tutaj także chłopów polskich z okolic Lublina, oskarżonych o nie oddawanie kontyngentów na rzecz okupanta. W 1942 i 1943 r. na Lipowę kierowano także wyselekcjonowanych Żydów polskich i zagranicznych z przybywających do Lublina transportów. Zasadniczy trzon więźniów stanowili jednak jeńcy wojenni. Ich grupa mogła liczyć około 2000-2500 osób w przededniu likwidacji obozu w dniu 3 listopada 1943 r. Niestety, nie zachowały się pełne materiały archiwalne, które mogą nam powiedzieć coś bardziej dokładnego o tej liczbie.

Jednak przez sam obóz na Lipowej przeszło więcej jeńców, podobnie jak też więcej jeńców przebywało na terenie dystryktu lubelskiego. Transporty jeńców żydowskich do Lublina trafiały już w lutym 1940 r. Prawdopodobnie pierwszym z nich był transport z obozu jenieckiego w Lammsbach, liczący około 700 osób. Inne źródła mówią o obozie jenieckim Amlitz, skąd miał przybyć pierwszy transport na Lipowę.

W pierwszych transportach do Lublina przybyli jeńcy, którzy pochodzili z ziem zachodnich Polski, które zostały wcielone do Rzeszy po wrześniu 1939 r. Niemcy osadzając

tych ludzi w obozie, w pierwszej kolejności chcieli pozbawić ich statusu jeńców wojennych, a z drugiej strony zrzucić ich utrzymanie na barki Judenratu w Lublinie. Rada Żydowska w Lublinie nie była wtedy świadoma tego, co Niemcy mogą zrobić z jeńcami i borykając się z własnymi problemami, w pierwszym momencie odmówiła utrzymania jeńców i przydzieliła im jedynie pomoc w postaci racji żywnościowych. Wobec takiej sytuacji SS, któremu podlegał nadzór nad obozem przy ul. Lipowej 7, wyprowadziło cały ten pierwszy transport z Lublina. Do dzisiaj trudno jest dokładnie wydatować, czy wydarzyło się to jeszcze w lutym czy na początku marca 1940 r. Całą kolumnę jeńców Niemcy wyprowadzili w kierunku Białej Podlaskiej i od początku ludzie ci byli traktowani wbrew zasadom Konwencji Genewskiej. Był to dla nich „marsz śmierci”. Wszystkie osoby, które opóźniały ten marsz lub były chorem zostały rozstrzelane po drodze. Do największych egzekucji doszło pod Lubartowem i w Julipolu pod Parczewem. Pod Lubartowem zastrzelonych zostało także wtedy trzech Polaków, którzy starali się wstawić za jeńcami u SS-manów. Do największej masakry doszło jednak w Julipolu pod Parczewem, gdzie jeńców zamknięto w stodole i SS-mani grupami wybierali ich i rozstrzeliwali w pobliskim lesie. Jeńcy stawili nawet opór, ale był on bezskuteczny. Wszystkich broniących się lub próbujących uciekać, zastrzelono. Dopiero, gdy pozostali przy życiu przekupili SS-manów, zbierając między sobą kosztowności i pieniądze, egzekucja została przerwana, a pozostałych przy życiu około 250 jeńców popędzono do Białej Podlaskiej, gdzie zorganizowano dla nich obóz jeniecki. Około 40 jeńców potajemnie otrzymało

hunger in the camp. Once, out of desperation, he bit his hand. The wound became infected and, as he was not able to work, the Nazis shot him.

After he escaped from the Lipowa 7 camp, my father joined the partisans in the Parczew woods under the command of Yeager. The chief commander was Yehiel Grinspan. The partisans did what they could to harm the German war effort; bombed trains and vehicles and ambushed the Germans.

Father's friends told me about his courage and his tendency to volunteer as much as he could. Once, together with a friend, he volunteered to deliver food for women and children hidden in a bunker in the woods. On their way back they were spotted by the Germans and in the battle that developed his friend was badly wounded, and subsequently lost his leg, and my father was injured in his leg and hand.

In the partisan camp there was also another couple from Dubno, Motaleh Abarbanel, his wife and their four year old daughter. Motaleh refused to send them to the bunker with the other women and children so that the family was always together. He always carried his daughter on his back. Miraculously they survived. After the war their son, Nathan, was born. Their daughter became a doctor who worked at the Afula hospital for years.

My father's two sisters were both murdered in Dubno together with their husbands and children. His fiancé and two brothers were also killed by the Germans. Another brother of his went to Palestine before the war.

When the Germans were defeated and the Red Army came to Lublin, all the partisans from the area received uniforms and arms and were posted to keep order in town. Father was in charge of those who manned the checkpoints. One day, close to the curfew he saw a woman, wearing a large Polish Peasant type shawl, approaching the bridge. She told him that she and her family had arrived in Lublin and that she had gotten lost. He looked into her dark eyes and asked: "Amchu?" (a word by which Jews from all over the world recognize themselves). "Amchu" she replied. After few months they married in Lublin...

The war ended for my parents on 22nd July 1944 and my mother left her hiding place with a Polish man who had saved her life after she had run away from the concentration camp in Lublin. That same day she volunteered to work in a Soviet military field hospital. When the hospital moved to the front she went to a nearby Polish village and worked as a cow herder for a Polish peasant. When she felt that the place was not safe enough, she left in the direction of Lublin.

My father was a humanist all his life. The atrocities he went through did not change his view that people are basically good, with only a minority being wicked. He believed in equality and justice. If he saw an ant on the floor, he never stepped on it but lifted it onto a newspaper and threw it into the garden.

He believed, even during the most difficult moments of his illness, that he would overcome his sickness. At the end of his days when he was paralyzed and confined to a wheelchair, he used to say: "If Hitler did not succeed in killing me, no illness will!".

I remember the night before the amputation of his leg. It was one month before my wedding. I sat with him in the hospital and he did not stop singing the Yiddish song of the Jewish partisans: "Don't ever say that you go your last way..." The doctors told me that if he survived the operation, he had one year to live. My father lived five more years.

My father's most important request was to attend the wedding of his only daughter. He did. His friends from the camp and partisans were his special guests.

When my father died in 1976, at the age of 64, his granddaughter was 3 years old and his grandson was 2 months old.

I conduct my life as he asked me to do. Never to bargain with craftsmen and never return a hand, which is stretched out to me, empty.

August 2008

Every Purim festival they made a costume for me. One year, for example, I was a doll in a box. My father built a cardboard box with a cover to fit my measurement exactly. Of course my costume won the first prize. Another year when I was dressed as a painter he made a wooden easel and a hat in the shape of a palette. Then I also won a prize.

Before the Eichman trial police officers from the Nazi Crimes Investigation squad came to our home. It was then for the first time that I heard what my parents had gone through during the holocaust. Then I began to understand their "bad dreams" and the outcries at nights. Finally, due to his bad health, my father could not testify at the trial.

In 1965 my father was summoned to testify against a Nazi criminal, the commander of Lipowa 7, the Jewish Prisoner of War (POW) concentration camp and I traveled to Germany with him.

My father Pinchas Zyskind was born in Dubno. His father was the administrative manager of the Jewish hospital in town. His mother died when he was one year old and his father died when he was twelve. He was apprenticed to a local tinsmith. He was independent from an early age and ran a workshop together with two partners. After he completed his service in the Polish army he intended to marry his fiancé before Rosh Hashana 1939 and built a house by himself that they would live in together.

When WW2 started he was recruited into the army reserves, and, during the fighting, was captured and sent to a Stalag in Germany. At the end of 1940 he was sent from Germany to Lublin and then to Lipowa 7 camp. Life in the camp was hell: the Germans treated the Jewish Prisoners of War as ordinary Jews and not POW's.

One day while taken to work, 55 prisoners ran away. In retaliation the Germans increased their terror and hung 15 men. An additional 300, including my father, were sent to the Majdanek extermination camp where he languished for three months and 6 days.

As he was a skilled craftsman they sent him back to the Lipowa 7 camp.

After a while he began to work outside the camp.

Escorted by two armed Ukrainians he left the camp for work every morning and returned in the evening. Working outside he was able to smuggle some food into the camp.

With time an underground was established. Father had connections to the Polish underground. His outside work at that time was covering roofs with tarpaper. He built a bucket with a double bottom and knowing that the Germans checked everything for contraband he partially filled the bucket with tar. The Germans stirred the tar inside the bucket with a stick but found nothing suspicious. In this way he, together with a few friends, managed to smuggle 38 pistols, 3500 bullets and 80 grenades into the camp.

Jewish women who worked in the Plage Laskiewicz camp (Flugplatz), sorting the clothes of murdered Jewish victims supplied a portion of the money to buy the arms. They threw little packages containing money, jewels and gold coins which they found inside the clothes over the wire fence which my father and his friends collected. Some of the women paid for this with their lives. Unfortunately, the POWs did not succeed in carrying out the uprising that they had planned.

My father's friend, Chaim Chalef, told me that my father always tried to help his friends. Chaim was an artist, a sculptor and a painter. He engraved little pictures in wood and my father exchanged them for bread. Also some SS officers had their portraits engraved which they sent to their wives. In the camp Chaim met and fell in love with a beautiful girl from Lublin. In 1942 she was sent to death together with her entire family. Chaim survived, went to Australia, married and had a son. He was a close friend of the painter Josl Bergner. In the sixties he made aliyah, lived in Jerusalem and continued his creative work. After my father's death I continued the connection with Chaim whom I found to be a sensitive and warm person. He never forgot his beloved from Lublin.

My father told me about Leiser Klepacz of Dobno, the brother of his close friend Itzhak. Leizer was an athlete and weight lifter. He could not bear the

Judith Maier

FATHER

My father was not a Lubliner, but he lived in Lublin and the surrounding area from 1940 until 1946. I remember his loving soft gray eyes as he so often looked towards me saying, "mein teiere eintzige tochter" - "My only precious daughter". Ever since my childhood, I remember him as thin and prompt, efficient, skillful and industrious.

He loved books, animals and nature. A keen gardener, he, together with my mother, cultivated a beautiful garden. We always had flowers at home, "a house without flowers is like a home in mourning," he would say.

He adored Yiddish literature and had books written by Shalom Alechem, Shalom Ash, Yud Lamed Peretz and Mendele Mocher Sfarim as well as books on Jewish art and other subjects. When I was a little girl every evening he would read a passage from Shalom Alechem, the author he loved the most. The Polish authorities forbade us from taking art works and books with us when we left Poland for Israel but he could not part from his beloved books and daringly "smuggled" out some books hidden in my piano.

Father cared for me as I was the apple of his eye. When he was young he had been a soccer player, a swimmer and gymnast, yet he shielded me from any physical effort.

He did not teach me to swim - out of fear that I might drown. When we did "swam" together he insisted that I hold tightly onto his neck and he carried me on his back.

He would have wrapped me in cotton-wool if he could.

We had the same, unchanging, ritual every day when he returned home from work.

After putting his bag away and washing his hands he kneeled on the floor so that I could climb on his back and we "rode" - galloping happily until we were both tired.

He owned an old shiny JAWA motorcycle which he

maintained with his own hands.

On holidays and on weekends we drove to the woods and parks of Lower Silesia.

Daddy driving, mummy in the back seat and I squeezed between them. Fila, our dog, rode along in a rucksack on mummies back. Twice a week my father's friends came to play chess and mummy served tea and cakes.

I had a beautiful early childhood. My parents were happy with me and I was the focus of their attention.

Less marvelous was when both of my parents shouted during their sleep. Screams of fear. The answer to my questions was always "daddy or mummy had a bad dream" and never more.

Sometimes when I was out, they would speak quietly. When I entered the room I felt their sadness. Sometimes I saw that one or the other had tears in their eyes. When they heard me both suddenly became quiet. Father would say, "shah, dos kind" - "hush the child".

The expressions on their faces changed to smiles and their discussion immediately stopped.

By the time the war was over father was wounded; his injuries received in battles with the partisans against the Nazis. Also, the years of hunger made their mark on his health. He recovered after his homecoming and life returned to normal.

We arrived in Israel in December 1956 and were sent to the north, far away from Tel-Aviv. My father was sure that as he had survived the holocaust, and being a good worker, he could contribute his knowledge and skills and be active in building the country. But there was not enough work for the "local" people, let alone the newcomers in the area where we lived and this too played its part in worsening his health. In spite of their poor financial situation, my parents did everything they could to prevent any harm from coming to me.

passed through my father's mind before the blows landed on his meager body. Father had to count the lashes and did not remember when he became unconscious.

The next day his friends carried him half alive to the factory. When Steingetter saw him all covered with blood, he shouted "What did those pigs do to you!"

He gave an order to put father into a bath of cold water and gave him his own sandwiches.

"Thick slices of cheese between thin slices of real bread wrapped in thin paper. I can still remember the taste", my father told me.

He "cooled" his body in the water for some time before Steingetter allowed him to return to work.

In the autumn of 1943, the Germans began liquidating the camps in the Lublin area. One evening after work Steingetter called father to his office and told him that he must escape or be exterminated in Majdanek together with all the remaining Jews.

"You have to find a way to escape immediately" he said, wrapping several thin leather sheets around Father's body.

Father convinced a few friends to escape with him. He arranged a transfer to work in the Jewish cemetery. Some prisoners gladly exchanged their hard work demolishing the Jewish tombstones for work in the leather factory.

At the end of the day father and his friends rolled a big tombstone down a hill. During the turmoil that was started by the Ukrainian guards the four of them escaped and hid inside a tomb. That night they went to a Polish worker, who my father knew and who gave them some clothes and tools in exchange for the leather sheets. They walked at nights from one underground connection to another, always exposed to great

danger, until they found themselves with the Jewish Partisans.

When the Soviet army liberated Lublin, my father did not forget Steingetter. He went to General Chenchilov, who was in charge of the area, and told him his story. The General not only gave him a permit to look for the German in the Soviet territory, but also supplied him with a motorcycle.

Father searched in villages, towns, and woods. He looked in every camp which held German captives, and passed long convoys with defeated, dirty, miserable and shabby Nazis. But no one knew Steingetter.

Tired and disappointed by the thought that he might not find Steingetter, my father decided to return to Poland. On the way he saw another convoy with Germans that seemed too tired to try and move on. Their Soviet guards looked almost as tired as the captives.

Father climbed onto a high box and shouted: "Is there someone here by the name of Steingetter? Does someone know him?" A squalid dirty and shabby man came out of the crowd, and leaning on a stick for support, said in a weak voice "Yes, I am Steingetter." It took time for my father to recognize him. "I came to free you, climb up on the motorcycle" father finally said.

After Steingetter rested for a few days and recovered, father supplied him with a supply of food and appropriate permits and he took him to the train that left for Germany.

They parted knowing that they would never meet again.

April 2004, Revised September 2008

The tension I was under caused me to turn to him and say in German: "If my father looks so bad it is because of you and your comrades!" The entire defense team jumped up in protest and one of them asked the judge to send me out, but the judge refused.

Father also testified about the sadistic and cruel behavior of Hantke, who incited his specially trained dog onto the prisoners to bite them and how he insulted them for no reason.

The trial only began 9 years after this hearing. The sentence was passed on July 26, 1974.

Last August I went to Yad Vashem and read the 244 page verdict in German. Otto Hantke was a witness at the trial.

In September 1942 Hantke was sent by Odillo Globotznik to be the commander of the Budzyn concentration camp. In 1974 the court in Hamburg sentenced him to life in prison for his crimes.

The Jewish witnesses for the prosecution in Mohwinkel's trial were: Aronowicz, Berezin, Ester Margot-Berger, Cynowiec, Ezrachi (Birger), Roman Fischer, Zipora Fischer, Gruber, Oszerowski, Nusbaum, Kotlar, Podgorski, Reich, Reznik, Dr. Schindler, Szilubski, Kliszczewski (Zwanger), Dolinski, Frank, Frydman, Zwiebak, Zyskind.

For his crimes in Lipowa 7 Mohwinkel was punished only for the murders that he had carried out personally. As indicated on page 243 of the verdict, Mowinkel received:

'8 years of imprisonment - In the case of hanging Yeger and two other POWs

7 years of imprisonment - In the case of hanging two prisoners in 1943

6 years of imprisonment - In the case of a single hanging in 1943

For all the three crimes the court stated according to paragraphs StGB75, 74 an inclusive total sentence of ten years of imprisonment.'

August 2008

Judith Maier

MEASURE FOR MEASURE

Synopsis of article in Hebrew page 65

This story, my father told me, is about not giving up in the belief of the human spirit. It is about one of the very few Nazis, whose heart was in the right place during the darkest time in history.

My father was in Lipowa 7, the Jewish Prisoner of War (POW) camp from 1940 until 1943. The sadistic Germans handled the starving POWs with unimaginable terror and abuse. The only place where the prisoners were not abused was the leather manufacturing factory in Lublin. This factory, which had been stolen from its

Jewish owner, Mr. Brikman, by the Nazis, was managed by SS officer Steingetter who was one of the rare Nazis to treat the Jewish POWs and the Polish forced laborers in a humane manner.

A friend of my father's became ill and someone suggested that eating some butter could help him recover. One of the Polish workers brought some butter hidden in a rug. Unfortunately the Germans discovered it.

"25 lashes, three times!" ordered the Nazi Schramm.

"A shot in the head would be preferable",

Judith Maier

THE TRIAL OF A NAZI CRIMINAL

THE COMMANDANT OF LIPOWA 7 - PRISONER OF WAR AND CONCENTRATION CAMP IN LUBLIN

Synopsis of article in Hebrew page 57

On the second of July 1965, I accompanied my father, Pinchas Zyskind, to a pre-trial hearing, which took place in a court in Hamburg, Germany. I was 18 years old. The accused, Wolfgang Karl Heinrich Mohwinkel, had been the commander of the Jewish Prisoner of War/Concentration Camp located in Lublin on Lipowa Street #7 from 1940 until 1943.

Before the hearing, my father had been required to identify the accused from a line-up of men. He had recognized Mohwinkel immediately. As he passed a shabby-looking man, he had shouted "This is Hantke*!" and then he fainted. Hantke tried to help, but I pushed him away and inserted a nitroglycerine tablet into my father's mouth. A short while later he recovered consciousness. The doctors who checked my father allowed him to testify, but insisted that he lie on a stretcher. This was a surreal scene; two Nazi criminals in a German court with their group of defending attorneys, Mohwinkel dressed in an elegant expensive suit, Hantke in a shabby jacket and the witness lying on a stretcher.

After drawing the layout of the camp on a sheet of paper, my father told the court that at the beginning of WWII he was a soldier in the Polish Army. He was captured and taken as a Prisoner of War (POW) by the German Army in September 1939. He was then sent to a Stalag in Germany and at the end of 1940 transferred to the Lipowa 7 Camp in Lublin.

When he arrived, they were housed in filthy barracks and only received a little food and water after two days. The conditions there were sub-human. They worked more than 12 hours a day, were humiliated, and beaten with lead-tipped whips on every occasion.

If someone stopped working for a moment or was too weak to work, he was shot to death on the spot.

At the beginning the POWs received 250 grams of bread a day, but Mohwinkel reduced the amount to half. Those who tried to escape were hung immediately. This was done in front of all the prisoners who were then also punished severely.

"The accused did not hit anyone" said one of the defenders.

"He hit me" said my father.

"I am very sorry" said Mohwinkel without looking in my father's direction.

Father told about the terror in the camp; about a 12 year old boy, Chaim, who worked as a messenger. One rainy day the documents he delivered became wet. The Nazi, Inkuffer, abused him so badly that the boy cried. Inkuffer cut the boy's tongue with his pocketknife. The sight was so unbearable that the other Nazis begged him to end the boy's suffering. Only in the evening did they hang the poor boy in front of all prisoners.

In another case, in July 1943, my father testified, "the Nazis found a gold coin while searching the prisoners. Inkuffer and Hausberg tied the prisoner to a wooden log and cut the man in half with a saw." All this happened during the lineup under the command of Mohwinkel.

"Do you know the witness?" asked the judge.

"Of course I know Mr. Zyskind", replied Mohwinkel.

"Every day I personally signed his pass because he worked outside the camp. I can hardly recognize him now since he looks so bad".

* Hantke - One of Mohwinkel's deputies in Lipowa 7 camp.

The commander of A.L. battalion in the area was Jewish, **Major Alexander Skotnicki**.

The Jewish Partisan Unit commanded by Yechiel Greenspan joined A.L. and became the fourth company in Skotnicki's battalion. Gruber, Jaeger and the rest of Lipowa camp runaways also joined Skotnicki's battalion and belonged to another company in that battalion.

Among the Jewish partisans were women who participated in the battles – as fighters with weapon in their hand or as wound dressers. Life in the battalion were organized under military order and discipline.

On March 1944 a major reinforcement started to arrive over the Bug River. Those were soviet units and a large well-equipped Polish partisan force which was organized in Moscow, Wanda Wasilewska Division (named after a well known communist Polish novelist who lived in Russia). Soviet airplanes dropped equipment, weapon and food to the forests.

On April 1944 Yechiel Greenspan commanded a special operation: Mine laying Sobibor bridge, on which was the Lublin-Chelm railroad. The locomotive of the train was exploded; the train which had led German soldiers to the front fell into the water. Between 300 and 500 German soldiers were killed. On their way back from the operation the Partisans put their hands on a car with Germans. They confiscated the weapon and equipment, burned the car and captivated the Germans. For some days they led the German captives from village to village. At the end the commander Greenspan ordered to execute the Germans.

The front became nearer. The Germans concentrated large army forces in the district. The Jewish Partisans took part in the battles that were developed and proved to be very brave.

The commander Jaeger died in battle. After his

death he received the highest Polish military decoration, *Virtuti Militari*.

Major Skotnicki was killed on May 1944.

Yechiel Greenspan Unit was joined to the large Partisan unit commanded by Soviet General **Baranovsky**. From now on the partisans were no longer isolated units, but a well organized and disciplined army. This army was equipped with good weapon, and parachuted Soviet officers commanded it.

As the date of liberation was getting close, the partisans' condition got worse. The area between the German army and the Soviet army was more and more narrow, and there was left no space for the partisans to maneuver. Battles turned serious and bitter. Fire from both sides was shot over the heads of the partisans, and that situation continued until the total withdrawal of the German tanks. Soldiers of the Soviet army welcomed enthusiastically the partisans.

Yechiel Greenspan's people, including the runaways from Lipowa camp, were among the first liberators of Lublin town.

Bibliography

- Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust*, Tel Aviv: Ministry of Defense Publishing House, 1986.
- *Encyclopedia of the Holocaust*, Israel Gutman (editor-in-chief), Jerusalem: Yad Vashem; Tel Aviv: Sifriat Poalim Publishing House, 1990.
- *The Book of Jewish Partisans*, Merhavia: Sifriat Poalim Publishing House, 1958.

Translation to English: **Shmulik Avidar**

Jewish Partisans in Lublin District

Synopsis of article in Hebrew page 53

From Lipowa Camp to the Forests

The general escape from Lipowa camp failed. Several groups of POWs [Prisoners of War] from the camp were organized in order to escape.

On October 28, 1942, a group of seventeen people escaped from the camp. Among them were underground activists **Jaeger**, **Kaganovich** and **Gruber**. The weapon was hidden in a laundry at the camp. Since the prisoners ran away from their labor places outside the camp, they couldn't take weapons with them.

After their escape forty other prisoners ran to Janow Lubelski forests, and those runaways had managed to connect with **P.O.W.** people ('**Polska Organizacja Wojskowa**' was a Polish military organization which had been the basis to A.K. movement, **Armia Krajowa**). The **P.O.W.** people ordered the runaways to dig a tunnel in the ground in order to dwell inside it, and then threw a grenade into the tunnel. Only two of the forty runaways stayed alive.

Gruber organized an escape of two armed prisoners groups. And so about a hundred of ex-soldiers who ran away from Lipowa camp were gathered in the forest; some of them were armed. Few weeks after they came to the forest their commander Kaganovich was killed. It happened during a chase of the Germans after the runaways. Shlomo (Mjetek) Gruber took Kaganovich's place as a commander. His people were active in small groups around Garbow

(between Lublin and Pulawi). After Gruber was wounded, Jaeger took his place.

Those who ran to the forests were exposed to the brutality of Nature and of Man.

Captain Yechiel Greenspan Unit

Thousands of Jews from towns in North East Lublin district ran away to the forests during the deportations to Sobibor at the summer and autumn of 1942.

The Jews were hiding in Parczew forests and lived at unorganized groups. The Germans chased the runaways and killed very large numbers of them.

Influence of Soviet Partisans contributed to start organizing a popular partisan movement in the forest.

At Parczew forests was formed and active the most important of the Jewish Partisan units in Poland: The unit commanded by Yechiel Greenspan, Captain Chil.

On January 1943 there were 50 people in Greenspan's unit. After few months additional people came to the unit, and by then it included about 120 people.

Gruber, Jaeger and their colleagues who were running away from Lublin came to Greenspan's group at spring of 1943.

In the last year of the war there was a significant increase in the activity of the communist Polish resistance movement, **Armia Ludowa** (A.L.).

Joseph Dakar

Lipowa 7

For years Neta Avidar and me have been aware of the fact that any mention of the events concerning Lipowa 7 was missing from the site or its whereabouts.

We raised the subject with former Mayor Andrzej Pruszkowski. He told me that the ground had been sold to a private investor and the matter therefore does not lie in his hands.

During the year 2006 construction on the site has commenced. I verified with sources within the municipality who the entrepreneur was. I received a phone number. I dialed the number and reached a person by the name of Avihoo Shore, who was chief engineer of Plaza Centers Poland.

Plaza Centesr is the arm of Moti Zyser the famous Israeli entrepreneur. This company engages in construction of malls around Europe.

I told Avihoo Shore about the history of the site. For him it was a total surprise, since nobody had informed them what had transpired there during the war.

Avihoo Shore has contacted me with Rucha Lewine who at the time had been responsible for Moti Zyser's European activities.

I met her in Tel Aviv and told her about the site's history. She responded that it will be an honorable duty for the group to take care of the commemoration of the place.

In Lublin we established contacts with Plaza Centers engineer Serge Alpern who carried out onsite supervision of the whole project. Mr. Alpern was aware of Plaza Centers undertaking to establish proper commemoration on the site. Even though the mall was sold to a French company Plaza Centers maintained their obligation with respect to commemoration. We discussed putting on the site memorial plaques. I maintained that since the prisoner's language was either Polish or Yiddish the order of

preferability should be Polish Yiddish English Hebrew since eventually there was room for 3 plaques only. Hebrew has been dropped, since we believe that almost any Israeli who visits the place is able to understand English.

In order to conclude the work some arrangements needed to be carried out.

Robert Kuwalek was in charge of drafting the historical content in Polish.

Our friend and community member Michael Rozenbush translated the Polish version into Yiddish and English. He consulted in this project Prof. Monika Adamczyk Garbowska who in turn consulted Roman Litman head of the Jewish community in Lublin.

Execution of the works was taken by Srge Alpern and financed by Plaza Centers.

We thank Serge Alpern, Robert Kuwalek, Michael Rozenbush, Monika Adamczyk Garbowska for their assistance.

Special thanks to Moti Zyser and Plaza Centers for financing the project and carrying it through. Special thanks also to Rucha Lewine who so willingly and gracefully agreed to take care of the commemoration project.

The conclusion from this whole experience is that our presence in Lublin does matter.

The whole project has been successfully carried out thank to our connections with the city authorities and many of its key figures.

Commemorating the history of those Jewish prisoners of war who were also Polish soldiers (and probably the last ones wearing Polish uniform during the war) is a sad but important chapter in our history but also in the history of the Polish people.

Establishment of this project is a proof of how fruitful can this connection between our organization and the city of Lublin be.

a result of this punishment, ten prisoners died from pneumonia. Prisoners were also falsely accused of theft then shot or hanged. A prisoner by the name of Zylbereich tried to escape, was caught, beaten and shot by Shram from the SS. Afterwards, Shram kissed his pistol and renamed it "Zylbereich".

On August 17, 1942, several hundred prisoners who were to be transferred to Majdanek decided to resist. The shoemakers among them used knives to attack the German guards, wounding and killing several. The SS shot some of the prisoners and sent the rest to Majdanek.

The Anomaly of the Camp

The prisoners worked for the Wehrmacht and benefit of the German economy, but the total responsibility of caring for the prisoners food, medical needs and salaries fell on the Lublin Judenrat. The Judenrat was responsible for supplying bread for all the prisoners at Lipowa, a difficult task for an impoverished Judenrat in an impoverished Lublin.

The Revolt That Wasn't

The prisoners at Lipowa organized a revolt hoping of being able to join the partisans in the forests. Contact was established with the Polish Underground. The leader of the revolt was Romek Fiszer. Pinchas Zyskind, one of the prisoners, would leave Lipowa each day to work outside the camp. Zyskind worked as a roofer, he redesigned the bottom of a tar bucket he carried, with a false bottom. Each day he would carry out gold hidden in the bucket's false bottom and return with 2 guns, eventually succeeded in purchasing a total of 34 guns from the Polish Underground. In addition, Zyskind and fellow prisoners also succeeded in purchasing 80 grenades and 3,500 bullets. The revolt did not succeed, information about what exactly happened was not forthcoming from survivors of the attempted revolt, presently all

none are still alive.

There were additional attempts at escape, about 400 prisoners managed to escape Lipowa in the winter of 1942-43. Most were caught and shot. About 150 Lipowa prisoners managed to escape to the forests and joined groups of Jewish partisans.

The End

The end of Lipowa came on November 3, 1943. On this day a mass murder with the code name of Aktion Erntfest - Action Harvest Festival, took place. On the morning of November 3, 2500 Lipowa prisoners were taken on a march to Majdanek dressed in Polish army uniforms. Some tried to escape and were shot. The rest arrived at Majdanek, were marched to open trenches and were shot along with Jews from other camps in the Lublin area. A total of 18,400 human beings were murdered in a one day killing orgy.

Translated by **Esther Minars USA**

References

- Nachman Blumental, Documents from Lublin Ghetto, Jerusalem 1967.
- Nachman Blumental and Meir Korzen (eds.), Encyclopedia of Jewish Diaspora: Lublin (vol. 5), Jerusalem and Tel-Aviv 1957.
- Haim Harpaz, "From Slavery to Annihilation: The Jews in Majdanek 1941-1944," Voice of Lublin 27 (1991).
- David Silberklang, "Only the Gates of Tears Were not Locked: The Holocaust in Lublin District of Poland", Yad Vashem: Institute News (June 2005).
- Yad Vashem Archive: Witnesses of Josef Reznik, Roman Fischer, Pinchas Ziskind, Abraham Lewinson, Abraham Buchman, Mietek Gruber.
- <http://www.deathcamps.org/lublin/lipowa.html> (ARC: Action Reinhard Camps)
- <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/lublinlabourcamps.html>

workers, tailors, printers, saddlers, tanners and more. The prisoners at Lipowa worked also in other factories owned by the German SS.

In the fall of 1941, several hundred Lipowa prisoners were sent to Majdanek to build the camp.

DAW developed quickly into tar-paper manufacturing at the pre-war site of the Plage-Laskiewicz: Flugplaz (the former Lublin Aircraft Factory). At this location enterprises were established for the production of shoe soles, shoe repair and munitions production.

The Jewish Prisoners of War

The Jewish Polish soldiers who were captured by the Germans were sent to POW camps in Germany. Those POWs whose towns of origin were in German occupied areas were sent back to their hometowns and became civilians. The POWs who were from Eastern Poland, an area annexed by the Soviet Union, remained in the camp. The German and the Soviets negotiated over the fate of those POWs, no decision was made. The question of what to do with the POWs remained. The German government had the solution: deprive the prisoners of their POW status, since they were Jews and transport them to Lipowa Camp in Lublin.

Three groups of POWs were transported to Lipowa- Beginning in 1940, the first group of 627 Jewish prisoners were transferred to Lipowa. The Jewish community in Lublin was unable to take in the prisoners. As a result, they were taken on a death march through Lubartow, Parcew and Biala-Podaska, a distance of 120 kilometers. Their wooden shoes fell apart, in temperatures below 30 degrees Celsius and a snowstorm, the group was forced to march accompanied by SS guards on horseback. Those who could not keep up, were shot. Most of the prisoners died as a result of shootings and harsh weather. Finally, only 287 prisoners

remained. On page 68 of this issue you will find the testimony of Avraham Buchman regarding the "Death March".

The second group of 3,200 prisoners arrived at Lipowa in the months of February thru May 1940. This group of POW were originally from towns in German occupied Poland. They were freed after the Judenrat presented to the Germans proof of the prisoners town of origin. The third group of POWs numbered about 2,500, prisoners who were transferred to Lipowa from German stalags, from December 1940 to January 1941. These POWs were Jewish soldiers whose towns of origin were in East Poland, an area that was Soviet- occupied. They stayed in Lipowa for two years.

Living Conditions in the Camp

The number of prisoners in the camp changed periodically. At most there were 3000 prisoners, including 2500 POWs. The first barracks were built in 1939. The camp consisted of workshops, auto repair shops, barracks for the guards, offices and huts for the prisoners, each hut contained 3 tiered sleeping bunks. Living conditions were difficult, spread of disease caused by overcrowding resulted in a Typhus epidemic. The Jewish Hospital in Lublin was full beyond capacity, the sick were transferred to the Talmud Torah building on Jateczna Street, behind the Maharshal Synagogue. Jewish doctors from Lublin, Drs. Zygelwaks and Kurlander cared for the patients. Bodies of the dead were moved to the crematorium at Majdanek.

Treatment of the prisoners, especially the civilians, was brutal. In the winter of 1940-1941, a group of POWs escaped from Lipowa camp. At night, Globocnik and his helpers arrived at the camp, took the prisoners outside, the temperature was 20 degrees Celsius below zero, naked and beaten, the prisoners were forced to stand in the snow for three hours. As

Neta Zytomirski Avidar

LIPOWA CAMP

Labor Camp and Camp for Jewish Prisoners of War in Lublin

Synopsis of article in Hebrew page 41

Facts about Lipowa:

In the heart of Lublin, on Lipowa Street #7, opposite the Christian cemetery, stood a large sports field, the Lublin Academic Sports Organization. The character of the sports field completely changed as a result of the completion of the German occupation.

On December 2, 1939, a census of all Jewish men in Lublin took place in the sports field. The census was conducted by the SS for many long hours with cruelty and intentional humiliation of the Jews. At the completion of the census, 200 Jews were detained to begin building the first barracks of Lipowa Camp.

The camp was constructed according to the orders of Odilio Globocnik the SS and Police Leader of Lublin. Lipowa Camp commanders were: SS-Strumbannfuhrer Hermann Dolp, SS-Unterstrumfuhrere Horst Riedel and SS-Unterstrumfuhrer Wolfgang Mohwinkel.

At first the camp served as a work and transit camp. In 1940, Jewish Polish army Prisoners of War, (POWs), were sent to Lipowa camp from POW camps in Germany.

Functions of Lipowa Camp

- Lipowa Camp served as a gathering place of Jewish slave laborers from Lublin.
- Initial assembly place of Jews deported from the West.
- Camp for Jewish Polish soldiers POWs whose hometowns were under Russian occupation.
- Slave labor camp.
- Transit station for slave laborers from other

provinces and the POWs whose hometowns were in the General Government.

- DAW (Deutsche Ausrüstungswerke), German Equipment Works.

Lipowa Camp as a Work Camp

On the orders of Hans Frank, Governor of the Generalgouvernement, on October 26, 1939 and under the authority of the SS, the first slave labor camp was established in Lublin.

The Lublin Judenrat was required to provide workers to the police for the purpose of serving as slave laborers in Lipowa. In addition, the Judenrat was forced to supply the raw materials for the various industries at Lipowa.

The first group of workers in the workshops of Lipowa were craftsmen from Lublin. The workers would arrive to work at Lipowa in the early morning and return home in the evening. The slave laborers were required to bring their own tools.

The Judenrat was required to supply the meager meals for the workers. Later on, craftsmen from Warsaw and other towns arrived at Lipowa, these slave laborers lived in the camp.

Between December 1940 and January 1941, 2,500 Jewish POWs were sent from POW camps in Germany to Lipowa in Lublin.

In December 1940, Lipowa workshops were taken over by DAW, which was an SS company. DAW expanded its operations, employing Jewish POWs as cobblers, carpenters, construction

David Fridman

"Look from the sky and see" Reincarnation of a song

Synopsis of article in Hebrew page 37

The story

On 1940, after our town of Yanow Lubelsky was bombed, I had arrived Belzyce together with my mother, my two sisters and my brother.

There were three aktzias in Belzyce. After the aktzias the town was "Judenrein" – free of Jews.

After the first aktzia my brother and I had run away and hidden in a gentile's barn. We were discovered after two months. We came back and entered the camp – Belzyce ghetto.

Before dawn I was snicking out through the fence, buying some loafs of bread from a Polish baker and passing it to my brother across the fence. Inside the camp I sold the bread. That's how we lived.

At the second aktzia the Germans took out 200 children and shot them at the graveyard in the forest. Among them was my brother, eleven years old.

Two months later the Germans decided to put an end to the camp. The murderer Fyks, the SS commander, came with his people. They surrounded the camp and arranged a selection. Inside the synagogue they locked 250 Jewish men. I was one of them.

The others remained outside. Some men were taken to dig holes in the ground behind the synagogue. All the Jews who were outside were forced to take off their clothes and were shot into the holes.

Fyks had killed there about a thousand people. The babies were thrown in a pile. The diggers of the holes saw how the Ukrainians had cut off with axes the babies' heads.

Together with the diggers group, and a group of young women who survived the selection, we were sent from the synagogue in Belzyce to Budzyn camp.

The song

We had arrived Budzyn camp on May 8th, 1943- right after Fyks had put an end to Belzyce camp. We had come to Budzyn camp. I was 16 years old then. Everyday we went to work in a factory. On Sunday we haven't worked – we were closed in the barracks. We were Jewish prisoners from different places. Sitting locked in the barracks we had told each other about our lives, our families, our disaster. We told and also sang.

Suddenly a guy from the town of Zakrzowek (near Lublin) stood up and began singing "look from the sky and see..." That song expressed our status, looking in the skies for an address to our complaints. We were all deeply excited. We were crying.

This song had kept playing in my head for all my life.

I had remembered the tune, but the words were fading out in my head.

I had looked for the song.

The manager at Beit Wolyn in Givatayim brought me a book with old Yiddish poems. He said: "that's what you are looking for." The song was there, but not all of it.

From different sources I have managed to reconstruct the song.

Translation to English:

Shmulik Avidar

into Pawiak prison. After two weeks I was sent to **Auschwitz**. From there I was transferred to **Gross-Rosen** camp in Silesia.

Then I was sent to work in **Halbau** camp. In Halbau there was a factory for airplanes engines. In all these camps they treated me as a gentile. No one knew I am a Jew.

In the camp the hunger was great. There were Tatars who had eaten dead people. They lit bonfire and ate.

The commander of the camp had a dog that became close to me. After five or six days without eating, people came and told me: "Edek, get the dog and we'll do something." The dog came close to me, I caressed his head. The people got the dog and ate it.

The camp commander ran wild out of anger and shouted: "Where is my dog?" He put us in order and threatened "Every ten man will be executed!" I took the blame. The commander hit me and ordered to close me in a basement with no food so I would die of hunger. After two days the camp commander was replaced. The new commander let me out of the basement. The camp was evacuated. It was already the end of the war.

They sent us to **Buchenwald**, and from there we were led to **Bergen Belsen**.

The British freed Bergen Belsen. A Swedish delegation came by and transferred camp prisoners to a hospital in Sweden.

I was very sick. The head nurse got three shots of Penicillin for all the patients in the hospital. She chose me and gave one of the shots... I recovered slowly. Me and her and her husband became friends, so they brought me to their home and took care of me. From their home I made contact with my brothers.

My parents and my sister were left in Lublin ghetto and from there were sent to Belzec.

Sometimes I dream of that time. Then I am almost lost.

I don't forgive the Germans.

I can't forgive because of my parents... because of the suffering I saw, because of the concentration camps. I was there and saw how people were killed.

In Israel I'm a member at the organization of former concentration camp inmates.

Jews and Polish used to live together. All my friends were Polish. We played football together. There was no difference between us. In 1937-1938 I started feeling the hatred to Jews.

I would like to meet Tadzyk, my childhood friend, but I don't know how to look for him. I don't know if he's alive. He was my friend... we were always together.

I don't miss Poland. I lost there everything. How should I remember Poland when I saw there such bad things? I saw how Polish kill Jews. "Should kill the Jew," that's what was said. Not to me, but to others. I lived among the Polish as a son to a Polish nobility family. Among these I had been with I didn't see love to Jews and didn't hear one good word for Jews.

Transcript of the interview in Polish:

Teatr NN

Translation from Polish to Hebrew:

Sara Barnea

Translation from Hebrew to English:

Shmulik Avidar

An interview with
Eliyahu Hertz (Edward Skowronsky)

Interviewer: **Tomasz Czajkowski**

December 25, 2006

Synopsis of article in Hebrew page 25

My original family name was Hertz. I was born on April 20, 1920. My father, Jan Hertz, was an officer in the Polish army. He had a sword, a present from Marshal Pilsudski. Army officers were coming to our home. Many of them came to ask my father for his help in personal matters. In 1939 my father was the head of a delegation which collected money for the Polish army!

I had three brothers. Max was a lawyer, Dolfi was a doctor and Kurt immigrated to Israel before the war. We had an adopted sister, Minka. At Lublin I have learnt in "Gimnasia Humanistica". I was interested in Sport. We were living in 10 Niecala Street. We had very good relations with the neighbors.

Almost all of my childhood friends were Polish. My best friends were Tadzyk and Leszek Pitynski.

At the war my brother Dolfi joined to the Polish army in France and Leszek Pitynski joined to Sikorski army in England. Leszek was an officer and was killed at the battles of Monte Casino in Italy. Before he was killed, he had moved with his army through Palestine and met there with my brother Kurt.

I remember how the Germans entered Lublin. Aktzias against Jews had begun. Jews were taken to forced labor camps. They were beaten. Jews had to wear the badge.

My brother Max and I ran away to Warsaw, carrying forged papers of Polish. We looked like Polish and spoke only Polish, so no one could identify us.

I was a member of AK resistance movement in Warsaw, and nobody there knew I am a Jew. If my good Polish friends knew I am a Jew, I don't know how they would have been reacted.

In the streets we saw Polish people holding bottles of strong drinks. They had got it for handing over a Jew to the authorities. Never have I been suspected. People were absolutely convinced that my family was belonged to Polish nobility.

In Warsaw I worked as an interpreter for Kompass, a German company that collected IRS from Polish. By an order from AK I had moved to another German office, where I worked as a messenger. My job at the office was transferring the bookkeeper all the letters received at that day, but on my way to her office I was stopping at our AK organization. Our people opened, read and re-closed the letters – and I continued doing my job: transferring the letters to their destination.

One day, while I was in the street, a sound of explosion was heard. Someone threw a grenade. Policemen came, closed all the streets, caught whoever was in the street and put them

holidays when my grandmother packed her four children and they all moved to the countryside, to stay with grandpa at the mill by the forest and the river.

My father was the eldest, he was born in 1914. He may have been 16 when the photo was taken. The girls in the photos are my aunts: Feige and Lola. I've never met them nor do I know very much about them. I do know that they attended the Gymnasja Humanistyka in Lublin and in one photograph of myself at age 10 I look a lot like my aunti Lola, father's youngest sister.

I'm looking carefully at my grandmother's face, I don't know very much about her either, yet I'm proud to have inherited a quarter of my genetic composure from her. A childhood friend of my father's from Lublin, Bolek Ortman, told me that my grandmother "was a good hearted woman who took care of everybody, including me..." He was also familiar with the summer trips of the family to the wood mill, he was there on a visit.

Another relative from Ostrowiec, where the Grosmans had lived for generations, told me that "everybody fell in love with Tzivia" and after she had moved to Lublin the family used to send the young brides on the long trip to see her for advice and council before they got married.

My grandfather is not in the picture, perhaps he was the one who took it.

The end was tragic: Grandma Tzivia, and my two aunts were murdered in the spring of 1942 in Belzec. Grandpa Grosman made it to the camp at Majdan Tatarski and at the end was shot to death by the Germans in a field just outside of Lublin. When my uncle came back to Lublin after the war he tried in vain to find his father's remains in that field.

Today on the field where my grandfather was shot stands proudly the building of the Lublin Politechnikum.

Photo # 3: A family studio photograph from Lublin (page 23)

Two sisters, Tzivia and Sima, took their children and went to a studio of a professional photographer to have a family picture taken. This must have been taken shortly before Sima left for America, to join her husband Charlie who had left before. I guess this is a photograph from the early 1930.

I look at the resemblance between the young girls-cousins. They also wore the same clothes and combed their hair in the same style.

My grandma Tzivia and her sister did not see each other after Sima left for America. They wrote letters and in one of them Sima bragged about her luxurious American kitchen and the story goes that my grandmother was quite jealous of her sister...

During the war a postcard written in Yiddish was mailed from Lublin to America. The address on the card is not from a residence the 1st of May st. no. 9 at the Lipschitzs. We probably will never know what has become to our family in Lublin during the war.

My great aunt Sima from America kept in touch with her three nephews after the war. After the death of my father she kept in touch with my mother.

Florence Sima's daughter, has three sons and lived to enjoy her grandchildren. Her son Avi Rotem, is living with his family in Israel.

Summer 2008

English translation:

Anath Matanya-Bitner

Three Photographs from America

Synopsis of article in Hebrew page 18

My father had an aunt in America: Aunt Sima, his mother's sister. After the war she sent photos of the family to my father. When Sima's daughter Florence passed away in the 1990's, her son (Sima's grandson Avi Rotem) gave us these three additional photos and postcards that were sent from Poland during WW2. My uncle Feiwel helped us identify the people in the pictures.

I have no photographs of my mother's family. They had no relatives outside of Poland. So, although I've been named after her, I have no idea what my grandma Golda looked like.

Looking at these old photographs of my long gone relatives I can't help thinking how big my family could have been today.

Photograph # 1: The wedding of my great aunt Sima (page 19)

My great aunt Sima Zuckerman was the youngest of ten children in my grandmother's Tzivia's family. The family originally came from Lukow, between Warsaw and Lublin. This picture was taken at her wedding to my great uncle Charlie Speizel who came from Miedzyrzec. (He changed his name when he came to America). My grandmother Tzivia and my grandfather Jankel-Josek Grosman are sitting next to the bride. This photo was taken sometime around 1920. My father and his sister and brother are not in it. Sima and Charlie had a daughter Feige, whose name was changed to

Florence when she moved to America.

Apart from Sima, Charlie and Feige Speizel who had left for America before the war, all nine of the Zuckerman families perished during the holocaust. Three nephews of great auntie Sima survived the holocaust: my father, Itzhak Grosman who was a POW in Germany, my uncle Feiwel Grosman who was in the Red Army, and a cousin of my father's, Mendl Lerner, who somehow found his way to Russia and eventually went to Israel where he lived in Hertzliyya, his mother Reizel Lerner is in the picture. The only survivors from the people in this wedding picture are the bride and groom: my great aunt Sima and great uncle Charlie Speizel, who lived in America.

Photo # 2: Grandma Tzivia Grosman and her children at the wood mill (page 21)

My grandfather Jankel-Josek Grosman had a woodmill in Trawniki (about 70km from Lublin). Grandpa Grosman stayed at the mill during the week and on weekends he came home to his wife and four children who stayed in Lublin. [Their first address was 17 Krolewska st. (until 1928) and the second one was 53 Krakowskie Przedmiescie (until they were deported by the Germans)].

When my uncle Feiwel graduated from highschool he went to work with my grandfather at the mill.

This photo was taken in one of the summer

An article published in the Yiddish daily newspaper "Lubliner Tuglat", no. 73
1937

Pejsach Brikman's Leather Processing Factory

Synopsis of article in Yiddish page 16

Lublin is a central town for the leather processing industry in Poland. One of the largest factories is the factory of Pejsach Brikman.

P. Brikman's leather processing factory was established in 1902. Only horses' skins were processed there at the first years. It was operated then merely by the physical strength of the workers. After the factory was passed to the hands of P. Brikman, the number of workers was increased from 25 to 90 employees.

Today the factory is equipped with modern technology. It has a one-hundred horsepower machine operated by steam, a vapor tank with a new chimney, electric engines - all the equipment that is required to process the skins. Various kinds of leather are processed in it. Brikman's factory produces the best beef cattle skins in Poland. New buildings were also added in the factory.

Since its establish until today - including at the

time of the economic crisis which had damaged profoundly the Polish industry - Brikman's factory have not stopped working even for a day. There were no strikes in it.

The owner of the factory, son of our town Pejsach Brikman, is also famous for his contribution to society, singles and culture institutions. His donations are given quietly, in privacy and without publishing it.

His factory won a good name at the trade circles, thanks to its solid conduct.

Z.

Esther Minars sent the article from USA to the editorial board.

Translation from Yiddish to Hebrew:

Sara Barnea

Translation from Hebrew to English:

Shmulik Avidar

List of people registered in Lublin. (Wykaz osób zarejestrowanych w Lublinie.)	360		1946
Documents from the Lublin Judenrat on local camps, including Belzec; list of Judenrat members; list of inmates in Belzec	352		1940-1941
A list of people who received help from the U.S.A. through a self help committee in Lublin, 1940	325	Self Help Committee, Lublin	1940
Multiple alphabetical list of Jewish survivors in Lublin, Poland. 2/5/45. Entries include former residence, relatives in Palestine. 550 Names			
List of students in special Jewish schools under the age of 14 in Lublin, Poland. Entries include YOB, Parents, address. 67 Names			
List of children attending the Jewish comprehensive school at the District Committee of Polish Jews in Lublin (up to 14 years old). [Wykaz dzieci uczęszczających do szkoły powszechnej-żydowskiej przy Wojew. Komitecie Żydów Polskich w Lublinie (do lat 14)]			
List of Jews from Lublin and its surroundings who were in the Majdan Tatarski Ghetto during September, 1942	4600	PSA Lublin **	
Majdanek Death Book. Number of Names or Other Entries-- Approx. 7000 names (Note: only a few hundred people from Lublin)	7000		
Jewish Military Casualties in the Polish Armies in World War II by Benjamin Meirtchak.		Meirtchak, Benjamin.	1994-1999
Lublin Receipt for confiscated goods	500	National and Provincial Archives in Poland	April 1942
List of Jewish survivors in Lublin			
Auschwitz - Arrival of 399 Jewish victims from K.L. Lublin, 30.6.1942	399 Male	ITS ***	June 30 1942
List of Jews who testified against war criminals Poland -1961	87	Staatsanwaltschaft, Germany	May 20 1961
AUSCHWITZ - Arrival of Jewish victims from K.L. Lublin (Majdanek) 22.5.42 (AU2)	1000 male	ITS ***	May 22 1942
List of German officials in the Lublin district	1403	JHI * / Generalgouvernement. Treuhandstelle, Distrikt Lublin	1941-1943

* JHI - Jewish Historical Institute, Warsaw (Żydowski Instytut Historyczny)

** PSA Lublin - Polish State Archives, Lublin, Poland (Archiwum Państwowe Państwowe w Lublinie)

*** ITS International Tracing Service, Bad Arolsen Germany

**** WJC - World Jewish Congress Location Lists

United States Holocaust Memorial Museum

List of Names Lists – Lublin

The USHMM has a continuing effort to identify lists of people relating to the Shoa. These lists have

been compiled from many archives, collections and museums throughout the world. Below is a sample of 28 of these lists which have been selected to give an indication of the scope of the effort. Most of these lists are shared amongst the major Holocaust institutions throughout the world and many can be found at Yad Vashem.

U.S. Holocaust Memorial Museum - Examples from Names List

Description	Number of People	Source / Authorship	Year(s)
Card files of the confiscated Jewish properties from the District of Lublin. (Kartoteka skonfiskowanych nieruchomosci zydwkich z Dystryktu Lubelskiego.)		JHI*	1940-1941
Majdanek Death Book. (Ksiega zmartych miezniou KCL Lublin. 1942. Sygu. Id. 19.)			
Registration cards of the Jewish prisoners of war from the camps in Lublin. (Kartoteka Jencow Wojennych Zydow z obozu w Lublinie.)		JHI*	1939-1941
German Armament Works - Lublin Branch. (Lubelska Filia Niemieckich Zakladów Zbrojeniowych : Zeszyty Majdanka Vol. IV Vol. IV.) (Deutsche Ausrüstungswerke - Filiale Lublin.)		Documents and analysis from the Majdanek State Museum Archives	1969
List of deportees from Lublin 1941-1942	600	PSA Lublin **	1941-1942
List of Jews who died in Lublin, 1941-1942	169	Municipality of Lublin, Department of Sanitation	Dec 15,1941 - 1942
List of Jews from Lublin, 1941	4085		1941
Records of the Chief of the SS and Polizei in Lublin. (Ksiega Protokolowa = Berüchtbuch [sic] / Rada Zydowska w Biskupicach.)	5000	PSA Lublin ** / Rada Zydowska w Biskupicach / Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei. Schutzstaffel. SS- und Polizeiführer im Distrikt Lublin	1939-1942
List of Jewish Survivors in Lublin registered with the Jewish Anti-Fascist Committee in Moscow.	170	WJC ****	
Undated list of Lublin-Majdanek inmates, with prisoner number and birth year given for each where known. List of internees in Lublin-Majdanek	540	WJC ****	
List of Jewish Survivors in Lublin registered with the Jewish Anti-Fascist Committee in Moscow. Former place of residence and names of relatives in Palestine given for each survivor.	130		Feb 6 1945
Lists of Jewish manpower in Lublin-1941	303		1941
List of inmates from camp Lipowa 7 in Lublin 1939-1942	553	PSA Lublin **	1939-1942

Majdan Tatarski - Forced Labor List- August 17, 1942

Deportations from Lublin halted on 14 April 1942 and the remaining 7,000 to 8,000 Jews were ordered transferred to the small ghetto of Majdan Tatarski. On April 22, 1942 about 2,500-3,000 people, mostly women with children, having no J-Ausweis (Identity Card for Jews), were taken to Majdanek concentration camp. After this selection about 2,000-2,500 people were shot at Krepiec Forest and

200-300 young men were selected for Majdanek concentration camp. In Majdan Tatarski 4,000 Jews still resided there. After this selection the Majdan Tatarski ghetto was organized as a closed ghetto, surrounded by barbed wire. (This information is made available by: Action Reinhardt Camps at <http://www.deathcamps.org>.)

The image below is a page from the Forced Labor List of Majdan Tatarski dated August 17, 1941.

Majdan Tatarski Forced Labor List

ARBEITSAMT LUBLIN Judeneinsatzstelle G. Z. 5318. II/7.L.		Lublin, dnia 17.8.1942.	
<u>Dotyczy: Ogłoszenia Rady Żydowskiej w Lublinie Nr.197.</u>			
51. Fajersztajn Szaja	20.5.907	2506	D.A.W.
55. Fajnszmidt Symcha	14.10.24	0415	Dienststelle F.N. 01551
56. Feld Gitla	16.5.23	2985	J.S.
57. Feld Fuchla	25.2.18	2830	Konditorei Goldfarb
58. Feldman Abram	13.10.14	2674	Schneiderw. Fernand
60. Fernand Arob	5.3.925	----	Arbeitslos
62. Fingierman Jankiel	7.4.15	2807	Stadtgut Tatary
65. Flakser Szabssa	28.4.10	3006	Robert-Koch-Haus
66. Flam Lejzor	11.5.04	3694	Lub.Fabrik f. Asphalterzeug.
68. Frachtman Sara	4.5.20	2801	Stadtgut Tatary
72. Fruchtgarten Gudyk	13.9.05	1567	Ortskommandantur
74. Fajnszmidt Dawid	7.5.17	0263	Inż. Chelminska
78. Gewerc Abram	13.4.98,	1193	SS-Truppenwirtschaftslager
80. Glanczpiziel Josef	20.7.26	2403	Sicherheitspolizei
81. Glanczpiziel Naftal	27.9.97	1216	Fassfabrik Godlewska
82. Glaser Majer	10.1*12	1444	Krankensammelstelle
84. Goldbaum Mozes	9.8.11	1440	Krankensammelstelle
85. Goldberg Aron	16.4.14	2808	Stadtgut Tatary
88. Goldberg Szmul	15.4.82	2039	Kelles-Krauze
92. Goldman Mordechaj-Lejb	29.6.19	2124	Arbeitslos
93. Goldman Rachela	9.9.13	3374	Viktor Kremin
94. Goldszer Menasze	20.4.09	1444	Krankensammelstelle
97. Goński Michał	26.10*13	0066	Arbeitslos

Ludwik Lew
Büroleiter

בעמוד מצד שמאל מודפס דף מתוך
רשימת בתי עסק בלובלין 1929

נכון, האותיות קטנות,

אבל

אל תוותרו על עיון ב"דפי זהב" אלה!

העזרו במילון העיסוקים המצורף כאן

Translations of the Occupations relating to the above page #552

Polish (Original)	English**	Hebrew***
Olejarnie	Oil Manufacturers	יצרני שמן
Oleje	Oils	שמנים
Opal	Heating Materials	חמרי הסקה
Opatrunkowe srodki	Bandage Materials	חמרי חבישה
Optyczne artykuły	Optical Requisites	אביזרים אופטיים
Ortopedyczne zakłady	Orthopaedic Institutes	מכונים אורטופדיים
Oswietleniowe przybory	Lighting Articles	תאורה
Owocarnie	Fruit Dealers	חנויות פירות
Pakuly	Oakum	חבלים
Papa dachowa	Roofing Felt	נייר זפת לכיסוי גגות
Papier	Paper	נייר
Parcelacyjne przedsiębiorstwa	Land Selling Companies	חברות לפרצלציה של קרקעות
Pasta do obuwia	Shoe Polish	משחות נעליים
Pasza	Fodder or Lining	מספוא
Perfumerje	Perfumeries	פרפומריות
Pieczecie kauczukowe	Rubber Stamp Manufacturers	יצרני חותמות גומי
Pieczyno	Pastry	מאפים
Piekarnie	Bakeries	מאפיות
Pierniki	Ginger Bread Cakes	עוגות דבש
Pierze	Feathers	נוצות
Pilniki	Files	שופינים, פצירות
Pismienne materjaly	Writing Materials	צרכי כתיבה
Piwiarnie	Beer Restaurants	בתי בירה
Piwo	Beer	בירה
Platerowane wyroby	Plated Goods	חמרי ציפוי
Plaszcze gumowe	Rubber Coats	מעילי גומי
Płyty cementowe	Cement Slabs	(לוחות צמנט) מלט
Pogrzebowe przedsiębiorstwa	Burial Societies	חברות קבורה
Pokoje umeblowane	Furnished Apartments	חדרים מרוהטים
Pokost	Varnish	ציפוי
Pomoc szkolna	School Utensils	עזרים דידקטיים לבתי ספר
Ponczochoy	Stockings	גרבי נשים

* Directory and translation made possible by the Jewish Records Indexing-Poland and JewishGen 1929 Polish Business Directory Project

** English translation is taken from the official translations provided in the directory.

*** Hebrew translation by Neta Avidar and Judith Maier

Olejarnie.

Huileries.
 xErllich Natan, Kowalska 4.
 Fajl M., Wspólna 0.
 Grynfeld I. N., Nowa 23.
 Grynfeld E. R., Szeroka 12.
 Klawier Ch., Probstowo 3.
 Sater H., Kalinowszczyzna 72.
 Sater Jak., Początkowska 15.
Oleje.
Huiles.
 „Polhanz”, Zielona 5.
 xWajsrubin Abram, pl. Targowy 2.

Opał.

Combustibles.
 (p. r. Drzewo, Węgiel).
 xBakman Szyja, Rusalka 0.
 Bakman Zygm., Zamojska 31.
 x„Garbo”, wł. Kipman M., Szpitalna 4.
 xGorczyński Józef, Cicha 5.
 xKielasie Stow, Przemysłu i Handlu, S. A. oddz., Bernardyńska 17.
 xKlang Nech., Kowalska 8.
 Klang S., Furmańska 1.
 Landau M., Ruska 14.
 xLewinstajn M. J., Zamojska 45.
 Nisanbaum Sz., Lubartowska 5.
 Rotenberg Sz., i Gliksberg S. B., Dworzec Kol.
 xSpółdzielnia Sejmików i Miast woj. Lubelsk., Cicha 5.
 xSzarfan Cudak, Furmańska 10.
 xSzarfan L., i Maja 17.
 Szakielowicz Wł., Łośna 6.
 Zylberman J. Sz., Zamojska 26.

Opatrunkowe środki.

Articles pour pansements.
 Puterman D., Dolna P. Marij 3.
 Wajnfeld H., Lubartowska 34.

Optyczne artykuły.

Opticiens.
 xMilewski Tud., Kapucyńska 1.
 xMorawski Jan Wł., Krak. Przedmieście 21.

Ortopedyczne zakłady.

Orthopédistes.
 Borczakowski M., Królewska 11.

Oświetleniowe przybory.

Articles d'éclairage.
 xFiszhaut Moszek, Kościuski 3.
 xGoldstajn Fajwol, Krak. Przedmieście 10.
 xRozenbaum Nojeh, Kapucyńska 6.

Owocarnie.

Fruits.
 xAkierman Mor., Lubartowska 24.
 xBalik Chajja i Ska, Cyrulnicza 6.
 xBoss A. i J., Cyrulnicza 4.
 Dajczar L., Furmańska 10.
 Dawidowicz M., Krochmalna 23.
 Fiszader Ch., Furmańska 8.
 „Flora”, wł. Małgorzewska J., Krak. Przedm. 44.
 Glas P., Cyrulnicza 2.
 Goldstajn D., Cyrulnicza 5.
 Gotfel E., Lubartowska 20.
 xGrynglas L., Lubartowska 22.
 Horowicz S., Fabryczna 1.
 Korzenbat Szyf., Cyrulnicza 6.
 Klode L. J., Szeroka 52.
 Rajter B., Furmańska 8.
 Rozenbaum Moszek, Lubartowska 9.
 Rybaczynski F., Namiestnikowska 29.
 Rządkowski W., Kapucyńska 7.
 Sorokin B., 1 Maja 41.
 Szerman Faiga i Ska, Szeroka 25.
 Trachtenberg L., Kowalska 13.
 xWajs Lejba, Foksal 40.
 Wujec S., Zamojska 35.

Pakuty.

Etoupes.
 xBondygor Ak. i Krasucki Efr., Rusalka 10.
 x„Dzwon” Sw. Mikolaja 10 a.
 Szajdor Sz., Lubartowska 10.

Papa dachowa.

Cartons pour toitures.
 Fabryki — fabriques.
 „Lublin”, Zamojska 27.
 xSzpera S. i Landau L. Suke., Sp. z o. o., Wesoła 263.

Papier.

Papetiers.
 xFolk Izanek, Kowalska 4.
 Golibter G., Lubartowska 15.
 xJungman Moszek, Furmańska 1.
 Kapucyński B. i S., Kapucyńska 7.
 xKontenberg Beia, Krak. Przedm. 54.
 Kossakowska M., Krak. Przedm. 10.
 Nisanbaum Lazar, Sto Duska 20.
 xRechtman D., Królewska 3.

Parcelacyjne

przesiębiorstwa.
Entreprises de parcellement.
 xBank Ziemiański oddz., Wyzd. Parcelacyjny, Krak. Przedm. 43.
 xKrafcik Wł., Kościuski 7.
 xMoskalowski F. i Ska, Sp. z o. o., Krak. Przedm. 49.

Pastá do obuwia.

Pâtes pour chaussures.
 Fabryki — fabriques.
 x„Blyskawica”, wł. Koros i Ska, Namiestnikowska 13.
 Felman Sz., Nadstawa 24.
 xRozenblat S., Lubartowska 18.
 xSzalowski A. i Ska, Jozuicka 13.

Pasza.

Fourrages.
 Bocher Bor., Targowa 5.
 xBodensztajn Hen., Targowa 5.
 Edelsberg G., Lubartowska 39.
 xEjdolsberg Marjem, Targowa 8.
 xSpeldz, Związku Ziemiann, oddz. Szpowa 4.
 Sztarkman Moszek, Targowa 6.
 xWajnfeld Kl., N. Targ 6.
 xZmarzak Wikt., Fabryczna 11.

Perfumerjo.

Parfumeurs.
 Borkowski Stan., Krak. Przedm. 54.
 xCzupryniewicz Edw., Krak. Przedmieście 58.
 x„Iris”, wł. Szczepiński St., Gmach Teatru Wielkiego.
 „Lotos”, wł. Olszowska Marija, Namiestnikowska.
 Polczyński J., Szopena 3.
 x„Sanitas”, wł. Rogatko K., Krak. Przedm. 29.

Pieczćcie kauczukowe.

Timbres en caoutchouc.
 xDział St., Kollątaja 3.

Pracownia stempli kauczukowych
 oraz drukarnia
St. DŻAŁ, Lublin
 Kollątaja nr. 3, telefon 158

Pieczwo.

Boulangerie.
 xKossakowska M., Krak. Przedm. 10.
 Ajnsztajna S., Kalinowszczyzna 60.
 Grudniowski St., Kościuski 1.
 Maciejewski Wład., Łośna 3.
 Maj Stef., Bychawska 72.
 xMarczak Mar., Wspólna 20.
 Michnik J., Kr. Leszczyńskiego 70.
 xMisiewicz Stan., Krochmalna 42.
 „Postap”, wł. H. Kijok i Ska, Bernardyńska, Kalinowszczyzna 49, Lubartowska 18.
 Postępska Kaz., Ewangielicka 8.
 Rozenszer C., Zamojska 35.
 xSalata Jan, Foksal 20.
 xSztycer Icek, Kalinowszczyzna 62.
 xWersocka Józ., Bychawska 52.
 Woskobojnik Sab., Bychawska 80.
 Zdybicki Al., Namiestnikowska 45.
 Zdybicki Jan, Szopena 1.

Piekarnio.

Boulangers.
 Alergant J., Bychawska 61.
 Badogół J., Wesoła 3.
 xBajtel Mordko, Furmańska 2.
 Cymant Sz., Szeroka 39.
 Erllich Sruk, Foksal 34.
 xFajnzylber Mendel, Rynek 7.
 Fridman S., Nowa 23.
 xGolibter Eia, Lubartowska 20.
 Gliksman Fr., Foksal 36.
 xGrynsztajn Symbca, Dawna 10.
 xHajkowski Kaj., Bychawska 20.
 Holchender Ch., Foksal 37.
 Kajman Cz., Grodzka 7.
 Kajman H., Kr. Leszczyńskiego 70.
 Kalinowicz Janik, Foksal 43.
 Karponczyft D. H., Sto Duska 20.
 Kirszbaum D., Szeroka 24.
 Kwator W., Panny Marij 13.
 xLubliner Icha, Szeroka 24.
 xŁoza Michaj, Łęczyńska 10.
 xMaj Andrzej, Bychawska 64.
 Mitelman Ch., Zamkowa 5.

„Nowa”, wł. Rozenszer L., Namiestnikowska 13.
 Piolicki L., Zgodna 6.
 xPiorwsza Piokarnia Mechaniczna, wł. Gnizdowski i Janiszewski, S.A., Bychawska 73.
 Płowik Hol., Zamojska 20.
 xPogodziński Kaz., Hrubieszowska 13.
 xRadziowski Waclaw, Namiestnikowska 31.
 Rendiach Sz., Rynek Wieniawski 1.
 xRozenszer Mojz., Krak. Przedm. 53.
 xRzopnicki Bol., Namiestnikowska 50.
 Storpjokowicz Józ., Bychawska 48.
 Szajfeld Mord., Wolska 5.
 xSzwitacz Bol., Namiestnikowska 41.
 xTrachtenberg Ab., pl. Bychawski 3.
 Trejgiel S., Lubartowska 32.
 xWajc Icek, Szeroka 11.
 xWajnyrb Herz, Kalinowszczyzna 32.
 Wajnsrot T. Kr. Leszczyńskiego 76.
 xWalach Kaiman, Zamojska 37.
 Wertman Fisz., Foksal 35.
 Winer M., Ruska 8.

Pierniki.

Pain d'épices.
 Fabryki — fabriques.
 xLubelska Fabryka Herbatników i Pierników, wł. Wojciechowski L., Orla 12.

Pierz.

Plumes et duvets.
 Sprzedaż — marchands.
 xDaches Chaim, Lubartowska 11.
 xWolkenheim Brandla i Sztajman J., Lubartowska 16.

Pilniki.

Limes.
 Fabryki — fabriques.
 xFrenker Henryk, Czartek 5.

Pisienne materjaly.

Fournitures de bureaux.
 x„Bazar Szkolny”, wł. Gostz i Ska, Krak. Przedm. 51.
 xChęciński Jan, Foksal 13 a.
 xCholewińscy W. i J., Krak. Przedmieście 38.
 xChwedkowski Herz, Zamojska 43.
 xKukierfajn Ch. i E., Bramowa 5.
 xDiamant Józef, Szeroka 1.
 xDominiński Stefan, Kapucyńska 1.
 xEdelstajn M. i Ettinger G., Sto Duska 20.
 xEjbuszyc Moszek, Królewska 15.
 Ejchenbaum Moj., Kapucyńska 5.
 xErlichman Moszek, Królewska 17.
 xFersztand Chaim, pl. Bernardyńska 3.
 xFizman Marija, Zamojska 21.
 xGoldberg Tauba, Pijarska 2.
 xGoldhaber Est., Lubartowska 24.
 xGradel Moszek, Kowalska 5.
 xGrynfeld Dyna, Foksal 35.
 xHude F., Lubartowska 23.
 xKartofol N., Bychawska 4.
 xKorszman Jakób, Królewska 1.
 xKossowska Marija, Kollątaja 4.
 Kuwałek Joanna, Początkowska 14.
 xLewi Abr. i Ska, Lubartowska 15.
 xLichtenzohn Szmul, Foksal 53.
 xLubart Janik, Lubartowska 12.
 xMożejko Edw., Foksal 23.
 xNadgrodziec J., Bychawska 42.
 xNirenberg H., Lubartowska 8.
 Orłowska Z. i Ska, Namiestnikowska 15.
 xPankowski M., Namiestnikowska 41.
 xPigłowski Kaz., Kapucyńska 2.
 xPiołczyński Jan i Zofja, Krak. Przedm. 52.
 „Polski Tani Sklop”, wł. Wolanowska J. i Ska, Bernardyńska 6.
 „Powab”, wł. Dudek S. i M., 1 Maja 47.
 xRondler Jak., Lubartowska 20.
 xSzapiro Henoch, Lubartowska 5.
 xSzapiro R., Krak. Przedm. 26.
 xSzyfman Mendel, Królewska 3.
 Szynantowicz Cz., Bychawska 41.
 xWabeszpl Cwja, Bramowa 3.
 Wulczycka M., Bychawska 45.
 Zambur uska Z., Krak. Przedm. 51.
 xZylberman Szmul, Foksal 20.
 xZytmirski P., Nowa 17.

Piwarnio.

Brasseries.
 xAltman B., Nowa 9.
 Arty M. i Tozandajn D., Szeroka 47.
 xBergman Posa, Namiestnikowska 10.
 Cwokin D. W., Kowalska 5.
 Droszof Sz., Lubartowska 6.
 Dreszof M., al. Rucławicko 2.

xFinkolstajn Sz., Przechodnia 1.
 xFrank An., Nowa 11.
 xGoldberg J. B., Bychawska 46.
 Goldfarb Bas., Krak. Przedm. 28.
 xGuterman Izr., Szewska 3.
 xKamińska Zof., Zamojska 49.
 Kielicznik Z., Bychawska 7.
 Klodnicka A., Staszica 13.
 Kmioc Z., Narutowicza 26.
 xKwasniewski Jan, Łęczyńska 2.
 xŁosiński Kar., Bychawska 27.
 Mitelman D., 1 Maja 20.
 Oliwa J., 1 Maja 26.
 „Polska Piwiarnia”, wł. Wisztek St., Foksal 6.
 xPulsakowski Stan., Lubartowska 16.
 Pultórak F., al. Jagiellońska 2.
 xRachawski Józ., al. Rucławicka 6.
 xRozenberg B., Lubartowska 10.
 xRozenberg Ch., Pijarska 2.
 xRozenberg L., Zamojska 33.
 Rozenberg M., Lubartowska 13.
 Rozenblat Ch. G., Cyrulnicza 3.
 Rozenblum J. P., Foksal 20.
 xRzopkiewicz Ruchla, Rucławicka 8.
 Szwerek J., al. Rucławicka 31.
 Sztarna H., Kalinowszczyzna 72.
 Szulman Sura, Bernardyńska 4.
 Szumlas Mar., Bychawska 94.
 Tupaj J., Narutowicza 43.
 xUnger M. R., Lubartowska 35.
 xWajsblech Ch., Nowa 21.
 xWajzer Icek, Zielona 5.
 xWajzer J., Foksal 34.
 Westler Izrael, Cyrulnicza 14.
 Wigdor P., Nowa 2.
 Wziątek M., Sto Duska 10.
 Zabrotowicz Z., Zamojska 49.
 xZoriot Szytra, Kalinowszczyzna 49.
 xZylborski Dw., Namiestnikowska 20.

Piwo.

Bière.
 xChrześciejańska Hurtownia Piwa wł. Piwowarczyk Ign., Krak. Przedmieście 48.
 xLambach Hol., Krak. Przedm. 20.
 Lederman T., Kapucyńska 5.
 xRozen Sz. i Ska, Królewska 15.
 xTupikowski Stan., Jezuicka 7.

Platerowane wyroby.

Orfèverie en métal argenté.
 Pracownie — fabriques.
 Erlichman G., Foksal 20.

Płaszczce gumowe.

Manteaux imperméables.
 xDantony Ant., Dominikańska 7/11.

Płyty cementowe.

Dalles en ciment.
 Fabryki — fabriques.
 Gryzold D., Zamojska 27.

Pogrzebowe przedsiębiorstwa.

Pompes funèbres.
 xDowojno Władz., Królewska 11.

Pokoje umeblowane.

Chambres meublées.
 x„Pensjonat”, wł. Zajczkowska Stan., Szpitalna 10.

Pokost.

Vernis à l'acool.
 Fabryki — fabriques.
 Erlich N., Kowalska 4.
 Srebrnik M., Rusalka 4.

Pomoc szkolna.

Articles p'écoles.
 xCholewińscy W. i J., Krak. Przedmieście 38.

Ponoczochoy.

Bonneterie.
 Pracownie — fabriques.
 Cedorbaum G., Kowalska 8.
 Dymont Ch., Sw. Mikolaj 16.
 Edolsztajn Lejb, Lubartowska 3.
 xGewerc Lejb, Lubartowska 1.
 Halberstadt D. N., Targowa 4.
 Janow W., Lubartowska 3.
 Kohn E., Rynek 15.
 Korman J., Nadstawa 20.
 xKrompel Berek, Szpitalna 10.
 Lerner S. B., Lubartowska 14.
 Lichtensztajn Ch., Podwal 3.
 Mandelbaum J., Archidjakońska 4.
 xSzerman C., Lubartowska 19.
 Sztycer Sura, Rynek 18.
 Szwarc Sura, Lubartowska 21.
 xZamburska Zofja, Kościuski 6.
 Zyngrman J., Szeroka 3.

Our Search Continues...

At first I saw only the dirty gray wall of the old city. The place that I was headed appeared to be inside the wall itself, ominous and not welcoming. This was the entrance to the place that was supposed to hold the answers to the blankness that was my family's and community's past.

I was a novice in the world of historians and archives, but thought that my objectives were simple and straightforward, i.e. to identify my family and maybe the house that they had lived in. I didn't believe that there was much information available beyond these basics. Was this not the story that we've all been told? This view was quickly shattered that first morning. Despite arcane procedures, language barriers, multiple referencing systems, etc. the archives and museums throughout the world contain massive amounts of information relevant to those of us with an interest in the history of our families, the Jewish communities of the past, and the Shoah.

There is a significant difference between the work of the historians and those of us with a personal interest. It is the specificity of our search. While the historian assesses the data and provides a context, we are looking for names, dates, streets. We pore over the documents and only after finding our prize are we able to ask what, why and how.

In the following pages I provide examples of the scope of information that is available to us. As we progress, and partner with historians to gain

insight into our findings, we hopefully will be able to expand our knowledge and understanding of the world that once was.

1929 Polish Business Directory

As described on the JRI Indexing-Poland and Jewishgen website, the Polish Business Directories of the 1920s and 1930s contain thousands of pages of information about people in current and former areas of Poland. Each town listing also starts with information about the town. Entries typically include the name of the business or proprietor, and address. These listings not only tell us how our families earned their living but often they are often the only accessible source of 20th century information about our relatives.

This Directory has been made available by Jewish Records Indexing-Poland in cooperation with JewishGen. The goal of this partnership is to create an on-line searchable database. Recently a few Lubliners have undertaken to participate in this project and enter the data for the 23 pages for Lublin. Additional volunteers are needed and are most welcome.

Below is page # 552 from the Lublin section of the Directory. Below the page is also a translation of the occupations and business.

"We have turned the theater into a place where history is told," say Pietrasiewicz and Dabrowski. Today, their theater is a one-man show: Dabrowski acts and Pietrasiewicz directs. Their repertoire includes Jewish folktales, Yiddish songs, and stories by Jewish authors accompanied by accordion. They tour Poland and appear at festivals around the world. "For me, this is not work and not theater. It's an adventure," says Dabrowski. "I spend hours here every day. My work is my hobby. People in Lublin ask me if we hire only Jews. But there's not a Jew among us."

When asked if perhaps they have Jewish roots, they answer: "Ich bin a goy mit a yiddishe neshome" ("I'm a goy with a Jewish soul").

So what do you do, actually?

Pietrasiewicz: "Cry."

Dabrowski: "And remember."

Aviva Lori

Pietrasiewicz (left) and Dabrowski. "We have turned the theater into a place where history is told."

פייטרכביץ' (משמאל) ודומברובסקי: "הפכנו את התיאטרון למקום שבו מספרים את ההיסטוריה"

soon, and it's a little scary. You died like many others, and for what? For being a Jew? For being Polish? We have to make sure this doesn't happen again. Ever."

In 2001, Pietrasiewicz and Dabrowski received the photos of Henio sent from Israel. "They sat here and no one knew what to do with them," says Pietrasiewicz. "But all of a sudden, I felt a powerful sense of mission. For many years I didn't want to deal with the Holocaust. Suddenly, like a river rising and overflowing the riverbank, I understood that I couldn't ignore it anymore. I had to do something.

"I grew up in a neighborhood on the outskirts of town, about two kilometers from Majdanek. To me, it was a horrifying place, crawling with ghosts. Then I saw the pictures of Henio and it was like a sign. I'm not supposed to say such things, because I'm a physicist, but it's true. Suddenly I knew that I wanted to do something for these children. The European Union gave us tens of thousands of euros to organize an exhibit at Majdanek, and I decided to use it to create a monument to the children."

Not one monument, but two. With the money, Theater NN put together an exhibition and inaugurated the "Letters to Henio" project, which has been going on for the past four years. The exhibition, "**Elementarz**" ("primer" in Polish), is mounted in Bloc 53, and dedicated to the children of the camp. "The first words children learn to write are 'mother,' 'father,' 'house,' 'dog,' 'cat,'" says Dabrowski. "In the Majdanek primer, they learn words like 'roll-call,' 'crematorium,' 'bloc,' 'gas chamber,' 'transport,' 'number,' 'camp' and 'selection.'"

Another project, which began six years ago, is "Letters to the Ghetto." Schoolchildren in Lublin wrote letters to children their own age and sent them to addresses in the ghetto. These

letters were also returned with the postmark "Unknown." "We went into classes of 12- and 13-year-olds, and gave out addresses. We told them it was connected to the Holocaust. Some of them wrote about themselves. Others handed in blank sheets of paper, or wrote: 'The teacher told me to write, so I'm writing.' Some wrote very moving personal letters. Over 1,000 envelopes were mailed, among them letters to Henio."

Three years ago, the center decided to focus on Henio to concretize the concept of victimhood. They created a Web site and published the photographs sent by Avidar-Zytomirski in a booklet. This was preceded by study days for teachers and educators, who learned about Henio's life and then taught classes on the subject. On April 19, 2005 - which is Holocaust Day in Poland, and the anniversary of the Warsaw Ghetto uprising - a special mailbox for letters to Henio was set up outside Bank PKO, where the last picture of him was taken. The postal authorities, which processed the letters like ordinary mail, were inundated with thousands of letters that had to be returned to their senders. A walking tour was organized that day to the places where Henio had lived, including his home in the ghetto. The day ended with a silent prayer beside the one streetlamp left from the Jewish town.

The project was repeated in the same format in 2006. In 2007, passersby were asked to write letters on the spot. Again, the response was extraordinary. Since then, Henio Zytomirski has become an icon of the Holocaust - not only in Lublin, but all over Poland. Today, he is part of the school curriculum. The national and local press have run many articles about him. The story of Henio appears in school newspapers and is used to teach the significance of the Holocaust, which was merely an abstraction beforehand.

but in my eyes, he is the most wonderful child imaginable. I am enclosing his last photograph." Henio's father did not know how horribly right he was.

Tomek Pietrasiewicz, 50, grew up in Lublin. Before the war, a third of the city's population was Jewish, but at home his parents never said a word about Jews or the Holocaust. Except for one incident in his childhood, the topic never interested him. "In elementary school, we had this old teacher. One day, when she was very angry at us for something, she told us about a 9-year-old boy in her village who was dragged out of the house by a German soldier and paraded through the main street until his hair turned white. She told this dramatic story as a way of getting us to calm down.

"It made a great impression on me - not because he was Jewish, but because of the white hair. When I began my Jewish research, I went back to my classmates and asked if they remembered the story. None of them did. I realized that I was the only person left with any memory of that boy, and if I didn't do something about it, no one would know he ever lived."

Pietrasiewicz completed his master's degree in theoretical physics and joined an avant-garde student theater group. The group underwent several transformations before assuming its final form in 1992 and moving to its current home at the Grodzka Gate - the gate which, up until the war, marked the border between the Christian and Jewish quarters. The Germans deported all the Jews to the ghetto and blew up the Jewish quarter. Today, apart from a well, a streetlamp and a few stones, hardly a trace remains. Most of the land was turned into a park. The gate is a massive medieval structure with arches and flights of stairs going up and down in every direction.

Pietrasiewicz, director of the theater group, brought in Dabrowski, a musician, and together they looked for artistic material. "We asked ourselves what was here before, who occupied this space before us, and little by little we realized that it was the Jews," Dabrowski says. "Until 1989, no one talked about such things. Lublin was a city without history. In the old guide books, it says 'Jews also lived here' - but in actuality, 42,000 Jews lived here. There were more than 100 study halls and 10 synagogues, among them the Maharshal synagogue where 3,000 Jews prayed on Yom Kippur. There were newspapers and theaters. Jewish boys fell in love with Christian girls, and vice versa. But Lublin was also the site of one of the largest Nazi death camps, Majdanek. For me, it was a great revelation that most of the people killed there were Jews. Out of 79,000 victims, 60,000 were Jews."

One day, Pietrasiewicz looked out at the nonexistent Jewish town and made the decision to bring these voiceless souls back to life. "This is my fate," he says. "There's a secret here, and my job is to reveal it." Since then, the building at Grodzka Gate has become a research and documentation center for the Jewish history of Lublin. The house has undergone massive renovation. The center's staff of 30 interviews survivors and their Polish neighbors about life before the war, curates photography exhibitions, restores streets and buildings, holds seminars for teachers and schoolchildren, records Yiddish songs and organizes Friday night dinner for members and about 30 Jews who still live in the city. A special bakery bakes them challah, they make kiddush over kosher wine, they recite prayers welcoming the Shabbat and sing Shabbat songs.

Monument to the children

"Dear Henio, I have never written to a dead person, but I will try. My brother will be eight

Aviva Lori

Letters to a dead Jewish child

LUBLIN, Poland

"Too bad we don't live near each other anymore. I miss you. I miss you so much. I am sending you a picture. It shows me giving you the letter and you giving me flowers. Write me back if you like this letter. I am waiting. 122 kisses. Gabrysia."

This is a little girl's letter to a little boy. The boy is 8 years old, as is the girl. He is a head taller than her. Her braids are decorated with bows. In the background, the girl has drawn a broken heart, a butterfly and several cats. It is a cheerful picture, done in reds and pinks. The girl has even added a date - March 1941 - as if she were alive at that time and the letter were genuine.

This is one of thousands of letters sent between 2005 and 2007 to Henio Zytomirski, the boy in the picture, at 11 Kowalska Street in Lublin. But the letters never reached Henio. They were returned with a postmark: "Unknown."

Henio Zytomirski doesn't live there anymore. He doesn't live anywhere. On November 9, 1942, he perished in the gas chambers at Majdanek concentration camp - a 9-year-old boy who went to his death entirely alone. Kowalska Street was his last address in the Lublin ghetto.

Last photograph

"Dear Henio, I don't understand myself why I am writing to a dead child. My childhood was very different from yours, but I think we would have a common language. Your childhood friend, Alek Lewicki."

In 2001, Neta Avidar-Zytomirski packed a suitcase in Israel and boarded a plane for

Poland. Slipping some old family letters and photographs in among the clothing, Avidar-Zytomirski, an artist from Netanya, joined her colleagues, not all children of Holocaust survivors, on a tour organized by the Israel Association of Lublin Jews. During her visit, she met Tomasz (Tomek) Pietrasiewicz and Witold (Witek) Dabrowski, directors of the local cultural center, Brama Grodzka City Gate Theater NN, which is largely devoted to reviving and preserving Jewish heritage.

Avidar-Zytomirski was born on Kibbutz Amir three months after the death of her cousin Henio. Her father, Yehuda Zytomirski, was the only member of the family to immigrate to Palestine before the war, and thus survived. Henio's father, Shmuel, was his older brother. "When I met Tomek and Witek, they asked me if I had more family photos, letters and papers at home," says Avidar-Zytomirski. "When I got back, I decided to pick up the gauntlet."

Trained as a teacher, Avidar-Zytomirski prepared a slide show of Henio's brief life from the photographs in her possession, added the four-year correspondence between her father and uncle from 1939 to 1943, and sent it to Lublin. One of the photos was taken on July 5, 1939, two months before the war broke out. Henio, 6, is standing at the entrance of a building (today, Bank PKO), smiling and dressed in his holiday best. It was the last photo to arrive, along with a letter in Hebrew from his father. "Henio will be starting Tarbut school [a network of Jewish schools in pre-war Poland] in two months, and he can already ride a two-wheeler," his father wrote. "He is a very mischievous little boy

Joseph Dakar

Chairman's Report

Activities of the Organization during Last Year

Regular Activity

Like any other year, we have continued our regular activities, issuing our annual "Kol Loblin" expertly edited by Neta and Shmuel Avidar.

We have conducted an annual gathering which as often happen to us, has been conducted during a particularly rainy day.

Special Events

We have witnessed 2 special events during last year.

The visit to Israel of Lublin's Mayor Dr. Adam Wasilewski and his deputy Wlodymierz Wisocki.

Dedication ceremony of the plaques commemorating the victims of the Lipowa 7 camp.

The Mayor's Visit

In November 2007 a new Mayor has been elected for the city of Lublin. He is Dr. Adam Wasilewski. In his past a lecturer at the Lublin Polytechnic.

As an antithesis to the style of his predecessor he declared his intention to cut down the number of the Mayoral excursions abroad.

As time passed I became aware of the risk that Lublin and its twin city Rishon Lezion might disengage.

Taking the opportunity that while Israel was celebrating its 60th anniversary an international congress of local authorities was being held in Jerusalem.

I arranged to meet Mayor Wasilewski and succeeded in convincing him to participate in the congress in Jerusalem and then be a guest of Rishon Lezion.

Mayor Wasilewski took with him one of his deputies Wlodymierz Wisocki who is in charge of culture and heritage.

Mayor Wasilewski and Deputy Mayor Wisocki's visit to Israel left a big impression on them. Particularly meaningful for them was a meeting with about 50 of the people who are more active in the life of the organization. The meeting was conducted over a barbeque party held in a private residence.

As it is possible to see from the photographs taken during the meeting the atmosphere was relaxed and friendly.

Both guests could witness first hand the existence of a vibrant and curious Lubliner community in Israel. No doubt that such a visit will contribute to improvement of relationship between the Lublin leadership, Israel, the city of Rishon Lezion and our community.

KOL VOICE OF **LUBLIN** ANNUAL OF LUBLINERS IN ISRAEL AND DIASPORA

“LUBLINER SHTIME” • www.lublin.org.il • TEL-AVIV • NOVEMBER 2008 • No. 44

Photo: Marta Grudzinska

תצלום: מרתה גרוודז'ינסקה

טקס הסרת הלוט מעל לוחות זיכרון לקרבנות מחנה ליפובה
Dedication ceremony of the plaques commemorating the victims of Lipowa Camp